

POLITIK & SAMHÄLLE · EKONOMI · HISTORIA · KONSTARTERNA & MEDIER · FILOSOFI & PSYKOLOGI · UTBILDNING & SKOLA

WWW.TIDSKRIFTENRESPONS.SE

RESPONS

RECENSIONSTIDSKRIFT FÖR HUMANIORA & SAMHÄLLSVETENSKAP

NUMMER 5 · OKTOBER 2012 · PRIS 69 SEK

TEMA STADEN

Tillväxtmotor eller räddningsflotte? **SID 26**

POLITIK & SAMHÄLLE · EKONOMI · HISTORIA · KONSTARTERNA & MEDIER · FILOSOFI & PSYKOLOGI · UTBILDNING & SKOLA

Läsarna har också ett ansvar för medievärldens utarmning

Av Kay Glans

NOM DEN ÖSTERRIKISKA armén fanns talesättet att läget var hopplöst men inte allvarligt. Som medarbetare i *Svenska Dagbladet* mellan 1979 och 2000, först som skribent, sedan som redaktör för understreckarna, tänkte jag ofta på denna maxim. Kris hade det varit så länge man kunde minnas, men man tog det med ro eftersom näringslivet täckte förlusterna. När Schibsted så köpte tidningen förenades besparingar och avsaknad av publicistisk idé. De nya ägarna hade så vaga begrepp om SvD:s karaktär att man kunde tro att det rörde sig om ett impulsköp. Nu väntar ytterligare nerskärningar och kulturdelen ska inte längre vara en egen bilaga utan flytta in i huvuddelen. Det behöver inte i sig medföra en försämring, men det skulle förvåna om ledningen inte tar tillfället i akt att ytterligare marginalisera kulturmaterial. Nu är läget hopplöst – men ändå inte allvarligt, för det är lättsamheten som breder ut sig.

I början på 90-talet diskuterades på SvD om man skulle satsa på att bli en utpräglad kvalitets-tidning, som riktade sig till en mindre, men betalningsvillig publik. Det hade varit en djärv satsning som hade krävt andra ägare och det är möjligt att Sverige är ett för litet land för en sådan dagstidning. Men å andra sidan har den kurs som det faktiskt blev – ett närmande till kvällstidningarna – heller inte varit särskilt profitabel. Tron att man kan tjäna pengar på nätupplagan är nog illusorisk. Dagstidningarna har skadat sig själva genom att vänja läsarna vid att så mycket material är gratis. De som kan ta betalt på nätet är kvalitetspublikationer som ger något extra, som *Financial Times* och *Wall Street Journal*.

Det är viktigt att ifrågasätta medieägarnas agerande men man skjuter ofta på dem för att slippa kritisera läsarnas preferenser. Det finns handlingsutrymme för ägare men grundförutsättningarna skapas ändå av folks läsvanor. Om ingen brydde sig om det lättviktiga, skulle ingen satsa

pengar på det. Nu ser vi konsekvenserna av den relativism som växte fram på 60-talet och som utgav sig för att vara demokratisk, till skillnad från uppfattningen att vissa saker var mer värdefulla och viktigare än andra. Snarare än att vara demokratisk har den bidragit till en politisk rådvillhet.

En liknande relativism siktade in sig på kanonbegreppet. En kanon förutsätter ett urval, som naturligtvis oavbrutet måste omprövas; det avgörande är att textmängderna inte sväller över alla bräddar. Vi har under en tid nu levt i vad jag skulle vilja kalla en *pluralism-pubertet*. Utmärkande för puberteten är att man inte tror att man ska dö och att man, eftersom tiden känns obegränsad, inte behöver välja. Internet, bloggar och Facebook har berusat många med alla möjligheter, inte minst att skriva själva. Men det blir som en teater där alla vill vara skådespelare och ingen publik.

Det är lätt att resignera inför ett sådant överflöd. Max Nordau befarade i sin bok *Entartung* (1892) att det myckna tidningsläsandet skulle överbelasta människors nerver och göra dem till häglösa neurasteniker (den tidens begrepp för utbrändhet). Att han hade fel då behöver inte betyda att farhågor om överretning kan avfärdas för all tid. Kanske är vi på väg in i en era av mångfaldsmelankoli, när människor resignerar inför svårigheterna att orientera sig i överflödet. *Respons* är en tidskrift som vill lämna sitt bidrag till att avhjälpa detta genom att vara en guide till att välja bland facklitteraturen på svenska och därigenom befrämja en mångfaldsmognad. ■

Chefredaktör och ansvarig utgivare

Innehåll

Ledare	s. 3
Noterat	s. 6
Reportage	s. 10
Vad jag läser	s. 12
Debatt	s. 13
Litteraturutredningen	s. 14
<i>Litteraturens status i Sverige och i politiken...</i>	

KONSTARTERNA & MEDIER

Hannes Råstam	s. 18
<i>Fallet Thomas Quick – Att skapa en seriemördare</i>	
RECENSENT ESTER POLLACK	
Åke Lundqvist	s. 20
<i>Kultursidan – Kulturjournalistiken i Dagens Nyheter 1864–2012</i>	
RECENSENT STINA OTTERBERG	
Johan Cullberg	s. 22
<i>En diktars kompost – Om Gunnar Ekelöf</i>	
RECENSENT CARIN FRANZÉN	
Tomas Björk	s. 24
<i>Bilden av "Orienten" – Exotism i 1800-talets visuella kultur</i>	
RECENSENT ANNA KÄLLÉN	

TEMA STADEN

Essä	s. 26
<i>Är staden tillväxtmotor eller räddningsflotte?</i>	
AV HÅKAN FORSELL	
Intervju	s. 33
Eric Clark	
<i>Vi lever i bostadskapitalismens tid</i>	
AV HÅKAN FORSELL	
Jonas Lindström	s. 36
<i>Drömmen om den nya staden</i>	
<i>– Stadsförnyelse i det postsovjetiska Riga</i>	
RECENSENT ANNA STORM	

HISTORIA

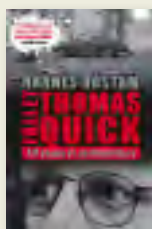
Yvonne Hirdman, Urban Lundberg	s. 38
& Jenny Björkman	
<i>Sveriges historia 1920–1965</i>	
RECENSENT JOHAN ÖSTLING	
Göran Hägg	s. 41
<i>Ett alldeles särskilt land – 150 år i Italien</i>	
RECENSENT TOMAS LAPPALAINEN	
Karl Bergman	s. 42
<i>Pest, produktion och politisk kultur – Studier i statsbildning</i>	
<i>och örlogsstadens tidigmoderna historia</i>	
RECENSENT SVEN LILJA	
Axel Odelberg	s. 45
<i>Vi som beundrade varandra så mycket – Sven Hedin och Adolf Hitler</i>	
RECENSENT ALF W. JOHANSSON	
Ulf Beijbom	s. 46
<i>Utvandrarna och den stora depressionen</i>	
<i>– Svenskamerikaner i trettioalets malström</i>	
RECENSENT ANN-SOFIE OHLANDER	

UTBLICK GENFORSKNINGEN

Genvägar till en kollektiv identitet	s. 48
Nadia Abu El-Haj	
<i>The Genealogical Science – The Search for Jewish Origins and the</i>	
<i>Politics of Epistemology</i>	
Harry Ostrer	
<i>Legacy – A Genetic History of the Jewish people</i>	
RECENSENT FREDRIK MEITON	

FILOSOFI & PSYKOLOGI

Michel de Montaigne	s. 54
<i>Essayer I, Essayer II, Essayer III</i>	
RECENSENT BOSSE HOLMQVIST	
Eva Österberg, Marie Lindstedt Cronberg	
& Catharina Stenqvist (red.)	s. 57
<i>Dygdernas renässans</i>	
RECENSENT ERLAND SELLBERG	

s. 18

s. 24

s. 41

s. 20

s. 45

s. 46

s. 62

Alain de Botton s. 59
Religion för ateister
 RECENSENT MATTIAS MARTINSON

SKOLA & UTBILDNING

Anders Ekström & Sverker Sörlin s. 62
Alltings mått – Humanistisk kunskap i framtidens samhälle
 Bengt Kristensson Uggla
Gränspassager – Bildning i tolkningens tid
 RECENSENT THOMAS KARLSOHN

POLITIK & SAMHÄLLE

Carl Hamilton s. 64
(S)-koden – Den socialdemokratiska utmaningen
 Mikael Romero
Toblerone-affären
 – Varför Sverige inte fick sin första kvinnliga statsminister
 Bengt Ohlsson
Margot
 RECENSENT LI BENNICHT-BJÖRKMAN

Anna Arutunyan s. 67
Tsar Putin – Myter, makt och despotism
 RECENSENT GUDRUN PERSSON

EKONOMI

Assar Lindbeck s. 69
Ekonomi är att välja – Memoar
 RECENSENT KJELL-OLOF FELDT

Henrik Jordahl (red.) s. 71
Den svenska tjänstesektorn
 RECENSENT LARS MAGNUSSON

KORT

Hans Lund s. 73
Kulturella ikoner i text, musik och bild
 RECENSENT LARS GRAHN

Gunnar Aronsson, Johnny Hellgren, s. 73
 Kerstin Isaksson, Gunn Johansson,
 Magnus Sverke & Ingemar Torbiörn
Arbets- och organisationspsykologi
 RECENSENT HERVÉ CORVELLEC

Sture Gustafson s. 75
Den goda svensktiden? Historia och upplevelser i Baltikum
 RECENSENT MATS BERGQUIST

Respons ges ut av Tidskriften Respons AB, som ägs av Kay Glans, Lars Grahn och Alf W. Johansson
 Svenska Akademin, Vitterhetskademien, Vetenskapsrådet, Marianne och Marcus Wallenbergs stiftelse, samt FAS stödjer verksamheten

Redaktionsråd: Li Bennich-Björkman, professor i statskunskap, Uppsala; Karin M. Ekström, professor i företagsekonomi, Borås; Lotten Gustafsson, docent i etnologi, Stockholm; Sverker Gustavsson, professor i statskunskap, Uppsala; Magnus Henrekson, professor i nationalekonomi, IFN; Caroline Holmqvist Jonsäter, Försvarshögskolan och London School of Economics; Hans Ruin, professor i filosofi, Södertörn; Inga Sanner, professor i idéhistoria, Stockholm; Ola Sigurdson, professor i tros- och livsåskådningsvetenskap, Göteborg; Johan Östling, historiker vid Lunds universitet.

Red.

TIDSKRIFTENRESPONS.SE

Tidskriften Respons

Chefredaktör & ansvarig utgivare:
 Kay Glans, 08-120 205 20
 kay.glans@tidskriftenrespons.se

Senior editor & styrelseordförande:
 Lars Grahn
 lars.grahn@tidskriftenrespons.se

Senior editor:

Alf W. Johansson
 alf.w.johansson@tidskriftenrespons.se

Annonser: Lars Grahn, 070-588 34 50

Utgivare: Tidskriften Respons AB
 ISSN 2001-2292
 ISBN 978-91-87175-04-6

Grafisk form:

Calle Ljungström & Jens Pihl
 info@calleochemma.se

Tryck:

Norra Skåne Offset, Hässelholm

Prenumerationer: tel 031-743 99 05
 ekonomitjanst@natverkstan.net

Kontakt:

Tidskriften Respons
 Kungsgatan 37, 8 tr
 111 56 Stockholm
 tel 08-120 205 20
 info@tidskriftenrespons.se

Noterat

ONDSKANS LAKEJER

► **Stanley Milgrams berömda studier har bland annat format synen på de nazistiska bödlarna som osjälvständiga personer som bara lydte order. Nu ifrågasätts denna tolkning.**

Femtio år efter Milgrams lyd-nadsstudie slipar forskningen verktygen för att förstå ondska i vår tid. Vilken är den psykologiska hemligheten bakom Khadaffis legosoldater, den syrianska regimens medlöpare eller de vårdbiträden som vägrar byta blöjor på äldre? När en ny brittisk studie nu går igenom vetenskapens mest berömda experiment hittar man ingen blind lydnad. Ondskans lakejer är i stället aktiva, medvetna, och fyllda av vilja att identifiera sig med ledaren och arbeta mot hans utpekade mål.

Studien, med titeln "Working Toward the Experimenter: Reconceptualizing Obedience Within the Milgram Paradigm as Identification-Based Followership" publicerades i tidskriften *Perspectives on Psychological*

Science (nr 7, s. 315–324) i augusti i år och innebär ett steg bort från Stanley Milgrams tolkning av sitt eget experiment, men kommer närmare det han ville förstå. Milgram såg, riggade för och skrev om de beteenden som forskarna Stephen D. Reicher, S. Alexander Haslam och Joanne R. Smith nu menar är studiens viktigaste fynd. Att han inte drog slutsatserna kan bero på att de teoretiska modellerna var färre och trubbigare. När den 27-årige Milgram på våren 1961 hörde den åtalade Adolf Eichmann i tv säga att han bara lytt order var den rådande uppfattningen att sådana människor, en auktoritetsstyrd personlighetstyp, formas i en kultur med stränga uppfostringsideal. Med sådana dygder får man människor som lyder blint.

Milgram tyckte det lät för enkelt. Han var socialpsykolog, övertygad att situationens kraft var starkare än personligheten. För att pröva det iscensatte han sitt experiment, byggde en falsk elchocksapparat, rekryterade via annons hundratals frivilliga, förklarade att testet handlade om

pedagogik, en studie av bestraffningens effekter på inläringen, och beordrade försökspersonerna att ge elchocker i stigande styrka för varje fel svar.

Hur långt var folk beredda att gå? Högst en procent kommer att ge dödliga chocker, gissade kollegorna på Yale. Fler psykoterapeuter än så finns inte i en grupp. Men som alla psykologistudenter sedan dess fått lära sig gick 65 procent hela vägen. Fullt medvetna om hur dödlig den elektriska dosen var skickade man den i kroppen på den stackare som råkat svara fel på ett ordtest.

"I ett naivt ögonblick för ett tag sedan undrade jag om det fanns någon plats i USA där en ondskefull regering skulle kunna hitta moraliskt imbecilla människor som motsvarade vad som krävdes för att upprätthålla dödsläger, av det slag som förekom i Tyskland. Nu börjar jag tro att alla skulle kunna rekryteras från New Haven", skrev en förbluffad Milgram till den statliga stiftelse som finansierat projektet.

Varför är människor beredda att ge sådana dödliga elchocker? Svaret på frågan har inte varit

entydigt. Många har tagit fasta på att experimentet frammanat förpliktelser gentemot försöksledarens krav på lydnad. Andra har lyft fram kulturella faktorer, som folks inställning till akademiska institutioner och ett alltmer distanserat, främlingsbetonat förhållande till medmänniskor. Senare studier menar att det krävdes ett övermått av retorisk talang för att säga emot.

Milgram – som dog i en hjärtattack 1984 (man försökte rädda honom med hjälp av elchocker) – var själv inne på det. I sin första rapport om experimentet skrev han hur deltagarna slets mellan försöksledarens och offrets krav. En rad faktorer fick majoriteten att dras mot ondska: vetenskapsmannens prestige, statusen, värdet av forskningen, att folk frivilligt bestämt sig för att göra experimentet och att det var upplagt så att försökspersonerna gradvis blev mer uppbundna av vad de höll på med.

I en annan rapport påpekade Milgram att försökspersonen och experimentledaren var nära varandra, i samma rum, offret i ett annat. Kanske var det därför

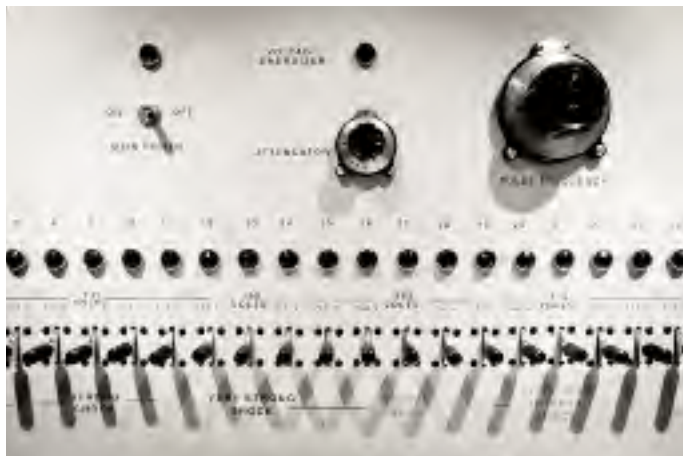
— Aktuell frågeställning bland forskare om Milgrams klassiska lyd-nadsstudie: —

”Kan lydnaden ses som att onskans agent aktivt slår följe med ledaren, för att man vill identifiera sig med honom? Är moralen i själva verket inte alls bortkopplad?”

FOTO WIKIMEDIA

► Stanley Milgram.

► Milgrams shock-box.

lättare att se sig själv i pakt med försöksledaren och gå honom till mötes.

Men frågan varför har hamnat i skuggan av att så många valde att lyda i stället för att följa sitt samvete. Milgram höll med Hannah Arendt om att onskan var banal, en följd av att de som är placerade i administrativa roller blir mer bekväma med att fullfölja byråkratiska plikter än med att bry sig om sina handlingars konsekvenser.

Det moraliska ansvaret för sina handlingar, menade Milgram, la byråkraterna i händerna på en överordnad. Milgram benämnde tillståndet *agentic state*. Detta kännetecknade den majoritet av hans egna försökspersoner som var mer inriktad på att vara en duktig kugge än på att vara goda människor.

Det är denna *agentic state*, som dominerat tolkningen av Milgrams experiment. Han själv aldrig använde termen "blind lydnad", ändå har hans resultat tolkats deterministiskt, som att lydnaden är slavisk och automatisk. När psykologistuderter fått hemläxa och ombetts komma tillbaka och berätta i en mening vad Milgrams studie handlar om har 90 procent sagt: "folk lyder den med makt."

Milgram gjorde över 30 varianter på sin första studie. I dessa är det tydligt att det inte är fråga om blind lydnad. Det är slående, skriver forskare som gått igenom materialet, hur deltagarna kämpar med sig själva, hur djup deras ambivalens är. Denna inre spänning får inte plats i modellen *agentic state*, som utgår från

att försökspersonen endast är lyhörd för en röst. När försöksledaren är närvarande i rummet blir det fler elchocker än när uppmaningen ges på telefon.

Detta har fått forskare att börja vrida och vända på Milgrams lydnadsbegrepp. Kan lydnaden ses som att onskans agent aktivt slår följe med ledaren, för att man vill identifiera sig med honom? Är moralen i själva verket inte alls bortkopplad?

Reicher, Haslam och Smith lät experter och noviser bedöma experimentet utifrån denna idé. Och jo, kommer de fram till, försökspersonernas villighet att ge elchocker kommer ur deras sociala identifikation med forskaren och vetenskapssamhället. Att slå följe är inte alls detsamma som att vara tanklös. Det är den medvetna ansträngningen hos övertygade människor. I de fall där människor avbryter, vägrar, beror det på att de i stället identifierar sig med den enskilde medborgaren, det civila samhället.

Det är en inre process som inte är okomplicerad eller utan mellanlägen. Tolkningen har den fördelen, skriver forskarna, att den speglar aktuell historieforskning om brutala regimers maktutövning, som Ian Kershaws påpekande att Nazityskland byggde på att man undvek formell ordergivning.

Det är lätt att hålla med de brittiska forskarna om att de har förnyat den teoretiska debatten inom forskningsfältet. Från en dominerande teori som sa att man blir delaktig i barbariska handlingar utan riktigt insikt i vad

man håller på med – "jag lydde bara order" – finns nu stöd för slutsatsen att "diktaturens kreatur" betar sig som de gör för att de redan från början identifierar sig med en inflytelserik ledare. Om denna identifikation visar sig lovande och det inte finns konkurrerande identifikationsobjekt, utvecklar man sin nya moraliska kompass. Den driver på följeslagaren, och gör honom eller henne villig att göra vad som krävs för att uppnå det gemensamma mål som ledaren har pekat ut.

Onskans lakejer förvandlas från att inte tillskrivas ansvar för sina handlingar till att bli starka moraliska subjekt. I en narcissistisk tid som vår kan det förstas vara olustigt att spekulera i förutsättningarna för att människor i ett kritiskt läge ska identifiera sig med en skock oglamorösa civila medborgare framför en karismatisk ledare. Men med den nya modellen får onskans lakejer ett tydligare ansikte. ■

► Mats Holm, journalist och författare

HÖG STÄMNING BLAND UPPLYSTA

► *Nyateismens stjärnskott Richard Dawkins tas emot som en popstjärna i Stockholm.*

Septemberkvällen var mild och flera hundra personer strömmade in i den fint bevarade biograflokalen Rival på Söder i Stockholm. De var på väg till "en kväll i upplysningens anda" med den populärvetenskaplige författaren Richard Dawkins som huvudattraktion. *Verklighetens magi* var titeln på evenemanget, liksom på Dawkins senaste bok utgiven på svenska (recenserad av Inga Sanner i *Respons* nr 4/2012). Arrangörer var Fri Tanke förlag och Kungliga Vetenskaps-Akademien. Publiken bestod främst av medelålders intellektuella – progressiva förläggare, journalister, Hagströmerbibliotekets Vänner och liknande. Ett förväntansfullt sorl tydde på att de hade kommit för att få sin tilltro till vetenskapens förklaringskraft bekräftad.

Kvällen inleddes av en illu-

sionist som manipulerade med en röd scarf. Publiken var road. Trollkarlen avlöstes av Christer Sturmark, ordförande för Humanisterna och chef för Dawkins svenska förlag Fri Tanke. Han presenterade en rad förtalare som vittnade om naturvetenskapens betydelse för mänskligheten och dem själva. Humanist-rörelsens sympatiske grundare Björn Ulvæus aviserade ett nytt litterärt pris för populärvetenskapliga författarskap. Den danska vetenskapsjournalisten Lone Frank menade att de nya kunskaperna om arvsmassan (genomet) gör föreställningen om ett unikt jag problematisk – "ett knep av vårt medvetande" – men att de också lägger ett ökat ansvar på, ja någon. I den nyligen utgivna *Mina vackra gener* är den genomgående frågan om "mina gener är mitt jag". Nils Uddenberg ansåg att de vetenskapliga insikterna har betydelse för demokratin. Biträdande utbildningsministern Nyamko Sabuni sade sig vara en vanlig människa och talade för folkbildningens betydelse. Zoologen Staffan Ulfstrand, mer lik Darwin än någonsin, hävdade att det är genererna som "har" människor och inte tvärtom.

Efter briljanta musikaliska intermezzon av Anders Widmark och Gunilla Backman – bland annat variationer på "Den blomstertid nu kommer" – trädde professor Dawkins slutligen upp på scenen under applåder och oönd bifall. Stämningen steg.

Dawkins gick igenom innehållet i sin bok. Detta var ju också en boklansering med fritt inträde. Framställningen blev en revy om människans förhistoria, regnbågen, jordbävningar, frågan om vi är ensamma i universum och mycket annat som man kan undra över. Udden riktades mot vad Dawkins ansåg vara felaktiga former av magi, gamla myter och religiösa föreställningar. Den enda magi Dawkins erkände var föga överraskande "verklighetens magi". Vari denna magi består och hur den förhåller sig till det rent mystiska blev väl inte fullt klarlagt under kvällen.

Till sist tog Dawkins upp frågan om livets uppkomst och om det finns liv på andra ställen i uni-

► Richard Dawkins.

versum. Om det senare uttalade han sig inte med full bestämdhet. Naturligtvis gav han sig inte heller in på att ge en mer precis beskrivning av hur livet uppstår – eller uppstår – annat än att det handlar om ”digital genetik”. Molekylerna försöker återskapa sig själva. Men hur och varför började detta? ”Ren slump!” Mysteriet kvarstod alltså även efter flera timmar i förnuftets anda.

Programmet var som helhet ett uttryck för hur ateistströrelsen tagit åt sig av kritiken för att inta en alltför kyligt rationalistisk hållning. Dawkins talade sålunda med värme om poesins betydelse för vår orientering i tillvaron. Den poesi han sätter högst är dock ”verklighetens poesi”, vars uttolkare naturvetenskapen är.

Frågestunden efteråt fick en mjuk, nästan a-ateistisk karaktär och kom att snudda vid vårt behov av tröst. Vad ska vi säga till våra barn om döden? Dawkins ville inte ge något råd, ty det finns inget vetenskapligt giltigt svar på frågan om vad som finns där inget finns. Någon tänker kanske – med Karl Karlander i Respons nr 4/2012 – att vetenskapen med sin tystnad hänskjuter uppgiften till religionen. När treåringen frågar om döden tycks även ateisten bli en sökare. ■

► VID UNIVERSITET & HÖGSKOLOR

November

En dator per elev - ännu ett försök att sälja datorer till skolan? Öppen föreläsning av Berner Lindström, pedagogik, kommuni-

kation och lärande, 1 november kl 18–19 i Pedagogen AK2 137, Göteborgs universitet.

Filosofens fred: Kant och det upplysta fredsprojektet, föreläsning av Rebecka Lettevall, Lunds filosoficirkel 6 november kl 19.30 i Palaestra.

Folkbildningens nya kläder = digidel (digital delaktighet). Nina Frid, Huddinge bibliotek, och Christer Bergqvist, regionbibliotekarie i Kalmar, medverkar i en forskarkonferens 6–7 november på Bibliotekshögskolan i Borås i samarbete med Linköpings universitet.

Arena Hållbar stad, konferens 6–7 november i kårhuset Chalmers, Göteborgs universitet. Medverkande miljöminister Lena Ek, Charlotte Brogren, Janna Valik, Helle Lis Søholt, Lars Reuterswärd och Kia Andréasson.

Läsplattor i undervisning och administration, seminarium 7 november kl 12.30 i Blåsenhus, von Kraemers allé 1A, arrangerat av Uppsala Learning Lab. Uppsala kommun satsar på läsplattor för förskolebarnen. Effekterna av detta diskuteras av Marie Lein, personalutvecklare för förskolepersonal, och Olle Bergendal, kommunens IT-strateg.

Ragningsreplik i litteraturen, föreläsning av litteratur- och samhällsvetaren Torsten Rönnstrand, 7 november kl 17.30–19 i Norra Allégatan 6, plan 4, Folkuniversitetet i Göteborg.

Arbetarrörelsen, minnet och framtiden, återinvigning av Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek på den nya adressen vid Södertörns högskola, Elektronvägen 2, Flemingsberg. Arbark firar flytten från Upplandskatan i Stockholms innerstad med samtal, visningar, musik och uppläsningar den 12 november kl 12–17.

Välfärdsstaten som ett upplysningsprojekt – och dess framtid. Föreläsning av Joakim Palme, Lunds filosoficirkel 13 november kl 19.30 i Palaestra.

Framtidens stad ur ett historiskt perspektiv, vetenskapslunch med Katrin Sten 15 november kl 12.15–13, Kafé Station, Östra Rådhusgatan 2C, Umeå universitet.

Från mediekritik till medieansvar, seminarium med Torbjörn

von Krogh, föreståndare för Simo, 16 november kl 13–15 i Moas båge ME 439, Södertörns högskola.

Geografi utan gränser – Västbanken 2012, föreläsning 19 november kl 14.15 i sal Moberg, Campus Växjö, Linnéuniversitetet. Katarina Schough redovisar erfarenheter från resor i Israel och Palestina på uppdrag av Kyrkornas Världsråd.

Idealism och realism i utrikespolitiken – fallet Henry Kissinger, föreläsning av David Andersson, Lunds filosoficirkel 20 november kl 19.30 i Palaestra.

Litteraturen och moderniteten, föreläsning 20 november kl 18–19.30 i Humanistisk-samhällsvetenskapliga biblioteket, Campus Valla, Linköpings universitet. Martin Kylhammar om ”Övralid i världens mitt” och Stefan Jonsson om ”Musil och Europas kris”.

Att förstå och göra sig förstådd – kroppen och känslornas betydelse, offentlig föreläsning av Emma Engdahl och Marie Gelang, 21 november kl 18.30 Universitetsbiblioteket, Örebro universitet.

Livsödet Alan Turing: hbtq-aspekter på forskarvärlden, föreläsning av Irene Pelayo, Centrum för genusvetenskap, 21 november kl 19.30–21 i Edens hörsal, Paradisgatan 5, Lunds universitet.

Möjligheter till andraspråksutveckling? Konferens 22–23 november, anordnad av Nationellt centrum för svenska som andraspråk vid Stockholms universitet, i ”Stacken” på Nalen, David Bagares gata.

Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till Nazityskland och Förintelsen. Klas Åmark, professor emeritus i historia vid Stockholms universitet, föreläser den 22 november kl 18.30–19.30 i Farsta bibliotek. *Observera att felaktig tid angavs i universitetets annons i Respons nr 4!* Åmark har varit koordinator för Vetenskapsrådets forskningsprogram Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen.

Nationell genusforskningskonferens, 28 november kl 11–30 november kl 15 i konferenscentrum Wallenberg, Göteborgs uni-

versitet. Huvudtalare Vron Ware, Margrit Shildrick och Ulrika Dahl.

December

The Future of Zionism, öppen föreläsning av Svante Lundgren 4 december kl 18.15 i sal 118, Centrum för teologi och religionsvetenskap, Lunds universitet.

Sverigedemokraternas väljare. Anders Sannerstedt vid högre seminariet i statsvetenskap, 5 december kl 10–12 i K2042, Campus Växjö, Linnéuniversitetet.

Lön, livslön och livslögn. Om löneskillnader mellan män och kvinnor, föreläsning 5 december kl 18.30–20 i Bokcafé Pilgatan 14 av Åsa Löfström, Handelshögskolan, Umeå universitet.

Självbiografi som historieskrivning, öppet seminarium 5 december kl 15.15–17 i stora hörsalen, Humanisten, Göteborgs universitet, med Susanna Alakoski, Åsa Linderborg, Kristian Lundberg och Maria Sjöberg, moderator.

Svenska staten och romerna, föreläsning av Jan Selling, 6 december kl 18.15 i Engelska parken ENG2-1077, Hugo Valentincentrum, Uppsala universitet.

Vetenskap och religion – samtida positioneringar, Martin Lind, Lunds filosoficirkel 11 december kl 19.30 i Palaestra.

Nazistiska kvinnliga författare, Bibi Jonsson om sin nytkomna bok, 12 december kl 15.15–17 i Humanisten C450, Göteborgs universitet.

Demokratibiståndets teori och praktik – och gapet däremellan, föreläsning av Helena Bjuremalm, programledare för demokrati och utveckling på IDEA, 12 december kl 16–18 i hörsal 9, hus D, Frescati, Stockholms universitet.

Grupp 8, Stödstrumporna, Feministisk initiativ och offentligheten. Feminismen och medierna från 1960-tal till 2000-tal, Anne Hedén vid högre seminariet i journalistik 14 december kl 13–15 i Moas båge ME439, Södertörns högskola.

Januari 2013

Litteraturen och föreställningen om det goda livet, föreläsning 22 januari kl 18–19.30 i Humanistisk-samhällsvetenskapliga biblioteket, D-huset, Campus

Valla, Linköpings universitet. Svante Landgraf förmedlar "Resenärers syn på det goda livet" och Emma Eldelin ger exempel på författare som skrivit "Till sysslolöshetens lov".

Farliga förbindelser? Om feminism och nyliberalism i jämställdhetens historia, föreläsning av Katharina Tollin, statsvetenskap, 30 januari kl 18.30–20 i Bokcafé Pilgatan 14, Umeå universitet. ■

CHURCHILLS ARKIV FINNS NU PÅ NÄTET

Många gånger, sade Winston Churchill, hade han tvingats äta upp sina egna ord och på det hela taget funnit det vara en hälsosam diet. Andra har också kunnat livnära sig på dem, det visar flödet av böcker om honom.

Nu blir det nog ännu fler böcker, eftersom det kommer att bli lättare att forska om Churchill. Hans jättelika personliga arkiv, som förvaras i Churchill College, Cambridge, har digitaliserats av en privat firma (Bloomsbury Publishing) och bjuds nu ut online till bibliotek, arkiv och andra undervisningsinstitutioner. Subskriptionskostnaden börjar vid 1120 pund för mindre skolor och stiger sedan efter institutionens betydelse.

I förlagsreklamen beskrivs arkivet som "the largest and most important collection of primary source material of any individual in history". Ett enormt arkivarbete ligger bakom. Under två års tid

har närmare 1 miljon dokument digitaliserats.

Att stora summor har investerats är uppenbart. Redan 1995 sålde Churchills sonson sin farfars brev och tal fram till 1945 för den nätta summan 12,5 miljoner pund. Churchills liv är bland det mest genomtröskade som finns, men digitaliseringen öppnar ändå nya infallsvinklar genom de kombinatoriska sökmöjligheter som erbjuds (tid, person, plats, ämne). Man får hoppas att någon institution i Sverige anser att arkivet bör göras tillgängligt även för svenska forskare.

Arkivförteckningen finns på nätet (www.churchillarchive.com) med korta uppgifter om dokumentens innehåll. Slår man på Sweden får man hänvisningar till 81 dokument, de flesta från andra världskriget. De bekräftar att Churchills största intresse vis-a-vis Sverige var att dra in landet i kriget, vilket han 1939/1940 var nära att lyckas med. ■

► Winston Churchill

NYTT FRÅN Arkiven

NYA FORSKNINGSPROJEKT VID RIKSARKIVET

► *Uppslagsverk om det medeltida Sveriges bebyggelse och bearbetning av kartor från 1680–1700.*

Att arkiv och forskning hör ihop kan tyckas självklart. I 1990 års arkivlag stadgas att myndigheternas arkiv ska tillgodose tre syften: rätten att ta del av allmänna handlingar, behovet av information för rättskipningen och förvaltningen samt forskningens behov.

Inte så känt är att Riksarkivet, liksom andra statliga myndigheter, bedriver eget forsknings- och utvecklingsarbete. Kvalitetssäkring av myndigheternas FoU-verksamhet har för övrigt granskats helt nyligen, med gott resultat för Riksarkivet (*Kvalitetssäkring av forskning och utveckling vid statliga myndigheter*, SOU 2012:20).

Riksarkivets och de andra myndigheternas forskningsarbete finansieras delvis med egna anslag, men extern finansiering förekommer i stor utsträckning. Ett aktuellt exempel är projektet *Det medeltida Sverige*, som är förlagt till Riksarkivet men finansieras av Kungl. Vitterhetsakademien, Riksbankens Jubileumsfond och Riksantikvarieämbetet. Arbetet syftar till att upprätta ett historisk-topografiskt uppslagsverk över Sveriges medeltida bebyggelse. Det ges ut i en serie volymer uppdelade efter landskap, varav den första utkom 1972. Projektets huvudmannskap har skiftat, men 2011 skedde en omstart som innebär att det under åren 2012–2016 fortsätter som ett postdoktorsprojekt.

Ytterligare ett externfinansierat projekt vid Riksarkivet är *Yngre geometriska kartor*, som bekostas av Vitterhetsakademien. Inom projektet texttolkas, registreras och koordinatsätts omkring 6500 svenska kartor från tiden 1680–1700. Kartorna kommer sedan att göras tillgängliga för forskning via en databas på internet. Arbetet, som inleddes hösten 2011, utgör en fortsättning av projektet *Äldre geometriska kartböcker*, som på motsvarande sätt behandlade kartor från tiden 1630–1655 och som vid databasens publicering 2010 väckte stor uppmärksamhet.

Mera information om projekten finns på www.riksarkivet.se. ■

► Björn Asker

—Anmons—

BARBRO HEDVALL SYNAR MAKTEN I SÖMMARNA

Beställ *Maktens signaler*. Från plym till naket huvud på www.sns.se/forlag

SNS
FÖRLAG

Reportage

Digital koll i klassrummet

► **Natur & Kultur ger ut ett "heltäckande" elektroniskt läromedel för alla ämnen på lågstadiet. Läraren får fullständig överblick i Qnoddarnas värld.**

På de nya iPadskärmar som skolorna nu köper in kommer redan i höst ett antal ambitiösa lågstadiel elever att försöka skriva lika fina små och stora a:n och siffror som datorgrafiken ger som förebild, de kommer att med "svärd" skilja ut orden i en bokstavsräcka, träna aritmetik på gungbräde – och mycket annat. Deras ansträngningar blir kontinuerligt jämförda med det digitala idealet. Så säker på handen som datorn kommer ingen att bli. Men hen har något att sträva efter i denna **Qnoddarnas värld** som Natur & Kultur öppnar för lärare och elever.

Läraren å sin sida sitter vid sin dator och följer i detalj klassens ansträngningar. Statistik över var och en kommer omedelbart upp på skärmen. Om någon räcker upp handen – i datorn, förstås – kan läraren snabbt ingripa digitalt. Klarar inte eleven en övning nöjaktigt blir det stopp. Läraren låser då inte upp nästa steg och trycker heller inte på sin "lys upp"-knapp som gör att det strålar kring det blåbär eller hallon där nya pedagogiska godbitar gömmer sig.

En ny skön värld öppnar sig alltså. Eller kanske inte så ny. De flesta 7–9-åringar har i dag avsevärd datorvana. Många av dem är långt inne i den digitala

kulturen och väl hemma med de tecken och dramaturgiska gester som gäller där. Datorspelelen har trimmat deras handlag. När de kommer till skolan – dit de flesta längtar hett – skall nu inte någon kritdammig pedagog tråka ut dem. Det är vad förlaget lovar med lanseringsutrop som "äntligen" och "kul!".

Förlagen har försökt få fram elektroniskt material sedan 80-talet, då bland andra Natur och Kultur drev en utvecklingslinje för datorläromedel. Det var ambitiöst men med den dåtida tekniken och estetiken blev det inte stort mer än en överföring av text och bilder till disketter. Ingenting rörde sig, ingenting gick att påverka från användarens sida. Under de senaste fem åren har dock mycket skett. Man utvecklar interaktiva skrivtavlor ("smartboards") som följer olika (tryckta) läromedels innehåll. Läraren snuddar med sin hand

vid tavlan och exempel, tillämpningar etcetera uppenbarar sig i fyrfärg utan tillstymmelse till kritdamm. Rörelserna på tavlan är eleganta och ansträngningslösa. Det är som på tv.

Enligt Malin Fogelström, utvecklare av digitala medier på Natur & Kultur, har skrivtavlor blivit populära i skolorna, men de är dyra. Det iPad-baserade nya läromedlet ser hon som början till ett större genombrott för digitala läromedel. Ett genombrott är efterlängt på förlagsidan, eftersom den elektroniska utgivningen hittills varit en investering som inte givit något ekonomiskt resultat.

Nu får man hjälp av Apple Education som säljer sina plattor i skolorna. Redan är 150 lärarkonton etablerade, främst i storstäderna, vilket i teorin betyder närmare 4 000 elever. Om alla har fått en iPad ännu är osäkert, eftersom man inte riktigt vet om

lärarnas elevpengar räcker till. Gör de det kommer i varje fall Apple att tjäna pengar. De ger inga mängdrabatter.

Qnoddarnas värld presenteras som ett "heltäckande" läromedel i svenska, matematik, samhällsorientering och naturorientering för grundskolans årskurs 1–3. Innehållet följer den gällande läroplanen och är "pedagogiskt kvalitetssäkrat". Under hösten 2012 föreligger en version i svenska och matematik för första klassen. Resten kommer senare.

Som alltid i förlagens marknadsföring är tonläget självsäkert. Det hör till spelet. Här ska det bli "spelkänsla och driv för att komma vidare i lärprocessen". Malin Fogelström menar att sjuåringar snart kommer att kräva digitala läromedel när de kommer till skolan. Det handlar då inte bara om att digitalisera böcker utan om att skapa en

— En skön ny skola ... —

”Läraren snuddar med sin hand vid tavlan och exempel, tillämpningar etcetera uppenbarar sig i fyrfärg utan tillstymmelse till kritdamm.”

FOTO GRAHAM HUGES / ALAMY

► Inget kritgnissel med Smartboards.

dramaturgi och ett belöningsssystem som de känner igen från sina andra aktiviteter vid datorn.

Efter ett par dagars umgänge med denna dramaturgi kan man konstatera att många repetitiva övningsuppgifter ($4+1=5$, $0+2=2$, $1+0=1$ etc, etc) sköts med fullkomlig outtröttlighet av datorn och dessutom i en elegant formgivning som en lärare med krita inte kan åstadkomma. När räkneövningarna drar i gång behöver eleven inte heller själv skriva några siffror utan plockar dem från datorns hylla med de för Apple typiska lätta fingerrelserna på skärmen. Inbland avlöses de långa exerciserna med något underhållande – men pedagogiskt! – spel.

Feedback kommer omedelbart i form av underkännande eller godkännande. Är man godkänd blir det tillstånd av läraren att gå vidare.

Man kan fråga vad en heltäckande datoriserad undervisning av detta slag betyder för lärarrollen och dialogen med eleverna i klassrummet. Frigörs tid för undervisning, som förlaget menar, eller tar datorhanteringen den mesta tiden i anspråk även för läraren, som ju ska övervaka hela processen? I varje fall måste samspelet mellan lärare och elev bli mer indirekt än hittills. Det snabba och känsliga mötet ansikte mot ansikte ersätts till väsentlig del av meddelanden

”Malin Fogelström menar att sjuåringar snart kommer att kräva digitala läromedel när de kommer till skolan.”

via datorn. Kanske är det bra, kanske höjer det effektiviteten i undervisningen. Vem vet.

Till sist kan man undra över namnet på läromedlet. Förlaget menar att ”knodd” numera betyder en liten människa och hänvisar till att det används som smeksam beteckning i födelseannonser. I Svenska Akademiens ordlista 1998 noteras dock detta som en bibetydelse vid sidan av grundbetydelsen bodbiträde, bracka eller person som gör sig finare än han är. Det är förstås inte lätt att sätta slagkraftiga namn på läromedel. Men varför väcka associationer till en gammal bildningselits nedlåtande syn på de uppåtsträvande klasserna?

Skolans nybörjare är knoppar, inte knoddar! ■

► Lars Grahn är senior editor på Respons.

► Bland Respons läsare finns många med specialintressen och särskild nyfikenhet. De hittar texterna och tankarna vi andra missat eller kanske inte visste fanns. Här tipsar de om böckerna och webbsidorna som fascinerar, överraskar eller utmanar.

Vad jag läser

Först ut: Olof Ljungström, vetenskapshistoriker med inriktning mot medicin, verksam vid Karolinska Institutet i Stockholm. Disputerade på avhandlingen *Oscariansk antropologi – Etnografi, förhistoria och rasforskning under sent 1800-tal*. Hans senaste bok, *Ämnessprängarna – Karolinska Institutet och Rockefeller Foundation 1930–1945*, utkom i samband med KI:s 200-årsjubileum 2010.

BRILJANT OM VETENSKAP OCH PSEUDOVETENSKAP

Searching for Sasquatch – Crackpots, Eggheads, and Cryptozoology, av Brian Regal (Palgrave MacMillan, New York 2011).

Jag läser en bok om hur Den Förfärlige Snömannens amerikanske kusin möter den moderna vetenskapen.

Den amerikanske vetenskapshistorikern Brian Regals bok handlar på ett plan om så kallad kryptozoologi, ”läran om okända djur”. Det innefattar sjöodjur som det i Loch Ness eller Storsjön, men framför allt tar han fasta på olika former av påstådda ”apmän” som den tibetanska yetin eller den nordamerikanska ”sasquatch”. På ett annat och mer seriöst plan är det en briljant tänkt liten studie om var gränsen mellan vetenskap och pseudovetenskap går och vad skiljelinjen egentligen består i. Kryptozoologi är vetenskapshistoriskt och sociologiskt intressant därför att ett antal märkliga varelsers existens faktiskt blivit belagd. De har gjort en vandring från pseudovetenskapen kryptozoologi till den ordinarie akademiska zoologin, även om det rört sig om mer vardagliga djur (i alla fall som vi nu i efterhand uppfattar dem); jättebläckfisk, näbbsdjur, okapi etcetera.

Regal ger sig själv anledning att återberätta spektakulära fall av nordamerikansk ”monsterjakt” från det senaste halvsekle, särskilt på just förmodade apmän. Den stora behållningen är dock hans behandling av persongalleriet, och vad det säger om gränsdragningen mellan amatörer och professionella vetenskapsmän. Dikotomin monsterjägare – seriös vetenskapsman visar sig i det sammanhanget vara hårdragen. De intressantaste positionerna finns i gränslandet mellan amatören och den professionelle forskaren. Amatören aspirerar på vetenskaplighet och önskar de riktiga forskarnas erkännande, men samtidigt fruktar han det. Om zoologerna erkänner en ny varelse innebär det att de tar över. Och raden av professionella vetenskapsmän som – låt vara med stor försiktighet – sökt substans bakom iakttagelserna av Storfot och yetin visar sig vara längre än man kanske skulle tro. Framför allt har de en mycket längre historia inom vetenskapen än de ofta ens själva varit medvetna om. ■

FOTO SCIENCE PHOTO LIBRARY / IBL

Tysk mobilitet

► Nerslag i internationell debatt

Nu ska Sverige lära av Tyskland, förkunnar *Dagens Nyheter* (2012-10-11), bland annat genom att återinföra lärlingssystemet, fast i en något modifierad form. Tyskland är inte bara diktarnas och tänkarnas land utan också tillverkarnas. Den tyska industrins framgångar beror i hög grad på att man lyckats föra ner (eller behålla) förmågan till innovation på verkstadsgolvet. En av förklaringarna till denna kompetens är Tysklands unika lärlingssystem och yrkesutbildningar.

Men Tyskland brottas också i likhet med många andra länder med en bristande social mobilitet. Trots ökade möjligheter till

högskolestudier är det framför allt barn från familjer med högre utbildningsbakgrund som tar sig vidare. Detta belyses i en färsk rapport från Vodafone Stiftung Deutschland med titeln *Aufstiegsangst? Eine Studie zur sozialen Ungleichheit beim Hochschulzugang im historischen Zeitverlauf*, författad av sociologen Steffen Schindler (<http://www.vodafone-stiftung.de>).

I Tyskland har man från 60-talet och framåt skapat alternativa vägar till högskolestudier och vidgat kretsen av de utbildningar som ger högskolebehörighet. Detta har lyckats i den meningen att många fler från familjer utan studiebakgrund i dag har behörighet, men de utnyttjar inte

► Fördelar med lärlingssystem?

möjligheten i förväntad utsträckning. Schindler pekar på flera orsaker till att det blivit så. Dessa ungdomar får under uppväxten mindre stöd i sina studier från föräldrarna. När de senare ska välja utbildning saknas förebilder som kan få dem att våga ta den risk som en lång akademisk utbildning tycks innebära.

Av stor betydelse är också den så kallade Peer-effekten, kamraternas påverkan. Om bildningsmässigt underprivilegierade hamnar i en klass med hög andel elever från hem med bildningstradition, ökar sannolikheten att även de underprivilegierade satsar på en akademisk utbildning. Inte minst av den anledningen är de geografiska och sociala centrifugeringsprocesser som diskuteras i stadstemat i detta nummer av *Respons* så utslagsgivande. Föräldrar vill gärna

flytta sina barn från problematiska miljöer, och vem kan klandra dem för det, men förutsättningarna för att förändra dessa miljöer försämras onekligen.

Men samtidigt kan det finnas anledning att fundera över om inte också akademiker påverkas av en Peer-effekt och överför sin grupps värderingar på andra skikt. Att inte välja en liknande bana som de själva har gjort behöver inte vara en katastrof. Många yrken med akademisk utbildning genomgår en proletarisering, samtidigt som yrkesinriktade utbildningar ofta leder till välavlönade arbeten som dessutom hela tiden uppgraderas kompetensmässigt. I *Frankfurter Allgemeine Zeitung* betecknade Jürgen Kaube studien rätt och slätt som oförskämd. De som till exempel satsar på att bli industrikeramik har kanske helt enkelt bättre omdöme än de som "gärna vill syssla med medier"? Studien handlar mycket mer om akademikers arrogans än om "rädsla för socialt uppstigande" (Aufstiegsangst) hos dem som väljer andra banor, säger Kaube. ■

FOTO: NICKLAS TEGERSTROM / SCANPIX

P.S.

Kommentar till Litteraturutredningen.

► LITTERATURSTÖDET PÅ RÄTT STÄLLE

Det förvånar inte att de stora bokförlagen med Bonniers i spetsen blir alltmer ekonomiskt dominerande. Uppseendeväckande är däremot att de har så liten betydelse för den kvalificerade facklitteraturen, den utgivning som vi intresserar oss för på *Respons*. Det är för dessa böcker vi vill skapa en kritisk dialog.

Utvecklingen är olycklig och stötande. Hur är det möjligt att gamla kulturinstitutioner som

spelat avgörande roll för landets intellektuella historia tillåter sig att abdikera på detta sätt?

Man vill ogärna tro att staten medverkar till denna snedvridning. Men det sker, egendomligt nog, i all välmening genom litteraturstödet. Konstruktionen av detta har i princip varit densamma sedan införandet 1975. Medel ges som kvalitetsstöd för enskilda titlar, inte som ett behovsbaserat förlagsstöd. Detta har hittills i stort sett varit bra. Men tiderna förändras. Obalanserna i kulturlivet fördjupas. Logiken med en förlagsoberoende titelinriktad ersättning leder nämligen till att de stora förlagen får en ansevärd del av stödet trots att de inte behöver det. Albert Bonniers förlag kasserade 2011 in 2,5 miljoner i stöd för 27 skönlitterära och 6 facklitterära titlar, medan Daidalos fick 850 000 för 1 skönlitterär och 10 facklitterära. På det facklitte-

rära området gjorde Daidalos en större insats.

Man måste fråga sig om litteraturstödet i nuvarande form gynnar bokutgivningens bredd och kvalitet. I *Läsandets kultur* (Litteraturutredningen, SOU 2012:65) hävdas att den växande "vertikala integrationen" – alltså omständigheten att storförlagen behärskar allt större delar även av distribution och bokhandel – hämmar förnyelsen i branschen och de mindre aktörernas möjlighet att nå ut. Antalet betydelsefulla beslutsställen i förlagsvärlden riskerar att begränsas. För att ändra på detta föreslår man ett tak i litteraturstödet på en miljon per förlag eller förlagsgrupp och år. De medel som härigenom frigörs föreslås gå till att stärka de mindre förlag "som står för en stor del av den kvalificerade utgivningen".

Den vanliga invändningen är att ett sådant tak skulle minska

incitamenten för kvalitetsutgivning. Mot detta står iakttagelsen att incitamenten inte har förmått de stora förlagen till en fackboksutgivning i nivå med deras resurser och traditioner. Därför bör det vara värt att pröva en ordning som mer belönar kvaliteten hos dem som är mottagliga för ekonomiska incitament.

För övrigt är min erfarenhet från sexton år som chef för det rika Natur & Kultur att möjligheten till litteraturstöd inte betydde något för utgivningsbesluten. Detsamma gäller sannolikt på Bonniers. Skulle man där avstå från att utge Ulf Eriksson, Jesper Svenbro eller Lennart Sjögren om man inte fick litteraturstöd för dem? Det är föga troligt.

För mindre förlag med ambitioner är det helt annorlunda. ■

► Lars Grahn är senior editor på *Respons*.

Debatt

För kommentarer, inlägg, eller synpunkter på recensioner eller recenserat material, maila till: info@tidskriftenrespons.se

INSÄNT Per-Martin Meyerson

Replik till Fredrik Meitons recension i Respons nr 4/2012.

Avsikten var att ge omvärldens bild av judarna

De läsare som hittills kommenterat min bok *Judiskt liv i Europa 1786-1933 – Integrationsprocess med förhinder* har förstått att den inte primärt är en historiebok med ambitionen att ge något slags helhetsbild av judiskt liv i Europa i konkurrens med historiker av den kaliber recensenten Fredrik Meiton (*Respons* nr 4/2012) nämner. Avsikten har varit att med utgångspunkt i empiriskt material analysera den europeiska judefrågans uppkomst och konsekvenser. Det är de historiskt-kulturella och ideologiska drivkrafterna bakom den undervegetation som möjliggjorde nazisternas antijudiska politik som står i fokus för mitt intresse. Jag har alltså tagit med endast så mycket historiskt material jag behöver för att stödja mina teorier och hypoteser. Av något skäl väljer recensenten att ignorera eller missförstå denna ambition. Här är ett par exempel på hur irrelevant hans kritik blir genom denna felsyn:

I mitt empiriska material har jag inte funnit anledning till några mer mikrobetonade analyser av enskilda judar "av kött och blod". Den ungerske bolsjeviken Bela Kuhn och hans hantlangares religiösa och kulturella hemort är knappast av någon större betydelse.

Vad som är relevant för min analys är att de alla betraktades som judar. Under den historiska framställningens gång har jag funnit det lämpligt att för mindre betydelsefulla länderområden inskränka mina betraktelser till det som är unikt för varje land. Så kan man naturligtvis inte förfara om man vill presentera en heltäckande skildring av judiskt liv. Men det var ju heller inte min ambition. Återigen, det är inte en bild av judar i Europa sedd genom judiska glasögon jag vill mana fram utan omvärldens bild. Den antisemitiska problemformuleringen är viktig för förståelsen av uppkomsten av judefrågan men den är naturligtvis inte min, vilket recensenten tycks tro. Jag kunde ge fler exempel på missförstånd, uppkomna genom denna felaktiga uppfattning om syftet med min framställning.

Det som för andra läsare varit det kanske mest intressanta, bokens slutkapitel, min utvärdering av det historiska materialet med avseende på judefrågan, berör recensenten inte mer än att han rycker ut en kontroversiell frågeställning, besvarar den själv, gör svaret till mitt och kallar det ett bisarrt inslag. Ja, metoden är i sanning bisarr. Jag skall inte gå vidare på denna recensentens orättvisa betraktelse utöver att ge mitt svar på frågan. De många judiska framgångssagor historien kan berätta om har spelat en betydande roll för uppkomsten av den europeiska judefrågan. Hur skall vi förklara dem? De särskilda egenskaper, goda och dåliga, som pådyvlats judarna, är med största sannolikhet nedärvda i den meningen att de under generationer förvärvats under oftast exceptionella levnadsförhållanden. Dessa har tvingat judarna att utnyttja sina talanger på ett effektivare sätt. Likt atleter har de tränat med vikter, och när förtrycket avlägsnades utvecklade de en exceptionell kraft. Visst är det också gener det handlar om, men normala gener i en exceptionell miljö. Det finns där alltihop i boken om man vill ta det till sig. ■

► Per-Martin Meyerson är fil. dr i national-ekonomi och författare.

REPLIK Fredrik Meiton

Svar till Per-Martin Meyerson

Meyerson menar att min recension av hans bok var orättvis och har delvis rätt, vilket jag också medgav i texten. Jag uttryckte en önskan att Meyerson hade skrivit en delvis annan bok, där bland annat judar av kött och blod ingick. Men det var inte i första hand "mikrobetonade" historier jag efterlyste, utan den överväldigande majoriteten av alla europeiska judar, vars historia han utelämnar. Inte minst med tanke på att bokens titel var just *Judiskt liv i Europa* uppfattade jag

invändningen som befogad. I sitt svar till mig medger Meyerson att boken inte handlar om judiskt liv; det är "omvärldens bild" som gäller. Därmed torde han ha gett mig rätt åtminstone i att titeln är olycklig.

Meyerson har också en poäng i att jag delvis bortsåg från hans övergripande tes, att relationen mellan judar och icke-judar präglades av en kulturkrock. Det beror på att jag inte uppfattade att den inledande ansatsen infriades i resten. Tesen är dessutom för generellt formulerad – en förklaring i behov av en förklaring, vilket jag också noterade i min recension. Intrycket man får är att den kommit till i efterhand som inramning till en i huvudsak deskriptiv framställning. Inget fel i det; det är ett vanligt grepp för översiktsverk av det slag som han har skrivit. I stället för att odsla bläck på den dissonansen, valde jag att diskutera bokens faktiska innehåll och de teman som genomsyrar den. Det öppnade för en mer konstruktiv diskussion, inte minst eftersom det lyfte fram bokens förtjänster.

Naturligtvis tar Meyerson illa upp av mitt påstående att han accepterar antisemitismens premisser och slår ifrån sig. Men han skriver faktiskt att kristendomens antisemitiska nidbild "besannades" av judarnas eget beteende. Och han skriver att Bela Kuhns Sovjet gav "fog för den gamla anklagelsen om en judisk konspiration." Här och på andra ställen finns ingen indikation att Meyerson återger ett synsätt som inte är hans eget. Problemet gäller inte bara de olyckliga formuleringarna, utan också den återkommande tendensen att förklara antisemitismen med hänvisningar till judarnas eget agerande eller blotta existens. Till exempel hävdar Meyerson att "den judiska dominansen i det nya Österrikes offentliga liv" och "den judiska överrepresentationen i samhällslivet" i Ungern utgjorde "strukturella orsaker" till antisemitismen i de länderna.

Meyerson gör ett nummer av att jag använde ordet "bisarr" för att beskriva bokens slutdiskussion. Omdömet var inte begränsat till det enda exempel jag tog upp. Av utrymmesskäl nöjde jag mig med att ge läsaren en hastig inblick i ett problematiskt resonemang och språkbruk. Det hade varit enkelt att ägna hela recensionen åt att bena ut denna slutsats, som innehåller många egendomliga passager. Meyerson påstår exempelvis, i strid med praktiskt taget samtliga teorier i ämnet, att europeisk nationalism är "sprungen ur den judiska utvaldhetsdogmen". Det får mig att undra om Meyerson känner till dessa andra teorier, om han har vägt dem mot denna teori och funnit den senare mer sann? Bisarrt, i så fall.

► Fredrik Meiton är doktorand i historia vid New York University.

Litteraturutredningen

Regeringen visar att den tar kulturen på allvar

Den av regeringen beställda litteraturutredningen *Läsandets kultur* föreligger nu. *Respons* har låtit två skribenter från olika generationer och perspektiv läsa den.

SARA KÄRRHOLM

UNDER ÅRETS BOK- och biblioteksmässa i Göteborg presenterades slutbetänkandet av den nya litteraturutredningen, *Läsandets kultur*, SOU 2012:65. Den över 600-sidiga luntan utgör trots sitt omfång en mycket tänkvärd och intressant läsning. Efter den högröstade debatten i kölvattnet av resultaten av 2009 års kulturutredning har regeringen haft många ögon på sig när det gäller kultur- och litteraturpolitik. Förväntningarna inför litteraturutredningen, som tillsattes 2011, har varit splittrade: en del har fruktat att utredningen skulle följa den trend som sattes av kulturutredningen och att litteraturpolitiken hädanefter också skulle komma att ledas av principen om att marknaden ska få följa sina egna lagar på bekostnad av kvalitet och etik. Andra har vågat hoppas att regeringen äntligen skulle visa att den tar kulturen på allvar. Till stor glädje för båda grupperna borde litteraturutredningens slutbetänkande ses som ett bevis för det sistnämnda.

Läsandets kultur är frukten av ett tydligt ställningstagande för att litteraturen bör tas på allvar i dagens svenska samhälle. Medan tidigare litteraturutredningar ofta formulerat sig vagt om orsaken till litteraturens värdefullhet i samhället, har man i årets skrift lagt sig vinn om att var och en som läser den ska förstå varför utredningen och dess föreslagna åtgärder faktiskt behövs. Vikten av att främja läsförståelse formuleras i inledningen där det bland annat slås fast att "en mer utvecklad läs-

förståelse är viktig för att som medborgare fullt ut kunna delta i det demokratiska samtalet" samt att det är "kopplat till teoretiskt tänkande och en förutsättning för framgång i de allra flesta skolämnen". Därmed är det även i förlängningen förbundet med Sveriges chanser att hävda sig när det gäller arbetskraft i internationell konkurrens. Det finns emellertid även andra, mindre instrumentella värden som lyfts fram.

Ur ett humanistiskt perspektiv eller ett bildningsperspektiv har läsning av litteratur ett värde i sig. Det ligger bland annat i den estetiska upplevelsen av verket och de specifika erfarenheter som därigenom förmedlas. Värdet av detta är svårare att mäta men bör för den skull inte förringas. Bildningens syfte bör bland annat vara att ge den enskilde förutsättningar att kunna ta del av dessa konstnärliga uttryck oavsett om de är nya eller gamla. Bland dem av oss som arbetar med litteratur, som till exempel litteraturvetare, författare och lärare, finns det många som särskilt värnar om dessa värden. Det är uppfriskande att se att också de räknas i sådana här sammanhang. Litteraturen gör oss inte nödvändigtvis till bättre människor, men världen och livet blir definitivt fattigare utan den.

ETT YTTERLIGARE BEVIS för att utredarna tar sin uppgift på allvar är att de förlitar sig på aktuell forskning om de förhållanden som undersöks. Detta har förstas även gjorts i tidigare utredningar men aldrig så grundligt genomfört som i detta fall. Utredningskommittén har från början av

sitt arbete anlitat ett lag med experter som de uppdrog att undersöka olika delområden. Till rådgivarna hör bland andra Johan Svedjedal, Ann Steiner, Lisbeth Larsson, Åsa Warnqvist, Pelle Snickars, Per Rydén och Magnus Persson. Resultaten redovisas i antologin *Läsarnas marknad, marknadens läsare* som publicerades några månader före SOU-rapporten. Antologin är en gedigen samling artiklar av stort intresse för den som bryr sig om litteratur och litteraturpolitik, även om den stora mängden faktainsamling och statistik som presenteras emellanåt stör läsvänligheten. Med sina respektive specialkompetenser bidrar forskarlaget till att de förslag som lämnas i utredningen ter sig aktuella och välgrundade. Ett av förslagen är passande nog också att stärka kunskapsöverföringen mellan forskningsvärlden och de politiska beslutsfattarna.

Utredarna har haft som uppdrag att undersöka hur dagens läsvanor, läsförståelse och bokmarknad har förändrats, bland annat sett utifrån den senaste tekniska utvecklingen, men också utifrån samhällsutvecklingen i stort. Beredningen fick i uppdrag att analysera litteraturens ställning i dag genom att titta på sex olika områden: litteraturens ställning i skolan, läsförande insatser, upphovsmännens villkor, bokmarknaden, tidskriftsmarknaden och internationellt utbyte på litteraturområdet.

Utredarna tecknar inledningsvis en positiv bild av litteraturens ställning i dagens Sverige: "Befolkningens läsvanor ligger tämligen stabilt på en hög nivå, det pu-

bliceras mer litteratur än någonsin och Sverige har för att vara ett litet språkområde stora exportframgångar på litteraturområdet." Samtidigt, menar författarna, kan man skönja några "orosmoln" på den i övrigt blåa himlen som kan tolkas som hot mot litteraturens ställning i ett framtidsperspektiv. Det avgjort största hotet som identifieras är de försämrade läsvanorna och läsfärdigheterna hos unga läsare. Den grupp som ligger särskilt illa till bland dessa är pojkar, vilkas läsvanor ligger betydligt lägre än de unga flickornas. Bland annat visar en PISA-undersökning att så mycket som en fjärdedel av pojkarna i 15-årsåldern i Sverige uppvisar brister i läsförståelse.

Orsakerna till den försämrade utvecklingen av ungas läsvanor är flera: den ökande användningen av internet i vardagen anges som en anledning, en annan är ökande klyftor mellan olika socioekonomiska samhällsgrupper, en tredje är att skolan i mindre utsträckning än tidigare ansvarar för läsandet. Varje anledning analyseras ingående för sig på ett föredömligt sätt i utredningstexten. Det konstateras exempelvis att internetanvändning och litteraturläsning inte nödvändigtvis behöver ses som varandras hot. Två olika medier kan till och med förstärka varandra och öka konsumtionen av båda på olika sätt. Det finns emellertid även forskning som visar att av den sammanlagda tid som står till förfogande för medieanvändning i just unga pojkars vardag, läggs alltmer på internetanvändning och dataspel och tidsutrymmet för bokläsning blir allt mindre.

Som läsare och förälder reagerar jag starkt på dessa forskningsresultat och får genast dåligt samvete för att jag läser för lite för min sexårige son. Forskningen visar nämligen också att det är de vuxnas läsvanor och högläsningssvanor som är det som påverkar mest i dessa sammanhang. Att läsa för sitt barn är av avgörande vikt för barnets utveckling av sin framtida läsfärdighet. Det är symptomatiskt att det är just jag som reagerar på detta sätt: jag är högutbildad, litteraturvetare och har dessutom undervisat i ämnet Barn- och ungdomslitteratur i flera år. Det är inte min privilegierade samhällsgrupp som står för den sviktande statistiken när det gäller läsfärdighet. Det handlar snarare om att nå ut till andra socioekonomiska grupper och att överbrygga klyftorna mellan dessa och andra. Det är därför tacksamt att litteraturutredarna föreslår en strukturerad lösning på problemet genom ett förstärkt arbete med lästräning i skola och förskola med utbildade pedagoger samt en bättre tillgång till skolbibliotekarier med relevanta kunskaper. I satsningen ingår även att ta fram andra former av läsfrämjande

verksamhet som kan nå ut till även till de grupper som i första hand står för de sviktande siffrorna i statistiken.

VÄLKOMMET ÄR OCKSÅ att e-bokens roll på bokmarknaden undersöks på ett sakligt sätt. De diskussioner som förts hittills om e-boken präglas inte sällan av uppblåsta

farhågor om bokens förestående död, alternativt stark rädsla för att Sverige inte hänger med i den internationella utvecklingen där e-bokens genomslag ses som en oundviklig framtid. I utredningen tar man sin utgångspunkt i de fördelar som digitalisering och e-litteratur kan ge för att motverka brister i den svenska bokmarknaden när det gäller tillgänglighet till olika slag av litteratur. Man konstaterar att den svenska marknaden får svårt att konkurrera med utländska förlag och producenter när det gäller e-litteratur och föreslår därför olika åtgärder som kan hjälpa den svenska utvecklingen framåt. Ett välkommet förslag är bland annat understöd för förlagen att digitalisera sina backlists för att öka tillgängligheten till äldre litteratur i dagens bokflod. Därtill uppdras åt Kungliga biblioteket att samordna digital litteratur från olika distributörer via den nationella katalogen Libris, för att öka tillgängligheten.

Litteraturutredningens slutbetänkande är en grundligt genomförd analys av olika viktiga delar av dagens svenska bokmarknad, baserad på ett ordentligt forskningsunderlag som styrker angelägenheten i de förslag som ges. Den ekonomiska uppbackningen av förslagen innebär i huvudsak en effektivisering av redan existerande budget. Därtill siktar man på hållbarhet i ett längre perspektiv. Även om några enskilda aktörer, som exempelvis studieförbunden, kan tänkas bli upprörda över indragna medel, kommer dessa medel samma aktörer till godo via andra vägar som särskilt främjar lästräningen. Planen är att byråkrati och systemets tröghet inte ska sätta käppar i hjulen för ett arbete mot ökad läsfärdighet. Det återstår att se om resultaten låter visa sig redan 2018, som är utredningens sluttid för det föreslagna projektet "Ett läsluft för Sverige".

En konsekvens av utredningens föreslagna satsningar torde rimligtvis också bli ökade arbetsmöjligheter för dem som är utbildade i litteraturvetenskap – såväl för de allmäninriktade som för dem som inriktar sig på barn- och ungdomslitteratur. Vågar man hoppas att detta också kan leda till ökade satsningar på dessa ämnen inom forskning och högre utbildning?

► Sara Kärrholm är fil. dr i litteraturvetenskap och undervisar på institutionen för Konst, kultur och kommunikation vid Malmö högskola.

GUNNAR PETRI

LITTERATUR OCH LÄSNING har under hela efterkrigstiden varit föremål för kontinuerlig politisk uppmärksamhet, successiva offentliga utredningar och ett helt batteri av olika åtgärder från samhällets sida. Nu är det dags igen. Förra året tillsatte regeringen en ny litteraturutredning. Sammansättningen var befriande okonventionell med förre riksbibliotekarien Tomas Lidman som ordförande och neurologiprofessorn Martin Ingvar, litteraturkritikern Annina

”Andra har eventuellt vågat hoppas att regeringen nu äntligen skulle visa att den tar kulturen på allvar.”

Rabe samt kritikern och programledaren Johanna Koljonen som ledamöter. De lade fram sina förslag den 27 september i år.

De olika tidigare bokutredningarna präglades naturligtvis av sin tidsanda, men det grundläggande perspektivet är ändå förvånansvärt konstant: bokläsning är något gott, alla borde göra det och alla borde ha möjlighet att göra det. Så också denna utredning. Förslagen ska enligt direktivet leda till ökat läsande och ett rikt utbud av kvalitetslitteratur.

Den första, 1948 års bokutredning, verkade under planhushållningdebattens år och är mest notabel för vad den seriöst diskuterade men inte föreslog, ett förstatligande av förlagsbranschen. Utredningens bestående resultat blev i stället biblioteksersättningen, som ger författarna en ekonomisk kompensation för utlåningen av deras böcker på bibliotek. Denna ordning baseras på utlåningsstatistiken och ser till att pengarna hamnar i svenska fickor.

Sedan kom den nya aktiva kulturpolitiken och den sociala ingenjörskonstens storhetstid. Huvudresultatet av 1968 års omfattande litteraturutredning blev det klokt utformade utgivningsstödet, ett efterhandsstöd riktat mot titlar och inte mot förlag och med en kvalitetsorienterad och genomtänkt selektionsmekanism. Förlag och bokhandel levde då i en reglerad symbios. Systemet garanterade att böckerna spreds men inte att de såldes och det förhindrade priskonkurrens i detaljhandeln. Denna rest från det gamla privilegiesystemet kunde i längden inte hålla stånd mot den anstormande näringsfriheten, och 1970 avreglerades bokbranschen. Därefter gällde det för de statliga insatserna att försöka mildra effekterna av denna avreglering.

Efter ytterligare utredande kom så 2002 den största litteraturstödsinsatsen någonsin i ekonomiska termer, en kraftig generell momssänkning till 6 procent. Ingen social ingenjörskonst här inte, utan en rejäl marknadskonform stimulan.

DÄR STÅR VI i dag. Bokinköp är numera skattemässigt jämställda med restaurangbesök. Dessutom finns, utöver utgivningsstödet och biblioteksersättningen, ett antal mindre stödsatser. Men vida viktigare för litteraturens ställning är en rad andra omständigheter, som medieutvecklingen i stort, teknikens snabba språng, globaliseringen, bibliotekens ställning, läget i skolan, läsvanor och läskunnighet.

FOTO:ARTPARTNER-IMAGES / ALAMY

Forskningen inom samhällsvetenskap och humaniora beskylls ibland för att vara inåtvänd och utan relevans för beslutsfattare som söker lösningar på aktuella problem. På samma sätt beskylls den offentliga beslutsprocessen för att inte beakta forskningens resultat. Detta kan man inte beskylla den nya litteraturutredningen för.

Den vände sig till akademien med en öppen fråga och fick ett brett och givande gensvar. Den för ämnet intresserade läsaren kan ta del av resultatet i form av forskningsantologin *Läsarnas marknad, marknadens läsare*, sammanställd av profes-

sor Ulla Carlsson och universitetslektor Jenny Johannesson, som publicerades i maj i år. Här kan man finna ett rikt faktaunderlag, men också en livlig diskussion där perspektiven är intressanta och gränsöverskridande utan att förlora i relevans. Svar lämnas ibland på frågor som inte har ställts och problematisering sker ur oväntade synvinklar, ett utmärkt exempel på gott samspel mellan forskning och politik.

Det är mycket som är positivt i den bild som tecknas. Det har aldrig funnits ett så stort, varierat, billigt och lättillgängligt bokutbud. Det ges ut böcker, och folk köper böcker, som aldrig förr. Många i Sverige läser engelsk litteratur på originalspråket, och inflödet av översatt litteratur är bland de relativt sett största i världen. Svensk litteratur har aldrig förr haft ett så brett genomslag i den stora världen, och svenskan som källspråk för översättningar överglänses endast av några av de stora världsspråken. Trots den ökande konkurrensen från sociala medier, internet och datorspel med mera ligger svenskars bokläsning totalt sett ganska stabilt på en mycket hög nivå i en internationell jämförelse.

You never had it so good, alltså. Men bilden måste nyanseras. Att kvinnor läser mera än män är kanske inte ett problem för feministiskt inriktade forskare. Så har det varit länge, och skillnaden verkar bestå. Men att 42 procent av kvinnorna men endast 28 procent av männen har läst bok en genomsnittlig dag är ändå något som vore värt lite reflexion. Även de socioekonomiska skillnaderna, som alltid ägnats stor uppmärksamhet, förblir ganska oförändrade. På en punkt finns emellertid en signifikant förändring. Under såväl 1990-talet som 00-talet minskade ungdomars läsning, läslust och läsförståelse markant. Detta gäller särskilt pojkar. På sikt är detta ett stort och växande demokratiproblem.

Det är särskilt två faktorer som lyfts fram som förklaringar till denna dystra utveckling. Den ena är den ökande datoran-

”Det är inte mycket som utredarna kan göra åt de bakomliggande strukturella förändringarna, och litteraturutredningens förslag i det digra betänkandet *Läsandets kultur* blir därefter.”

vändningen, internet och sociala medier som tränger ut läsning både som förströelse och källa till information. Den andra är den ändrade pedagogiska inriktningen av skolarbetet med tonvikt på individuell kunskapsinhämtning och grupparbeten utan stark lärarnärvaro.

En omständighet som framkommer i rapporterna, men som inte närmare problematiseras, är den elementära svenska språkförståelsens roll i detta. Elever med utländsk bakgrund är överrepresenterade bland de svaga läsarna. Läsningen av skönlitteratur är också påtagligt lägre bland dessa barns föräldrar. Kanske är detta en ytterligare nyckel till förståelse av orsaks-sambanden.

MEN LÄSNINGEN KANSKE ökar på andra områden än den traditionella skönlitterära boken? Att man läser Wikipedia i stället för Nationalencyklopedin betyder kanske inte minskad läsning, möjligen tvärtom. Kanske förändras läsförmågans inriktning? Säkert har unga människor större färdighet i att röra sig i och med de nya medierna än en aldrig så intresserad 60-årig läsarinna av skönlitteratur. Kanske kan uppmärksamhet i sociala medier öka intresset för mera kvalificerad läsning?

Det förefaller verkligen som om en ny sorts sätt att läsa utvecklas, på gott och ont. I detta ligger en frigörelse från auktoriteter som skola, bibliotek och tidningarnas kultursidor. Ibland har dessa auktoriteter själva abdikerat, ibland har de bara blivit omkullsprungna. Sociala mediernas meningsutbyten kring läsning, där subjektiva utrop ekar i en global tomhet, utgör emellertid inget substitut när Googles algoritmer ersätter bibliotekets kortlåda. Inte heller kan den nya sortens läsning mäta sig med det gamla sättet när det gäller verklig läsförståelse.

Också den omfattande bokutgivningens inriktning ger anledning till nyanserande reflexioner. Koncentrationen kring de titlar som ger de stora upplagorna ökar. De spektakulära utlandsframgångarna beror på att svensk populärlitteratur i översättning blivit en del av den transnationella underhållningsindustrin.

Strukturförändringarna i bokbranschen fortsätter. Bokproduktion och bokdistribution integreras och koncentreras. Problemen inom bokhandeln tilltar, och vad e-bokens definitiva genombrott kommer att betyda kan vi bara spekulera om. Näthandeln innebär både en koncentration till ett fåtal aktörer, drastiskt ökad tillgänglighet och stärkt konsumentinflytande. Något som inte uppmärksammas är den revolution och det uppsving som näthandeln inneburit för antikvariatshandeln. En gigantisk backlist finns nu tillgänglig för var

och en, och återanvändningen av böcker har underlättats radikalt. Den som vill bygga upp ett privat bibliotek hemma kan göra det enkelt, praktiskt och billigt.

MEN DE OFFENTLIGA biblioteken genomgår en identitetskris. Besöken minskar, utlåningen, bokinköpen och bokbestånden sjunker, inslaget av förströelselitteratur ökar. Tillfrågade om orsakerna till detta anger biblioteken själva konkurrens från nya medier, momssänkningen och pocketboks-expansionen. Som svar på dessa utmaningar har folkbiblioteken blivit användarstyrda och upplevelseorienterade. De

”Under såväl 1990-talet som 00-talet minskade ungdomars läsning, läslust och läsförståelse markant. Detta gäller särskilt pojkar. På sikt är detta ett stort och växande demokratiproblem.”

vänder sig famlande mot de nya företeelser som i själva verket är deras konkurrenter och som på många sätt bättre tillgodoser användarnas krav på lättillgänglighet, information och sociala upplevelser.

I mångt och mycket kan folkbibliotekens situation påminna om public service-televisionens. Kommersiellt drivna aktörer hotar att ifrågasätta deras existensberättigande och svaret blir anpassning.

DET ÄR INTE mycket som utredarna kan göra åt de bakomliggande strukturella förändringarna, och litteraturutredningens förslag i det digra betänkandet *Läsandets kultur* blir därefter. Inte heller finns några nämnvärda nya pengar att spendera.

Utredningens huvudförslag blir därför en vacker målsättning, som ska vara uppfylld 2018. Den presenteras under slagordet ”Ett läslyft för Sverige”. Då ska läsfärdigheten bland barn och ungdomar ha förbättrats avsevärt och mätbart, och fler barn och unga ska regelbundet ta del av litteratur. Kunskapen om läsandets betydelse ska ha ökat i alla grupper som i dag läser i liten utsträckning. Detta mål ska följas upp av parlamentarisk beredning.

Mera konkret kommer utredningen med en del förslag om ökade insatser för läsfrämjande. Det gäller skolbibliotekarier, en idé om läsombud i förskolan, pengar från folkbildningen till läsfrämjande, lärarstöd och en miljon till evenemang i den tynande bokhandeln. Allt detta är gott och väl, men lär inte ändra på den grundläggande bilden. För det får vi sätta vårt hopp till skolpolitiken. Där hör rimligen också utvärderingen hemma.

Mera spännande, och kontroversiellt, är förslaget att folkbiblioteken ska engagera sig på bred front i förmedlingen av e-böcker av alla slag och därmed konkurrera med andra försäljningskanaler. Denna tanke har prövats tidigare när det gäller fysiska exemplar, och invändningarna från bokhandel och förlag lär nog bli desamma denna gång. Verkligt intressant, och rimligen mindre kontroversiellt, är förslaget att KB ska få i uppdrag att möjliggöra för externa distributörer att tillhandahålla e-resurser via den nationella katalogen Libris och säkerställa att upphovsrättsligt fri e-litteratur finns tillgänglig denna väg. Här ligger vägen öppen för folkbiblioteken att skaffa sig en ny affärsidé.

I direktivet flaggade regeringen för en förändring av den så kallade förhandlingsordning som ger Författarförbundet ett slags förhandlingsrätt rörande biblioteksersättningen. Denna heta potatis lämnar utredningen åt sitt öde.

NÄR DET GÄLLER utgivningsstödet kommer utredningen med förslaget att ett tak om en miljon per mottagande förlag skall införas i syfte att frigöra medel för vissa andra förändringar. Samma idé har tidigare ventilerats av kulturministern. Detta vore en viktig principiell förändring som bestämt bör avvisas. Syftet med utgivningsstödet är att, för läsarnas skull, möjliggöra utgivning av titlar som är angelägna och som annars inte skulle ha kommit till stånd, inte att styra vilket förlag som ger ut vad. Om förslaget genomförs förlorar de förlag som nått taket ett viktigt incitament till angelägen utgivning.

► Gunnar Petri var ordförande i 1980 års bokutredning och 1982 års bokbransch-utredning.

HANNES RÅSTAMS 400-SIDIGA opus *Fallet Thomas Quick* är spännande läsning. Som en välskriven pusseldeckare drivs den framåt av försöken att lösa alla de gåtor som historien om Sture Bergwall, alias Thomas Quick, rymmer. I juni 2008 besöker Råstam för första gången den man vi länge betraktade som Sveriges (ende) seriemördare på Rättspsykiatriska regionsjukhuset i Säter. Skälet till besöket är den idé han fått att göra en dokumentär, inte om Quick, utan om den extremt infekterade debatt som fallet gett upphov till.

Han har inga ambitioner att reda ut skuldfrågan eller sanningshalten i kritikernas påståenden om att alla bevis saknar värde och att Quicks erkännanden var framfödda av en kraftigt drogad psykiatripatient med hjälp av en särskild sorts minnesterapi. Under Råstams tredje och fjärde besök i september 2008 kommer så den stora överraskningen: Sture Bergwall tar tillbaka alla sina erkännanden. Han säger att han varken begått de åtta mord sex enhälliga tingsrätter dömt honom för eller något av alla de andra han så villigt erkänt.

För Hannes Råstams del kommer det hela att sluta med tre dokumentärer för SVT:s *Dokument inifrån* och så boken, ett slags testamente, eftersom författaren själv hunnit avlida i cancer när den publiceras. För Sture Bergwalls del leder det till ansökningar om resning. En grupp åklagare har under överåklagare Björn Ericsons ledning i skrivande stund prövat och friat honom för fem av mordena, tre återstår att pröva.

Råstam återger hur han redan från början förberett sig noga och läst igenom alla domar samt artiklar i ärendet, ett mycket omfattande material. Han träffar också ett antal involverade personer, till exempel Gubb Jan Stigson, den journalist vid *Dala-Demokraten* som ihärdigast av alla har hävdat Quicks skuld. Han talar också med Leif G. W. Persson, som tillhör lägret av kritiker och som fört debatten om rättshaveri i många år. Särskilt betydelsefulla blir dock några samtal med den pensione-

rade kriminalkommissarien Jan Olsson. Han var ansvarig kriminaltekniker för två av mordfallen som Quick kom att dömas för: morderna på det holländska turistparet i Appojaure 1984 och mordet på den israeliske turisterna Yenon Levi 1988. Jan Olsson menar att Quick omöjligen kunde ha begått dessa mord. Råstam sammanfattar Olssons resonemang i tre huvudpunkter:

KONSTARTERNA & MEDIER

Hannes Råstam

Fallet Thomas Quick – Att skapa en seriemördare

ORDFRONT | 403 S. | ISBN 9789170376047

SÅ SKAPADE PSYKIATRI, RÄTTSVÄSENDE OCH MEDIER EN SVENSK SERIEMÖRDARE

Recensent *Ester Pollack*

HANNES RÅSTAMS BOK är en svidande vidräkning med svenskt rättssystem, psykiatriska behandlingsideologier och inställsamma medier. Thomas Quick gav medierna ett oöverträffat stoff om sadism, pedofili och kannibalism och de utnyttjade beredvilligt den dramatiska potentialen.

Utrymme för källkritiskt ifrågasättande fanns inte.

Råstams bok övertygar men är inte invändningsfri.

Källhänvisningar saknas och ibland gestaltar Råstam sitt stoff på ett sätt som gör att texten liknar en novell.

Man hade också gärna sett att han dröjt vid de motsägelsefulla bilderna av Quick som växer fram.

Ena dagen är han en intelligent manipulator, andra dagen en missbrukare som inte vet vem eller var han är.

1) Utredarna har bara tagit hänsyn till sådant som belägger Quicks historia, annat har sorterats bort. 2) Samma åklagare och samma förhållare arbetade med samtliga mål och ett osunt beroendeförhållande skapades mellan dem och Quick. 3) Tvåpartsförhållandet havererade, ingen kamp mellan åklagare och försvarare kom till stånd, eftersom Quicks advokat Claes Borgström inte agerade som ifrågasättare.

Jan Olsson råder Råstam att fundera på om Quick "någonsin lämnat en enda uppgift som polisen inte redan kände till?". Den frågan blir styrande för Råstams systematiska undersökning av de åtta mord Quick dömts för.

GENOM BOKEN FÅR vi följa hur Råstams nyfikenhet långsamt vaknar. Han ställs inför så många underligheter, såsom att Quick har fria permissioner, fri tillgång till medier, får extrem tillgång till framför allt bensodiazepiner men också andra droger, samtidigt som han utreds för flera mord. Svårigheterna att undersöka saken visar sig vara betydande, men Råstam ger sig inte. Det är genom att lägga ett kronologiskt pussel, genom att följa händelserna i tiden och sätta samman allt slags material i tidsföljd, som samband mellan den ena och den andra kan identifieras.

Ibland snubblar han över viktiga ledtrådar, som när han läser ett förhållningsprotokoll där ett samtal mellan förhållaren Seppo Penttinen och Quick återges. Penttinen säger: "Jag ringde ju upp dig då och sa att det inte var så trovärdigt." Detta sägs när Quick på ett helt felaktigt sätt har beskrivit de mord på det holländska paret han säger sig ha begått tillsammans med en medhjälpare. I förundersökningsmaterialet finns Penttinen minnesanteckningar som ger ett annat intryck. Här framstår det som om förhållaren endast passivt tagit emot Quicks felaktiga uppgifter – ingenting bär vittne om att han själv tagit initiativet, ringt upp Quick och påpekat problemet. Den här typen av analyser av skeenden

där författaren jämför olika materialgrupper med varandra och där man som läsare inte kan dra andra slutsatser än Råstam själv, blir väldigt övertygande.

Tre frågor väcks tidigt i läsningen och kvarstår vid dess slut: hur är det möjligt med denna typ av behandling, inklusive permissioner, för en patient som är misstänkt för mord? Hur är det möjligt att tillåta att en och samma förhållare

genomför alla förhör under alla mordutredningar? Hur kan domstolarna bortse från bristerna? En sorts svar ger boken i sin beskrivning av hur olika personer som deltar i Quick-utredningen eller blir del av Quick-kommissionen som tillsätts 1998 faller ifrån. Bara de troende blir kvar. Liksom material som strider mot Quicks berättelser rensas ut, rensas också poliser och andra som lanserar mothypoteser ut. Det som kommer till domstolen är ett fri-serat material.

SKULDEN TILL RÄTTSHAVERIET och myndighetsövergreppen på Bergwall/Quick fördelar Råstam mellan psykiatrin, rättsväsendet och medierna. Det är i samspelet mellan dessa som seriemördaren modelleras fram. Där fanns läkarna och terapeuterna, med den behandlingsideologi som betonar bortträngda minnen och möjligheten att nå fram till dessa. Sture Bergwall sågs som ett barn som blivit sexuellt utnyttjat av sina föräldrar och som i vuxen ålder genom morden gestaltade dessa övergrepp. Han bar såväl förövaren (fadern) som offret (barnet) inom sig och sökte lindring genom att begå egna våldshandlingar. Att den pedofile karaktären utvidgade sitt register och även mördade flickor och kvinnor (tre norska fall) förklarades som hämnd på modern. I Quicks oändliga terapiesamtal konstruerades den ena hemskheten efter den andra, det var här bekännelserna om mord uppstod. Genom terapeuten förmedlades erkännandet (när tiden ansågs mogen) till polisen. Först då kunde polisen påbörja ett utredningsarbete.

I de beskrivningar Råstam ger av processen blir det terapeuterna som avgör vilka fall som ska komma polisen till kännedom i vilket skede. Minnesarbetet är extremt påfrestande för patienten Quick, han behöver ständig påfyllning av "medicin". Den forna missbrukaren får stora doser bensodiazepiner, men också andra typer av droger, som tycks omvandla honom till ett monster – men av beskrivningarna att döma till ett lydigt och lyhört monster. I beskrivningarna av den påtände Quick, den totalt neddrogade som i vallningsvideorna knappt kan stå på benen, som emellanåt morrar som ett vilt djur och skapar skräck i den åhörarskara som vid några av rättegångarna får ta del av spektaklet, uppstår en fråga. Quick är intelligent, han tolkar terapeuterna och han tolkar polisen. Det är

så han förstår när han till exempel pekat ut fel mordplats, fel mordredskap och fel märke på den bil som han påstår sig ha färdats i. Han läser *Dala-Demokraten* dagligen, han skaffar sig mängder av andra tidningar, han ber norska journalister skicka hela serier som skrivits om honom (vilket de villigt gör utan att någon på Säter eller inom polisutredningen finner skäl att stoppa tillflödet) och samtidigt är han ett neddrogat vrak. Bilden av missbrukaren som inte vet var han är eller vem han är, råkar emellanåt på kollisionkurs med bilden av den extremt förslagne mytomannen som genomskådar subtila signaler och duktigt läser på om olika fall för att

nyttjar situationen och kräver betalt. I den debatt som uppstått efter publiceringen av Råstams bok har exempelvis den norska tidningen VG berättat att Quick ville ha 20 000 kronor, men nekades. *Dagbladet* medger att Quick fick betalt i form av en ny PC. Men ingen i (dåvarande) ledningen säger sig ha ansvar för detta. Det är troligen rätt många andra som också betalat för ensamrätt till närkontakt med monstret.

När Råstam inleder den första delen av sin bok återger han ett välfunnet citat av en *Expressen*-journalist från 1994: "När man vet den fruktansvärda sanningen om vad Thomas Quick gjort med sina offer – och när man hört hans djupa, djuriska vrål – finns bara en fråga: Är han verkligen en människa?" Under 1990-talet gav Thomas Quick medierna oöverträffat stoff om sadism, pedofili och kannibalism. Seriemördare var annars en amerikansk specialitet, definierad av FBI under 1980-talet. Nu hade Sverige fått sitt eget monster och under ett decennium som var besatt av ett intresse för våldsbrottslighet passade hans historia sällsynt väl. Utrymmet för källkritiskt ifrågasättande av Quicks bekännelser eller minnesterapins roll i dramat fanns inte. När jag 2001 publicerade min avhandling om medier och brott använde jag Quick-historien som illustration av mediernas förmåga att utnyttja den dramatiska potentialen och skapa sensation utan kritisk analys.

HANNES RÅSTAM BESKRIVER sig själv i boken som en journalist som arbetar med metoder som är mödosamma och tar tid. Han liknar på många sätt forskaren i sitt sätt att vrida och vända på

materialet och hålla öppet för att ens förhandsföreställningar kan komma att motsägas av empiriska resultat. Det jag saknar – detta är en vanlig invändning från forskarkåll – är referenser. Jag får lov att tro Råstam på hans ord om det han läst och sett, men ingenstans kan jag få en uppfattning om var fynden gjorts, hur omfattande källmaterialet är, vilka han intervjuat. Journalister som skrivit böcker av den här karaktären brukar invända att referenser förstör berättelsens flyt och struktur. Mitt svar är att referenser kan ges på olika sätt, de behöver inte finnas som störande fotnoter eller parenteser. En avslutande förteckning över de viktigaste källorna är till exempel en möjlighet. Och när det gäller berättelsens hållbarhet har jag ytterligare

utnyttja kunskaperna i bekännelsesyfte. Ena dagen nykter manipulator, andra dagen onykter galning. Kanhända är det just så han kan beskrivas, men jag hade gärna sett att Råstam uppehöll sig något vid dessa motsättningar.

GENOM HELA BOKEN löper också berättelsen om mediernas roll. Till polisens förtret händer det flera gånger att Quick bekänner nya mord i medierna. Kommer det inte via terapeuterna så kommer det via journalisterna. I flera fall tycks också pågående polisutredning läcka och Quick kan skaffa sig en god överblick över läget utan större ansträngning. I andra fall konkurrerar olika medier om att få exklusivt material från Quick genom intervjuer. Quick ut-

en invändning mot Råstams bok: det finns inslag i texten som mer liknar en novell. Vissa scener levandegör han genom att vara den allvetande berättaren som återger repliker och stämningsslägen hos aktörerna. I början av boken finns en rymningsscen återgiven på det sättet. När han beskriver offret Thomas Blomgrens sista dygn förflyttas vi på samma sätt in i novellens värld, liksom när han berättar om unge Charles Zelmanovits sista dygn med party och förälskelse i Piteå 1976. Det är medryckande, men är det sant? Det är förstås en svår avvägning vilka friheter till gestaltning som är rimliga. Några av Råstams gestaltsningsförsök gör åtminstone den här läsaren mer fundersam än övertygad.

STURE BERGWALLS HISTORIA har som få klivit rättsdebattörerna i två läger. Den kluvenheten kvarstår ännu i dag, även om styrkeförhållandet mellan lägren förskjutits radikalt. En säregenhet är att samtliga debattörer är av manligt kön, många av dem färgstarka personligheter i offentlighetens ljus. Det avspeglar delvis den manligt dominerade värld som rättssystemet ännu utgör. Men var är de kvinnliga polisutredarna, domarna, åklagarna, de kvinnliga terapeuterna, de kvinnliga journalister i diskussionen?

Hannes Råstams bok, avslutad med hjälp av Mattias Göransson, har i hög grad bidragit till förnyad diskussion. Hans analys pekar på mekanismer som gör rättsövergrepp möjliga, som skapar en blindhet i systemet och får förfärande konsekvenser. När advokat och åklagare är överens och tvåpartsförhållandet upphävs återstår domstolens ansvar. Men när domstolarna abdikerat från rollen att se till att vi har fullständiga utredningar till grund för målen, något Maciej Zaremba pekat på (DN 2012-09-10), vad har då hänt med vår rättsordning? Insikten om att domstolen ser på sitt utövande som ren teknik tycks svår att hantera, också för en justitiekansler.

Sammantaget menar jag att Hannes Råstam övertygar. Hans bok är en svidande vidräkning med svenskt rättssystem, med övertro på diverse behandlingsideologier och med de samtidigt inställsamma och kommersiella mediernas roll i uppmärksammade rättsfall. Allt för få journalister är av Råstams kaliber.

► Ester Pollack är docent i journalistik, fil. dr i medie- och kommunikationsvetenskap vid Stockholms universitet/JMK. Hon disputerade på avhandlingen *En studie i medier och brott*.

Åke Lundqvist

Kultursidan – Kulturjournalistiken i Dagens Nyheter 1864–2012

BONNIERS | 277 S. | ISBN 9789100127732

(KULTUR)SLAGSIDA ÅT MANLIGA AKTÖRER

Recensent *Stina Otterberg*

DET VAR INTE alltid bättre förr, konstaterar Åke Lundqvist i sin bok om *Dagens Nyheter*s kultursida. Det var först med Herbert Tingsten och Olof Lagercrantz som sidan blev riktigt kvalificerad och jämn. Lundqvists bok är användbar och värdefull och han skriver så bra att den kan nå en stor publik. Tyvärr är han sparsam med att redovisa sina källor så det är svårt att avgöra vad som är verkligt nytt. En ännu allvarligare invändning är att han även i skildringen av tiden från 1980-talet och framåt är fixerad vid manliga skribenter så att den bild av dagens kultursida som han ger blir problematisk och inte särskilt representativ.

NÄR JAG FÖR några år sedan skrev en avhandling om Olof Lagercrantz tid på *Dagens Nyheter* fick jag tillsänt mig från DN-arkivet samtliga Lagercrantz uppkopierade artiklar. Paketet vägde tolv kilo. När jag cyklade hem med lasten fastsurrad på pakethållaren undrade jag vad jag givit mig in på. Jag övervägde att göra som adjunkt Örtstedt i Hjalmar Gullbergs dikt, han som i drömmen får en leverans från Königsberg i form av ett paket med varudeklarationen "das Ding an sich". Han returnerar försändelsen öppen.

"Makulaturgraven" brukar den kallas – den gigantiska massa av bortglömda artiklar som en pressforskare behöver leta upp, ta fram, sortera och hantera. Det säger sig självt att den mångåriga DN-skribenten Åke Lundqvist har haft att göra när han valt att skriva en historisk översikt över tidningens kultursida från starten 1864 fram till i dag. Men han har också utfört ett omfattande intervjuarbete och har använt sig av både korrespondens och dagboksmaterial för sin studie med titeln *Kultursidan. Kulturjournalistiken i Dagens Nyheter 1864–2012*.

Före Ingrid Elam hade DN aldrig haft en kvinna som kulturredaktör, och det blir *the founding fathers* som ger struktur åt historiken där varje redaktör får varsitt kapitel som benämns efter honom. Framställningen löper kronologiskt från Rudolf

Wall till Arne Ruth. Den senare uppfattar Lundqvist som den siste publicisten att styra kultursidan. Det avspeglas också i valet att göra ett avslutande samlingskapitel för de fyra redaktörer som kommit efter Ruth. Här har namnen inte varit lika viktiga – kapitlet uppkallas i stället efter det nya tidningsformatet: "Tabloiden 1998–2012".

Men det är svårt att skriva historia om den tid som man befinner sig mitt i. Kapitlet om de kultursidor som Ingrid Elam, Henrik Berggren, Maria Schottenius och Björn Wiman har ansvarat för saknar det perspektiv som annars präglar huvuddelen av boken och drar åt tyckande snarare än analys. Jag hade nog föredragit att Lundqvist satt punkt vid redaktörsskiftet 1998, strax innan internet fick sitt stora genomslag och papperstidningarna plötsligt blev gammalmedia.

"Var det bättre förr?" är en återkommande fråga i boken. Lundqvist svarar lite finurligt att det beror på vilket "förr" man menar. Walls kultursida under sent 1800-tal var inte särskilt exklusiv utan ville gärna fänga den breda publiken med "korta texter, populärt innehåll och föga utrymme för kultur". Trots det hade Wall det goda omdömet att anställa 24-åringen August Strindberg som kulturskribent vilket onekligen känns som en rätt bra kompensation till ett i övrigt tunt material. Men Strindberg blir inte långvarig i spaltterna, och det skulle dröja fram till Her-

bert Tingsten och Olof Lagercrantz innan DN:s kultursida blev riktigt kvalificerad och jämn.

Det hindrar inte att tidningen också innan dess hade fina kulturskribenter. Otto von Zweigbergk, som ansvarade för kulturen 1898–1921, var visserligen själv mest intresserad av politik, men han knöt två inflytelserika kritiker till sidan: Vilhelm Peterson-Berger och John Landquist. Under Torsten Fogelqvists tid som inleds i början av tjugotalet står kultursidan för en borgerligt traditionell och antimodernistisk linje. Fogelqvist efterträddes av Leif Kihlberg som var politisk skribent med hemvist på ledarsidan. Åke Lundqvist beskriver honom som en osynlig och oengagerad kulturredaktör.

MEN EFTER KRIGET inleds den nya epoken med Tingsten som chefredaktör. Han sätter kulturradikalismen och antikommunismen på programmet och 1951 knyter han Olof Lagercrantz till DN. Då tas det avgörande steget att kulturredaktören blir jämställd chefredaktören. Efter Tingstens avgång kom Lagercrantz att stanna på tidningen i ytterligare femton år. Och här kommer inte oväntat Lundqvists svar – jakande och med acklamation – på frågan om det var bättre förr. Det låg ett skimmer över Olofs dagar – i alla fall i den här berättelsen. Och det är på många sätt svårt att argumentera emot. Allt stod ju på tillväxt under de här åren och Lagercrantz var magnetisk som publicist.

Mycket av det Lundqvist lyfter fram från epoken känns förstas sedan tidigare: politiseringen av kultursidorna, sammankopplingen mellan litteratur och samhälle, hävdandet av kultursidans självständighet. Men här finns också några nya tillägg. Särskilt värdefullt är det att Lundqvist med stöd i ett omfattande brevmaterial både bekräftar och fördjupar den tidigare bilden av schismerna inom tidningen och gentemot ledningen. Överlag har författaren säker blick för personkaraktäristik och en känsla för underliggande stämningar i sina porträtt av redaktörer och kritiker, och det gäller särskilt Lagercrantz-bilden. Medieanalytiskt framstår däremot kapitlen om det sena sjuttioalet och åttiotalet, om Per Wästbergs och Arne Ruths kultursidor, som starkare och med mer av nytt stoff i sig. Lundqvist är uppmärksam på den ideologiska omsvängningen efter Lagercrantz, vad han kallar den "liberala rekyl".

EN HISTORIESKRIVNING AV det här slaget riskerar alltid att bli ganska fragmentarisk. Det ligger i genrens natur. Oftast styr Lundqvist sin framställning rätt så säkert, även om här också finns en del staplande av citat och återberättande av memoartyp:

"först hände det och sedan hände det". En djupare invändning är att Lundqvist när det kommer till tidigare forskning har varit väl sparsam med att redovisa sina källor. Han hänvisar inte gärna till tidigare verk i löpande text och litteraturlistan är tämligen kortfattad. Karl Erik Lagerlöfs *Moralisten och drakarna* från 2010 som också den behandlar ett stycke DN-historia finns märkligt nog inte med alls. Lundqvist för helst ordet helt själv i sin text, men om han i stället valt att ställa sig i dialog med tidigare röster hade framställningen blivit mer dynamisk och läsaren hade också haft lättare att få syn på vad som är nytt i hans historieskrivning (och vad som inte är det).

En annan vinkel som kan diskuteras är balansen mellan manligt och kvinnligt i boken. DN förblir en manlig arena fram till 1980-talet, framhåller Lundqvist. Med

KONSTARTERNA & MEDIER

utgångspunkt i en avhandling av Anders Frenander tar han fasta på att endast fem procent av debattinläggen i DN mellan 1946 och 1989 är skrivna av kvinnor. Men även om kvinnor knappast deltog i regelrätta debatter under perioden betyder det ju inte att de inte förekom i spalterna. Debattformen är inte den enda intressanta texttypen på en kultursida, och Lundqvists historieskrivning har nog blivit lite mer enkönad än vad den hade behövt vara. Vart tog till exempel Eva von Zweigbergk vägen? Hon nämns på några korta rader och figurerar på ett festfoto från trettiotalet. Det är för ynkligt med tanke på att von Zweigbergk tillsammans med Gurli Linder etablerade den barnbokskritik som fortfarande utgör en viktig del av DN:s kulturbevakning. Hon blev också en pionjär inom barnlitteraturforskningen i Sverige.

Men genomgående är det så att Lundqvist helst väljer ut manliga kritiker för sina porträtt. Detta är givetvis inget att ifrågasätta när det gäller riktigt gamla tider, men det framstår som omotiverat när det till exempel rör sig om sent 1980-

tal och tidigt 1990-tal. Tidsandan representeras i boken av ett triumvirat bestående av Maciej Zaremba, Per Landin och Stefan Jonsson som alla ges ingående och individuella karaktäristiker, medan de kvinnliga kritikerkollegerna behandlas som ett kollektiv i ett eget, separat avsnitt som heter "Ett annat köns tänkesätt".

I det avsnittet berör Lundqvist också den så kallade Jäderlunddebatten. Den initierades av Åsa Beckman med en artikel där hon vände sig mot manliga kritikers läsningar av Ann Jäderlunds diktsamling *Som en gång varit äng*. I framtida forskning tror jag att den här feministiska svängningen kommer att framstå som ett kritikhistoriskt paradigmskifte av samma tyngd som den vänsterradikala strömkantringen i mitten av sextioalet och jag hade gärna sett att detta byggts ut lite mer i Lundqvists historieskrivning. Här finns också några formuleringar man helst hade sluppit, som att "ett kvinnligt perspektiv, svårdefinierat men fullt förnimbart, *sipprar in*" [min kursivering]. Det är som att de kvinnliga kritikerna blir något slags blöt och oformlig massa – och de "söker fysisk kontakt" med sitt "personliga" skrivsätt. Just den där strävan efter att ladda en text med fysiska förnimmelser och personliga tilltal är annars något jag särskilt förknippar med Olof Lagercrantz kritik.

Kort sagt ställer jag mig tveksam till att generalisera alltför mycket kring kön och litteraturkritiska skrivsätt, och avsnittet är alldeles för kort för att bjuda på tillräckligt många exempel. Och när kvinnokapitlet är avklarat och 2000-talets skribenter ska porträtteras är det Jonas Thente, Fredrik Strage och Nils Hansson som får de längsta och utförligaste presentationerna. Var och en av dem givetvis värda att uppmärksammas – det är inte det – men den här fixeringen vid de manliga skribenterna och bortvalet av de kvinnliga resulterar i en bild av dagens kultursida som är problematisk och inte särskilt representativ.

MEN OAVSETT MINA reservationer är *Kultursidan* en användbar och värdefull genomgång av *Dagens Nyheters* kultursideshistoria. Det är det första verket i sitt slag. Att Åke Lundqvist skriver så bra gör också att boken blir lättillgänglig inte bara för den specialintresserade utan för alla som vill veta något om hur DN:s kultursida föddes och växte och varför den blev så viktig för det offentliga samtalet under den tid som brukar kallas det korta 1900-talet.

► Stina Otterberg disputerade 2010 vid Göteborgs universitet på avhandlingen *Klädd i sitt språk: kritikern Olof Lagercrantz*.

Johan Cullberg
En diktares kompost
 – Om Gunnar Ekelöf

NATUR & KULTUR | 207 S. | ISBN 9789127133655

UPPRÄTTELSE AV EKELOFS MODER

Recensent *Carin Franzén*

MÅNGA HAR SETT Gunnar Ekelöfs känsla av att bli övergiven av modern som en grundläggande upplevelse i hans liv. Johan Cullberg hävdar tvärtom att Ekelöf brottades med skuld-känslor gentemot fadern. Cullberg återför diktningen till ett klassiskt oidipuskomplex och den meningsproduktion som sker i konstverket försummas.

KONSTARTERNA & MEDIER

men motsatta rörelser i den intima men antagonistiska relation som råder mellan litteratur och psykoanalys. Poetens kreativitet (livet som dikt) gör motstånd mot analysens förklaring (dikten som liv). Freud själv erkände att den konstnärliga prestationens väsen var otillgänglig för honom.

Samtidigt är det uppenbart att psykoanalysen varit avgörande för den modernistiska litteraturens självförståelse. Intresset för det omedvetna, för drömlivet, för begärets och drifternas betydelse för skapandet, är genomgående hos modernistiska författare. Flera av dem hade även en mer eller mindre direkt relation till Freud eller den psykoanalytiska teorin. Ekelöf själv gick en kort tid i analys och även om han inte delade Rilkes rädsla för att den skulle förta skrivandets drivkrafter tappade han strax intresset, förmodligen på grund av "de styrande innehållen över de frigörande och associativa", som Johan Cullberg skriver i sin psykobiografiska studie *En diktares kompost – Om Gunnar Ekelöf*. Cullberg vinnlägger sig också om att följa Ekelöfs väg i hela dess associationsrikedom. Utgångspunkten är hans läsning av dikterna och begäret att begripa som de väckt hos honom.

Bokens titel är talande för det öppna förhållningssättet, och den inleds fint med en kort utläggning om själva ordet kompost (av latinets *compositus*, sammansatt), av dess metaforiska funktion i studien:

Den metaforiska kompost som ger näring till människans föreställningar om sig själv består av oklara hägkomster från tidig närhet, mjölk, värme, omvårdnad. Men också minnen av språk, relationer, kulturyttringar och berättelser. Förluster, skador, besvikelser, ensamhet och sjukdom blir en del av denna kompost, som ständigt förnyas och som bildar den unika myllan.

Cullberg söker med andra ord bilda sig en förståelse av Ekelöfs dikt som liv genom att närma sig författarskapet och arkivet kring det som en föränderlig och unik kompost. I likhet med Freud är han dock mer intresserad av att rekonstruera den psykiska konstellation som gett upphov till Ekelöfs mylla än att lyfta fram det singulära i hans diktning som sådan. Han har också ett ärende. Mot gängse biografiska tolkningar av Ekelöf, där man lyft fram hans barndoms ensamhet och upplevelse av att ha blivit övergiven av modern, teman som oftast varit direkt baserade på hans egna utsagor, vill Cullberg skriva en mer nyanserad berättelse. När litteraturforskarna, som Bengt Landgren, Carl Olov Sommar och Anders Olsson, har utgått från att Ekelöf hyste en livslång av-

ersion mot modern, får hon nu sin egen historia berättad. Den tar formen av en upprättelse. Antagandet att modern varit den ansvariga för Ekelöfs senare problem – hans melankoli och alkoholberoende – beskriver Cullberg som ett "psykologiskt karaktärsdömd". På så vis ger han också Valborg Ekelöf en mer komplex betydelse för Ekelöfs livsöde, vid sidan av den syfilis-sjuka faderns död när Gunnar var åtta år.

EKELOFS POETISKA SÄVÄL som självbiografiska skrivande tolkar Cullberg främst som en strategi för att hantera en omedveten skuld över att orättmätigt ha tagit faderns plats. Genom att frilägga "en berättelse på en undre nivå [...] som är farligare, därför att den talar om hur Gunnar, segraren, vandrar i harmoni vid Valborgs hand", vill Cullberg kasta nytt ljus över den vedertagna bilden av Ekelöf som modersbrists diktare. Hans närmast hatiska utfall mot modern i brev och självbiografiska skisser, hans poetiska formuleringar om ensamhet och hungern efter närhet, blir i Cullbergs psykoanalytiska perspektiv ett sätt att hantera en efterhängsen fantasi som överlevt just för att det inte fanns någon far som "skulle ha tagit steget in som moderns man och lyft av och befriat sonen från den kvardröjande (och orimliga) föreställningen om att kunna äga modern".

Ekelöfs melankoli ses i detta sammanhang som en ofullbordad sorg över ett imaginärt paradiset och inte som en konsekvens av en i verkligheten bristfällig relation till modern. Cullbergs rekonstruktion visar inte desto mindre fram ett klassiskt olöst oidipuskomplex, men med ett något annorlunda böjningsmönster än det som framträder hos de tidigare litteraturforskarna. Man kan säga att psykoanalytikern lämnar deras sympatiska tolkningar för en mer symtomatisk.

I många delar är Cullbergs studie således en regelrätt psykobiografi, vilken betraktar litteraturen som uttryck för författarens bortträngda önsknings, trauman och konflikter. Dikterna uppfattas som transformerade uttryck för författarens omedvetna, och biografiskt material dras in som supplerande bevisföring där så är möjligt. Ett grundproblem med denna metod är likväl att den förutsätter en kontinuitet (medveten eller omedveten) mellan det inre livet och det konstnärliga uttrycket. Freud sade sig ju lägga ned vapnen när det gällde just denna övergång. I Cullbergs läsning blir dikterna på ett rätt oproblematiserat sätt led i Ekelöfs självanalys även om han markerar att andra läsningar är möjliga, att all stor dikt har "många ingångar och många betydelser". Diktningen blir underställd en livsberättelse, som ju även den är en konstruktion, hur mycket fakta

ETT BREV TILL Lou Andreas-Salomé den 24 januari 1912 skriver Rilke, som träffat Freud något år tidigare, att han endast kunde tänka sig att gå i psykoanalys om han beslutade sig för att inte längre skriva: "Endast i detta fall har man rätt att driva ut sin demoner... Och efter det måste man acceptera om också ånglarna försvinner."

I en av sina sista dikter i *Vägvisare till underjorden* från 1967 skriver Gunnar Ekelöf "Skilj mig från Ängeln, och jag ska bli frisk / Skilj ängeln från mig, och jag blir sjuk". Raderna sammanfattar två grundläggande

man än baserar den på. Den meningsproduktion som sker i konstverket (vilken framför allt måste förstås i förhållande till andra texter och annan konst) får vika för antaganden om hur Ekelöf med sitt skrivande strävar efter att skapa meningsfulla sammanhang i sitt liv. Till syvende och sist framstår diktningen i Cullbergs studie som en kompensation för det som aldrig infann sig i diktarens liv – ”en pappa som ser hans desperata behov av äkta beskyddande faderlighet”. Men den konstnärliga verksamheten kan ju också handla om att gå igenom livets oundvikliga svårigheter och smärta utan någon som helst illusion om förlösning eller bot, annat än själva skapandet som sådant.

DET SKA SÄGAS att det hos Cullberg finns en lyhördhet för hur Ekelöfs ”bakomliggande berättelse” gestaltats litterärt. Men den tolkning som presenteras återför helt enkelt diktningen på en oedipal struktur. Det är som sådan Cullberg ser barndomens erfarenheter bryta fram i diktningen, och även om han vidgår att också den berättelsen är en myt, vars ”nödvändighet och chimär” Ekelöf själv hade tillgång till, får den förklara hans dikter. Och det kan ju vara gott så. Den sublimerande rörelsen, som inte tillåter någon återkoppling till författarens liv, åtminstone inte någon orsaksförklaring, kan man troligtvis endast följa i den riktning som litteraturens frihet indikerar. Men att i detta sammanhang efterlysa ett sådant perspektiv innebär nog att önska sig en annan genre. Som psykobiografisk studie är Cullbergs bok en varsam och initierad framställning av en diktares livsberättelse som också inbjuder till en omläsning av hans dikter, där ängeln trots allt finns kvar.

FOTO: IBL

”När litteraturforskare som Bengt Landgren, Carl Olov Sommar och Anders Olsson, har utgått från att Ekelöf hyste en livslång aversion mot modern, får hon nu sin egen historia berättad. Den tar formen av en upprättelse.”

► Carin Franzén är docent i litteraturvetenskap vid Linköpings universitet.

— Annonser —

AKTUELLA BÖCKER FRÅN CARLSSON BOKFÖRLAG

De gamla och de rika
Riskkapitalets vårdexperiment i dödens väntrum

Hitler för alle
Populärkulturella perspektiv på Nazityskland, andra världskriget och Förintelsen

Amerika
– drömmarnas land

Drottning Victoria
– ur ett inre liv. En existentiell biografi

Läs mer om
böckerna och
vår övriga
utgivning på
carlssonbokforlag.se

CARLSSON BOKFÖRLAG
Stora Nygatan 31
Box 2112
103 13 Stockholm
tfn 08-545 254 80

Tomas Björk

Bilden av "Orienten" – Exotism i 1800-talets visuella kultur

ATLANTIS | 455 S. | ISBN 9789173534192

KLICHÉER OM STEREOTYPER

Recensent *Anna Källén*

FÖR DEN SOM tvivlar på att stereotypa bilder av Orienten har påverkat det svenska kulturlivet innehåller konstvetaren Tomas Björks bok mängder av obestridligt bevismaterial. Ändå är det svårt att bli berörd, eftersom det saknas en brinnande strävan efter att avslöja osynliga orättvisor i vår vardagsdiskurs. I stället för en vilja till förändring finner man moraliska konstateranden om 1800-talets kulturliv. Den postkoloniala teorins begrepp används som kakformar som trycks in i materialet.

DET HAR DRÖJT, men nu tycks det postkoloniala perspektivet ha etablerats även i Sverige. Vad som tidigare framstod som en radikal åsikt, har blivit till en allmän insikt om att även Sverige, med sin nationella självbild av godhet, politisk neutralitet och självuppoffrande internationell solidaritet med ikoner som Wallenberg och Hammarskjöld, har skapat och påverkats av stereotypa föreställningar om den Andre. I sin bok *Bilden av "Orienten" – Exotism i 1800-talets svenska visuella kultur* presenterar nu konstvetaren Tomas Björk ett 420 sidor maffigt bevisupplag av orientaliska stereotyper i bilder och texter signerade svenska resande, diplomater, militärer, konstnärer, journalister och kungligheter under 1800-talet.

Precis som titeln antyder, är det här verkligen en bok om 1800-talet. Bokens allra första stycke tar sin utgångspunkt i en beskrivning av ett fotografi publicerat i *Paris-Match* i samband med det första Gulfkriget 1990, och resten av det korta inledande kapitlet ägnas åt en beskrivning av Edward Saids bok *Orientalism* från 1978 och några andra centrala namn och begrepp inom den postkoloniala teorin. Därefter följer drygt 400 sidor tillägnade 1800-talet, innan bokens allra sista stycke återknyter till det första i ett kort resonemang om orientaliska stereotyper i vår samtid.

Studien av 1800-talets visuella kultur är indelad i tre delar. Den första delen heter "Svenska resenärer i 'Orienten'" och här presenteras de människor som förmedlade bilder av Orienten till Sverige under 1800-talet. Mängden och variationen är påfallande. Vi möter här diplomater, soldater och höga militärer, läkare, arkitekter och arkitekturmålare, konstnärer och histo-

KONSTARTERNA & MEDIER

riemålare, manliga och kvinnliga resenärer, "armchair orientalists" och kungliga turister. Orienten avgränsas genom hela boken till östra Medelhavet och Nordafrika, och det är främst Turkiet (i synnerhet Istanbul), Jerusalem, Egypten (i synnerhet Kairo), Algeriet, Marocko samt Alhambra i södra Spanien, som skildras av de svenska orientalisterna. Björk redovisar en stor mängd bilder, som belyses med samtida originaltexter och konstvetenskaplig bildanalys.

Utifrån komposition, perspektiv, ljus, blick och position hos betraktare och objekt visar han hur de innehåller och förmedlar stereotyper om Orienten. Ofta förekommer bilder av svunnen högkultur medan samtiden kännetecknas av förfall och underutveckling, vilket framställer Orienten som en plats som hör hemma i en annan tid och saknar modernitet. Vanligt förekommande stereotyper om orienterna är lathet, passivitet, grym-

het, mörk hud och bristande hygien. Deras rum framställs som hemlighetsfulla och otillgängliga, och präglas samtidigt av överdådig lyx och erotisk laddning. Orientalisterna präglas av begär efter att tränga in i Orientens förbjudna rum, och moskéer och harem förekommer ofta i deras bilder. I bilderna finns också många tecken på ambivalens, där Orienten är lockande och på samma gång farlig, den orientalska kvinnan är på en gång åtråvärd och oåtkomlig bakom sin slöja.

BOKENS ANDRA DEL, "Bilden av 'Orienten'" fokuserar på Sverige och de bilder av Orienten som förekom och blev meningsfulla i det svenska kulturlivet under 1800-talet. Upplägget följer den första delen, med redovisningar av en stor mängd bilder kompletterade med originaltexter och bildanalyser utifrån komposition, perspektiv och så vidare. Den här delen, som är bokens tyngsta, är i sin tur indelad i 32 tematiska underkapitel, med påtagligt varierande titlar såsom "Mumier", "Moskén", "Marocko", "Makthavaren", "Engelsmännen i Egypten", "Etnicitet och 'ras'", "Den 'orientalska' kvinnan", "Religionen", "Näringsliv" och "Njutningsmedel". Till skillnad från den första delen, där de enskilda orientalisternas rörelser och intressen styrde framställningen, utgår den här delen från de teman som gavs mening genom de svenska bilderna av Orienten. Här blir också medierna viktiga, med nya former för bildproduktion och distribution genom populära tidskrifter som *Illustrerad Tidning* och *Svenska Familj-Journalen*, som även skapar direktkontakter med sina imperieförande brittiska och franska motsvarigheter genom gemensamma, xylografiska stockar.

I den tredje och sista delen behandlas "Orientaler" och "orienten" i Europa", det vill säga när levande människor och hela miljöer från Orienten kom till Sverige. Här beskrivs världsutställningar och andra internationella utställningar, turkiska kiosker, turkiska bad och annan arkitektur på modet, operor och teaterstycken, konstverk föreställande orientalistiska besökare i Sverige, Orientalistkongressen i Stockholm 1889, panoptikon och den Orientaliska irrgångssalongen i Stockholm. Dessa beskrivs som kontaktzoner där stereotyper förmedlas men också utmanas, där ojämlika förhållanden uttrycks och förhandlas.

FÖR DEN SOM fortfarande tvivlar på att stereotypa bilder av Orienten och orientaler har förekommit i Sverige och har påverkat det svenska kulturlivet, måste detta vara ett obestridligt bevismaterial. Materialet är imponerande i sin mängd, och Tomas Björk lyckas väl förmedla hur det infiltrerar olika sfärer i 1800-talets svenska kulturliv. Men för mig lyfter inte boken bortom den imponerande bevismängden, och det förvisso övertygande konstaterandet att stereotypa bilder av Orienten existerade i svenska medier och svenskt kulturliv under 1800-talet. Kanske är detta ett alldeles tillräckligt och tillfredsställande syfte, men jag känner mig lite besviken och snopet törstande efter något mer. När jag så på sidan 182 läser kritiker Olof Granbergs beskrivning av Julius Kronbergs detaljrika och uppseendeväckande målning *Drottningen av Saba* som visades på Nationalmuseum 1888, kan jag inte motstå att parafrasera den. I likhet med Granbergs upplevelse av Kronbergs målning upplever jag boken som "en fint avvägd komposition, omsorgsfullt, nästan lärnt genomtänkt" och "utförd av en artist, som är herre öfver sin konst medel". Trots dessa lovord finner jag den, liksom Granberg finner målningen, "en smula tråkig" och den lämnar mig "oberörd".

Låt mig förklara. Jag kunde inte vara mer sympatiskt inställd till föresatsen att undersöka stereotypa bilder av det främmande och annorlunda i svensk konst och kulturliv, och det är utan tvekan en ambitiös och väl genomförd materialstudie. Men det saknas något, och jag är ganska säker på att det har att göra med det postkoloniala perspektivet. Med Orienten som tema är det svårt att undvika *Orientalism*, ett av vår tids starkaste akademiska varumärken, och med det kommer Edward

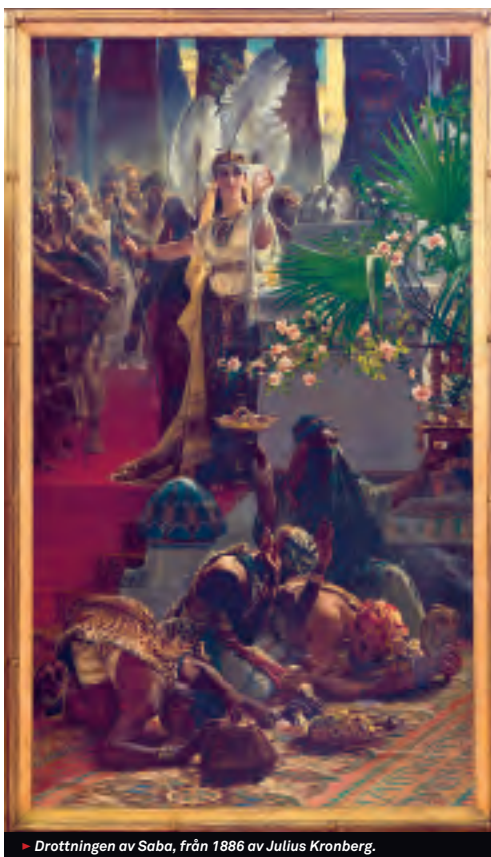
Said och hela det postkoloniala forskningsfält som utvecklades i kölvattnet av hans banbrytande bok. I det inledande kapitlet redogörs följaktligen också för det postkoloniala perspektivet, med dess viktigaste namn och analysbegrepp. I analysen av bilder och text används sedan alla de rätta begreppen, som Edward Saids exotism, Homi Bhabhas hybriditet och ambivalens, Mary Louise Pratts kontaktzoner och så vidare. Däremot, och detta är avgörande för min läslust, saknas den passion och tydliga kritiska positionering som postkolonialismen har ärvt från kritiska teoretiker som Walter Benjamin och Theodor Adorno,

begrepp ska bli meningsfulla. Den kritiska teorin kräver en tydlig avsändare och en uttryckt vilja. Med den kommer även sprickorna och ofullkomligheten som gör analysen spännande och överraskande.

HÄR ANVÄNDS I stället den postkoloniala teorins begrepp som en verktygslåda, eller kanske rättare sagt, som en uppsättning kakformor som trycks in i degen och lämnar olika mönster på plåten. Bagaren är bara närvarande som en skicklig osynlig hand som väljer rätt form för rätt plats på plåten. Känslan av distans mellan författaren och hans analys förstärks här också av användningen av citationstecken kring centrala begrepp som "orienten", "orientalistisk", "exotism" och "ras" (men däremot av någon anledning inte etnicitet), till och med i bokens titel. Först tycker jag bara att det är ett lite märkligt användande av citationstecken som gör texten mer svårläst, men ju längre in i boken jag kommer, desto mer läser jag dem som kännetecken på det övergripande förhållningssättet i analysen. Det är som om begreppen är verktyg, eller kakformor, som plockas upp, används och läggs tillbaka igen, utan att ha påverkat författaren själv.

Resultatet blir att inte heller jag som läsare blir riktigt berörd. Där det saknas passionerad vilja till avslöjande och förändring, finns i stället moraliska konstateranden om 1800-talets kulturliv. Vissa orientalskildrare konstateras vara mer fördomsfria, medan den stora massan är ytterst fördomsfull. Det skadar naturligtvis inte att med enfaset konstatera att det förekom exotiserande, erotiserande och förfrämmande blickar på den orientalistiska Andre och det orientalistiska kulturarvet under 1800-talet. Om det är det enda syftet med boken, så har den uppfyllt det med råde. Men med ett sådant tydligt material och en så gedigen forskningsinsats, kan jag inte låta bli att undra vad som också, med en mer passionerad kritisk utgångspunkt, hade kunnat sägas om de ganska uppenbart exotiserande, erotiserande och förfrämmande bilder av den orientalistiska Andre som i omförhandlade former lever kvar i det svenska kulturlivet anno 2012.

► Anna Källén är fil. dr i arkeologi. Hon är verksam som forskare vid Historiska museet och som forskningssekreterare för forskarskolan FoKult vid Stockholms universitet.

► Drottningen av Saba, från 1886 av Julius Kronberg.

och som har blivit ett av dess viktigaste kännetecken.

Jag saknar helt enkelt Tomas själv. Jag saknar postkolonialismens passionerade nerv, den brinnande strävan efter att avslöja osynliga orättvisor i vår vardagsdiskurs, och den rasande viljan till förändring av de förtrycktas förutsättningar. Michael Azar, Aleksander Motturi och Stefan Jonsson är exempel på svenska författare som skriver med en sådan passionerad lyskraft. Jag har inte reflekterat över det så mycket tidigare eftersom de i allmänhet följs åt som oskiljaktiga delar av samma analys, men jag inser nu att passionen verkligen är en förutsättning för att postkolonialismens

FOTO THOMAS CARLÉN

TEMA

STADEN

Är staden tillväxtmotor eller räddningsflotte?

Av Håkan Forsell

SYNEN PÅ STORSTADEN har förändrats dramatiskt de senaste åren. År 2006 publicerade Mike Davis boken *Slum – Världens storstäder* som tecknade en mycket dystert bild av den globala urbaniseringen. Ungefär samtidigt slog Thomas Friedman igenom med budskapet att jorden var platt – det spelade egentligen ingen roll var man bodde längre. På kort tid har det kommit en strid ström av böcker som tvärtom hävdar att valet av stad att bo i är det viktigaste beslut vi fattar i våra liv och att ju tätare en stad är, desto bättre är det för den ekonomiska utvecklingen. Städer blomstrar därför att smarta människor bor nära varandra och ju mer de trängs ihop, desto bättre. Även slummen sägs ha denna positiva effekt. Framgångsrika städer ses som laboratorier för global tillväxt och hållbarhet. Vår tids omfattande urbanisering, dess möjligheter och faror för ekonomi, klimat och politik, har blivit ett slagfält för både investerare och forskare, multinationella banker och lokala motståndsrörelser.

I våras förberedde sig The BMW Guggenheim Urban Lab att slå upp sina tillfälliga lokaler på en noga utvald tomt i stadsdelen Kreuzberg i Berlin. Det ambulerande projektet, ett samarbete mellan Guggenheimstiftelsen och ett välbekant bilföretag, skulle under några sommarmånader arrangera workshops, paneldiskussioner, filmvisningar och stadsvandringar för att ”upptäcka och förbättra stadslivet” i Berlin, men även stadsliv generellt. Ambitionerna att spåra samtida trender, bearbeta och ställa ut dem hade projektet redan genomfört i New York, och det skulle efter Berlin ske i Mumbai, och sedan i ytterligare sju storstäder över världen.

Från början hade BMW Guggenheim tänkt husera i den gamla östberlinska stadsdelen Prenzlauer Berg, där man hade identifierat ”intressanta synergier mellan kulturpartners och lokala entreprenörer”. Men projektets lokala scouter ställde sig på bromsen: Prenzlauer Berg var dött. Det skulle dra en oattraktiv, förlegad aura över projektet om det lokaliserades till denna erkänt gentrifierade stadsdel. Den ideala platsen var Kreuzberg som arrangörerna snart såg som en autentisk miljö för subkultur, dynamik och kulturell ekonomi.

Redan under förberedelserna havererade planerna. BMW Guggenheim var inte välkommet. Den tyska pressen slog upp feta rubriker: ”Vänsterextremister jagar Guggenheim ut ur Kreuzberg”, ”BMW kör in i väggen i Kreuzberg”. BMW Guggenheim var enligt kritikerna och aktivisterna ett *event* konstruerat av urbana policykonsulenter och företagsforskare med intressen i så kallade kreativa miljöer. De ägnade sig åt ”deltagandesimulering” för att lägga beslag på mark och fastigheter och börja förändra befolkningens sammansättning i stadsdelen. Protesterna från vissa grupper blev så våldsamma att det urbana laboratoriet – ”av hänsyn till medarbetarnas säkerhet” – såg sig nödsakat att söka efter en annan ort för evenemanget. Det blev ändå Prenzlauer Berg till slut. Utan att avse det hade The BMW Guggenheim Urban Lab på ett högst innovativt sätt uppfyllt sin målsättning, nämligen att ta pulsen på urbana trender, redan innan den konstfulla arenan, seminarieborden och filmsalarna hade hunnit komma på plats.

Varför berättar jag detta? För att illustrera hur mättade med ekonomiska och ideologiska intressen frågor om stadsbruk och vardagsliv har blivit. Stora delar av det som tidigare gick under det vaga och allomfattande begreppet urbanforskning har genomgått en *entrepreneurial turn*. Denna utveckling har verkat vitaliserande för ekonomisk forskning, politisk geografi, management och planering, men den har ofta framstått som hotfull och överväldigande för lokalsamhället och stadsinvånare som plötsligt konfronterats med stadsförnyelseprocesser och starka marknadsintressen i närmiljön.

Framgångsrika städer ses som lukrativa laboratorier för global tillväxt och hållbarhet, men det är fortfarande svårt att nagla fast den specifika innebörden av det senare begreppet. London School of Economics startade 2005 ”The Urban Age Project”, och kopplade till detta ett utbildningsprogram, ”Cities Program”, som syftade till att föra samman politiker, investerare, planerare, arkitekter, transportingenjörer och forskare från olika samhällsekonomiska fält för att diskutera stadsutvecklingsfrågor. Vissa städer lyftes fram som framtidsmodeller och undersöktes särskilt: London, New York, Shanghai, Berlin, Mexico City och Johannesburg. I en senare fas tillkom Mumbai, Sao Paulo och Istanbul. Det globala spektrumet har varit imponerande, med seminarier, konferenser och inte minst publikationer som *The Endless City*

(2007) och *Living in the Endless City* (2011). Projektet har haft ett uttalat syfte: att finna ”grammatiken” för framgångsrika städer, att kartlägga den sammansatta DNA-spiralen för det urbana, något som i sin tur kan resultera i effektiva infrastrukturella lösningar, bostadsbyggande och tillväxtstrategier. Den största finansören till programmet var Deutsche Bank. Ungefär samtidigt inrättade den europeiska investeringsbanken en ”urban specialist group” i syfte att underlätta finansiering av stadsomvandlingar och satsningar på ”kreativa” kluster och socialt entreprenörskap i europeiska städer.

MAN KAN KONSTATERA att vissa delar av urbanforskningen har blivit ”big business”. Det började egentligen redan med Saskia Sassens studier av globala städer i början av 1990-talet. Där etable-

— BEHANDLADE TITLAR —

Mike Davis

Planet of Slums

Ricky Burdett, Deyan Sudjic

The Endless City,

Living in the Endless City

Peter Hall

Cities in Civilization

Lewis Mumford

The City in History

Richard Florida

Who's Your City

Jeb Brugmann

Welcome to the Urban Revolution

Doug Saunders

Arrival City

Edward Glaeser

Stadens Triumf – Hur vår största uppfinning gör oss rikare, smartare, grönnare, friskare och lyckligare

Stephen Graham

Cities Under Siege. The New

Military Urbanism

rades ett perspektiv på Staden med stort S, som omförhandlar ekonomiska, politiska och sociala relationer på ett gränsupplösande sätt och sprider välstånd över omvärlden. Med den globala urbanismen förknippades snart en postindustriell standardberättelse i två versioner. En var positiv och berättade om hur framgångsrika städer kopplade upp sig mot finansmarknader, blev centra för kunskapsintensiv produktion och utvecklade en avancerad service- och tjänstesektor. Den andra var negativ och skrämmande och tecknade stagnerande eller krympande städer som fastnat i en föråldrad industriell produktion, låga utbildningsnivåer och sinande investeringar. Båda berättelserna ställde lokalsamhället inför deterministiska krafter och följaktligen uppstod ett behov att finna den rätta ”formeln” för att anträda den framgångsrika vägen.

Försöken att skriva en historik över urban entreprenörskan kan ledas tillbaka till Peter Hall och hans *Cities in Civilization* (1998). Ännu längre tillbaka finns Lewis Mumfords *The City in History* (1961), som också intresserade sig för humankapital och kreativitet som drivande krafter i städer. Men Mumford är lagd för kulturella och konstnärliga referenser och betydligt mer kritisk till modernt stadsbyggande och masskonsumtion.

Richard Florida följde upp sin bok om kreativa klasser – vars mantra om ”teknik, tolerans och talang” aldrig tycks upphöra att fascinera kommunpolitiker världen över – med studien *Who's Your City* (2008). Det var, enligt Florida, i själva verket vilken stad vi valde att bo och arbeta i som var det mest avgörande beslutet i livet. Det kan i dag synas som en mindre uppseendeväckande hypotes, men boken tog spjörn mot en annan av de troper som entreprenörsvändningen hade etablerat under 2000-talet, nämligen att globaliseringen gjorde världen ”platt”. Vi är tillgängliga och uppkopplade överallt och därför spelar platsskillnader ingen roll. Migrationen och urbaniseringen var inte nödvändiga för ekonomisk framgång. Tvärtom, hävdade Florida, det var just platsens dynamik, marknadssynergier, den lokala bostadsmarknadens fördelar och antalet fysiska singlar som hängde på barerna som bestämde om både det kollektiva och individuella livet skulle vara värt att leva.

Den kanadensiske socialentreprenören Jeb

Brugmann såg i *Welcome to the Urban Revolution* (2009) den urbana samtidsutvecklingen både som platt och platsspecifik. Den globala ekonomin hade tagit formen av ett ”urbant ekosystem”. Hela planeten hade i tilltagande grad blivit organiserad likt en stad – ett komplext, sammanlänkat men ännu instabilt system. Den ofrånkomliga följderna av Stadens organisering blev enligt Brugmann att lokala egenheter inverkar på globala händelser: epidemier och katastrofer, politiska revolutioner och nya affärsmodeller, sociala rörelser och konsumentrörelser, kriminella grupper och företagsidéer. Man kunde inte längre förstå händelser i världen utan att förstå hur Staden fungerar. I ett uppmärksammat fall från Dharavidistriktet i Mumbai visade Brugmann hur detta överbefolkade, ohälsosamma gytter rymde en annan sida bestående av textilmanufaktur och matproduktion som var direkt kopplat till det globala urbana systemet i form av handelshus och grossister i Storbritannien och USA. När Mumbais lokala myndigheter började diskutera storskaliga stadsförnyelseplaner i Dharavi fruktade Brugmann att den integrerade urbanismen, ”den sociala och marknadsmässiga ekologiska nischen” som växt fram skulle komma att försvinna. Tätheten ökar vår förmåga att tillvarata ekonomiska möjligheter, sammanfattade Brugmann, och det argumentet skälver likt en bordun-sträng i flera andra studier från den nya urbanforskningen.

Men detta konstaterande om täthet och ekonomisk effektivitet bortsåg från mycket av vad tidigare forskning hade observerat om Indiens stadsutveckling och sweatshopkluster. Inte en gång nämnde Brugmann ordet ”kapitalism” i sin bok och han kritiserades för att sakna en maktanalys. Mattvävarna i Mumbai och riskkapitalisterna på Jersey är olika typer av aktörer i den stora Staden, men deras förhållande till varandra och till stadsrummet framställdes ändå som påfallande ohierarkiskt i Brugmanns berättelse. Hans bok var teorisvag, men konkret. I hans resonemang kring de bästa rumsliga arrangemangen för produktivitet och ekonomiska prestationer saknades ett etiskt självreflekterande vilket gjorde många samhällsforskare och recensenter förvirrade.

DEN NYA URBANVETENSKAPEN fortsatte att publicera böcker i gränslandet mellan fältstudier,

”Projektet har haft ett uttalat syfte: att finna ’grammatiken’ för framgångsrika städer”

FOTO PAUL SIMCOCK / GETTY IMAGES

populär geografisk forskning och vad som kunde uppfattas som liberala policydokument. Doug Saunders tog i sin bok *Arrival City* (2011) upp en annan av samtidens centrala frågor: migration. I stället för att frukta överbefolkade städer i såväl utvecklingsländer som i Väst, skrev Saunders, bör vi välkomna den ökade globala urbaniseringen. Migration skapar möjligheter och ökar konkurrensen, vilket är nödvändigt för en sund samhällsutveckling. I stället för att gräva ner sig i statistik följde Saunders ett antal levnadsöden i deras respektive "ankomststäder": Brick Lane i London, Watts i Los Angeles, kvarter i Istanbul och Dhaka. Återigen var det tätheten i stadsmiljön – "high-intensity living" – och tillgången på billiga bostäder och affärslokaler som befördrade socialt nätverkande och successiv etablering. När vi förfasas över den tilltagande slumbildningen i världen, förbiser vi enligt Saunders att det är i städernas informella miljöer som familjer från den ännu fattigare landsbygden lär sig barnbegränsning och ges möjlighet till självständig livsföring.

Förutom att vara en fascinerande bok med beundransvärda livsöden var *Arrival City* också en osedvanligt lyckad kommersiell produkt. Saunders bakgrund som marknadsförare och informatör snarare än traditionell forskare bidrog till genomslaget. Den publicerades samtidigt av nio olika förlag över hela världen och den brittiska redaktionen hade lyckats få Storbritanniens förre premiärminister Gordon Brown att bidra med blurpen "The book is a remarkable achievement".

Den författare bland de nya urbanforskarna som nyligen blivit översatt till svenska är Edward Glaeser med *Stadens Triumf – Hur vår största upptäckning gör oss rikare, smartare, grönare, friskare och lyckligare* (SNS Förlag). Glaeser förenar mycket av det som kommit att känneteckna genren: urbant entreprenörskap där progressiva tankar, framför allt hållbarhetsfrågor, blandas med konservativa och laissez-faire-liberala värderingar. Städernas funktion, menar Glaeser, är att maximera mänskliga styrkor. Städer blomstrar inte på grund av nya transitsystem, coola nya museer eller nya arenor, utan tack vare smarta människor som bor nära varandra. Och blir städer tätare så blir de billigare och då kommer många fler ur den kunskapsproduktiva medelklassen att få plats i dem.

Stora delar av Glaesers bok innehåller insikter som är värda att betona i den fortsatta debatten om stadsutveckling och stadsmiljö. Till dessa hör till exempel diskussionerna om byggindustrins och fastighetsmarknadens anpassningsförmåga till nya förhållanden. Eller de övertygande bevisen för hur beslut att inte investera i skolor och utbildning, utan i stället i någonting mer "synligt" och exponerat i stadsbilden (megaprojekt, onödigt infrastruktur) ofta har lett till en förödande utveckling och en utarmad kunskapskultur för enskilda städer.

MEN DET FINNS andra framträdande drag i Glaesers bok som kastar ett skarpt, kritiskt ljus över hela den nya urbanforskningens vetenskapliga

trovärdighet och ideologiska agenda. Glaeser, Florida, Bruggmann, Saunders med flera har varit framgångsrika publiceringsmässigt. Smart marknadsföring och distribution har gjort att deras böcker oftast går rakt in i politikens agenda som "snackisar" eller som "senaste forskningen visar...". Och de får direkt avsättning för sina produktioner i olika tankeverkstäder, tillväxtprogram eller i "experimentella" projekt som till exempel BMW Guggenheim Urban Lab. De lyckas så väl därför att de framför allt är kommunikatörer, inte forskare. Man kan tämligen snabbt konstatera att den nya urbanvetenskapen inte är lika stark i forskningsmässig tillförlitlighet och epistemologi som i självklart vetande och generaliseringar. Och klyftan mellan de gamla torra och bekymrade urbanforskarna och kommunikatörerna tenderar att vidgas snabbt när man fördjupar sig i analyserna. Hur kan visionerna om en ständigt framåtsträvande urbanitet som har lösningar på det mesta stämma med andra forskningsresultat som pekar på ökad asymmetri, obalans och skadlig utveckling för städer, miljö och ekonomi?

Journalisten Nicholas Lemann antydde i en översiktlig artikel förra året i *The New Yorker* att allt inte stod rätt till med den våg av nya publikationer om urbanitet, tillväxt och global migration som strömmade ut från förlagen: "den nya urbana optimismen lämnar många frågor obesvarade." Glaeser, Bruggmann och Saunders hyllade en global, urban komplexitet, särskilt den som härrörde från skillnaderna mellan städer i utvecklingsländer och västerländska städer. De läste in överensstämmelser och analogier mellan fullständigt olika världar och olika livsvillkor, därför att den urbana tillvaron föreföll dem rymma en inneboende logik och legitimering. Flera av författarnas resonemang byggde också på övertygelsen om en "oundviklighet" i utvecklingen. Bruggmanns bok har kapitelrubriker som "The Inevitable Democracy of the City", "The Irrespressible Economics of Urban Association" och vi stod inför en oundviklig "samanlödning av alla städer på jorden till ett enda, ihoptvinnat system som bestämmer den grundläggande dynamiken för ekologi, politik, marknader och socialt liv i världen".

Det är naturligtvis väl menat och visionärt och positivt, men skribenterna har en totaliserande, närmast lagbunden syn på stadens utveckling. Ett deterministiskt spöke smyger omkring i böcker-

na. Metaforer som tidigare betraktats som anti-urbana och obehagliga visioner av modernt, kringskuret liv upphöjs till ideal, till exempel Glaesers återkommande "människor-är-som-myror"-metafor: "Människan är en ytterst social art som är bäst när hon producerar saker tillsammans med andra, i likhet med myror och apor. Myrkolonier gör saker som sträcker sig långt bortom enstaka insekters förmåga och på samma sätt åstadkommer städer mycket mer än enskilda människor."

Det är synd att just Glaesers bok är den som översatts till svenska, för den är betydligt sämre än många andra i genren. Här finns en massa nyliberala påståenden som ger sig ut för att vara "teori", historiska och geografiska argument lyfts bara fram när de stöder den egna argumentationen. I övrigt förs knappt någon seriös diskussion om tidigare forskning. Dessutom tillkommer en del hänfulla kommentarer om stadsledning som satsat på socialpolitiska åtaganden, vilket blir olustigt.

DEN NYA URBANVETENSKAPEN

vet att vi som läsare, medborgare och politiska subjekt alltid behöver en annan bild av det vi fruktar – såsom klimathoten, miljöskador, social deklarerings, samhällets anomi – och de levererar dessa andra bilder framgångsrikt och läsvärt. Det märkvärdiga är hur snabbt denna genre har vuxit fram. Det är bara sju år sedan Mike Davis gav ut boken *Planet of Slums* (2006,

svensk övers. *Slum – världens storstäder* 2007). Den bild som Davis gav av den globala urbaniseringen var hemsk och ångestsskapande. Det handlar om en urbanisering som varken berodde på industrialisering eller tillväxt och som därför inte går att jämföra med västeuropeisk urbanisering för 100–150 år sedan.

Den är i stället resultatet av en global "uppstädning" under den internationella valutafondens (IMF) ledning efter 1970-talets skuldskris och en omstrukturering av ekonomierna i utvecklingsländer. Befolkningstillväxt trots en stagnerad eller negativ ekonomisk utveckling brukar kallas "överurbanisering" och Kinshasa, Khartoum, Dar es Salaam, Dhaka och Lima fortsätter att öka sina invånarantal trots trasiga industrier, en raserad offentlig sektor och en allt fattigare medelklass. Den kraft som trycker bort människor från landsbygden är för stark, trots att stadens dragningskraft är närmast obefintlig.

I en artikel i *Urban Studies* från 2012 har geo-

”Det finns andra kritiker som menar att den nya entreprenuriella urbanvetenskapen framför allt är till för att lugna oss.”

grafen Brendan Gleeson skrivit om just de dramatiska kontraster som framträder om man ställer resultaten från urbanforskningens olika grupperingar mot varandra. Medan fältarbetare noterar bristande medborgerliga rättigheter, hög dödlighet, arbetslöshet och fattigdom för invånare i slumområden och informella bostäder världen över, kan exempelvis Glaeser skriva i *Stadens triumf* att "det finns en hel del att uppskatta med fattigdomen i städerna. Städer gör inte människor fattiga; de lockar till sig fattiga människor".

Det finns andra kritiker som menar att den nya entreprenöriella urbanvetenskapen framför allt är till för att lugna oss. Den är ämnad att fungera som betablockerare inför vetenskapen om en undergångsdomd värld och de beklämmande analyser som bara för några år sedan dominerade debatter om fattigdom, klimat, ekonomi och social stabilitet i världens städer. Problemet är att alla debattörer som frotterar sig med den nya urbanvetenskapen måste ställa egna profetior som oftast går vitt isär. En del tror att urbaniseringen kommer att sätta stopp för den kontinuerliga befolkningstillväxten, som varit mänsklighetens stora, underliggande tema under modern tid. Andra, som kulturteoretikern Terry Eagleton, tror däremot att slummens invånare de facto redan har blivit fler än de som bor i vanliga städer. Vi i Väst har dock inte märkt av detta eftersom vi förletts att rikta uppmärksamheten åt annat håll.

Säkerhet och våldsprevention har också blivit fenomen med global intressespridning. Städer är den nya frontlinjen och gränsen mellan militära och polisiära insatser har börjat suddas ut. Geografen Stephen Graham visar i *Cities Under Siege. The New Military Urbanism* (2010) att den smygande militariseringen är en följd av att postkoloniala instrument för kontroll och maktövertag som Väst har experimenterat med i utvecklingsländer (eller i konflikthärdar som Palestina) har spridits genom internationella kontakter, handelsutbyte och migration. Behovet av skydd har drivit på den tekniska utvecklingen av bevakning, särskilt av politiskt och finansiellt utsatta stadskvarter. Experter på våld i urbana miljöer – som till exempel Los Angeles beryktade polischef William Bratton – är efterfrågade och välbetalda konsulter för stadsledningar över hela världen.

Ett av den nya urbanvetenskapens argument är att världen kommer samman och blir mer homogen av globala risker snarare än att splittras av dessa risker. Men risken med det antagandet är att forskningen inte tycker sig behöva behandla frågor och teman som verkligen är akuta och att det "organiserade oansvaret" (för att använda ett uttryck av den tyske sociologen Ulrich Beck) kommer att fortgå inom områden som är helt centrala och avgörande för den urbana utveck-

lingen: global ekonomi, klimatförändringar och energipolitik.

VÄNDNINGEN I FORSKNING och debatt sedan Mike Davis slumbok från 2006 är remarkabel. I botten ligger en ambivalens som många nog kan känna igen – att staden har blivit offer för och samtidigt är orsaken till det globala ekologiska och ekonomiska hotet. Det handlar inte enbart om 2011 års tsunami över Japans mest urbaniserade och energimässigt känsliga områden, eller 2005 års orkan över New Orleans som visade hur bräckliga de sociala tilljorna var som höll upp mänskliga relationer i staden. Det är till yttermera visso så att om staden och den urbana tillvaron är allas vår framtid så är den globala urbaniseringen också anledningen till att tillståndet i världen blivit alltmer kritiskt. Städer är mänsklighetens nya hemland och kommer att ta oss över till "andra sidan", vilket kanske inte är en värld som befrämjar hur människor det senaste århundradet har lärt sig att leva. Det kan ju vara ett högst reellt scenario att det framtida globala stadssamhället också är den dörr genom vilken människan lämnar den antropocentriska scenen och träder in i en värld som är betydligt mindre tolerant mot vår livsform. Skiftet kanske introducerar en värld där städer – utvalda städer – fungerar som livbåtar för en del av mänskligheten.

"Stadtluft macht frei" är en önskan som oförtutet löper genom den nya urbanvetenskapens argumentation. Men kanske kommer friheten visa sig vara högst villkorligt knuten till staden som fysisk, social och politisk form. Den tillväxtmaskin som har drivit tre-fyra decennier av furiös ekonomisk globalisering hackar oroväckande ofta. Är det en barriär, en vägg eller en avgrund? Det kan vi inte avgöra ännu. Städer är onekliga avgörande för den mänskliga framtiden, men mer som medberoende, kontextuella och högst variationsrika system än som ekonomiska organismer, vilka styrs av inneboende lagar som kan avlockas sina inneboende rikedomar om vi alla bara följer samma tillväxtlogik. Städer, skriver Gleeson, kan visa sig vara det mest paradoxala som slutligen återstår av mänskliga samhällen om vi misslyckas med att handskas med dem i enlighet med naturen och våra sociala behov i stället för våra ekonomiska postulat: de blir platser av vilda existenser, kort liv och osäkra perspektiv där revolution alltid kommer vinna över innovation och anarki över legitimt styre.

Det är ljusår mellan dessa farhågor och *Stadens triumf* när Glaeser skriver sin definition av det urbana i den optimistiska inledningen: "Städer är frånvaron av fysiskt utrymme mellan människor och företag." Mumford skulle vrida sig i sin grav inför en sådan tivelaktig inramning av mänsk-

lighetens mest komplexa och variationsrika sociala ekosystem.

DEN SKARPASTE INVÄNDNINGEN mot det urbana entreprenörsperspektivet i både forskning och politik är att det är för generellt och för likriktat. Det är i stället betydelsen av det lokala och det kontextuella som avgör hur städer utvecklas, om det blir en rättvis och hållbar utveckling eller en utveckling som innebär större problem och sänkta levnadsnivåer för de allra flesta.

Vänder man sig till de delar av världen som urbaniserats kraftigast de senaste decennierna blir budskapet ännu tydligare. 12 av 21 megastäder (med över 10 miljoner invånare) finns i Asien. Men politiken och planeringen som bedrevs i dessa megastäder ännu vid mitten av 00-talet sökte modeller för lyckad tillväxt i Västeuropa och USA. Fokus riktades därför mot finansmarknaden och fastighetssektorn. Men den ekonomiska obalansen och de sociala slitningarna blev alltför uppenbara. Stadsomvandlingar och gentrifieringsprocesser för uppvärdering av centrala områden för en kapitalstark ny medelklass trängde undan arbetarklassbefolkningar, som ofta hade en stark koppling till lokala arbetsplatser och fackföreningar. I exempelvis Dhaka och Mumbai har under 00-talet stadsförnyelseprojekt bedömts öka både den etniska diskrimineringen, arbetslösheten och den politiska korruptionen. Men det är ingenting man kan läsa om i Glaesers bok.

Förmågan till progressiv transformation, hävdar geografen Andrew Harris, handlar i stället om att styra den enskilda staden mot allmänna fördelar. Det skulle vara en stor fara för världens stabilitet och ekonomi om det inte längre fanns en urbanism som kunde kvarhålla det lokals unika kvaliteter i en värld av "global cities". Det är bara genom att förlita sig på människor på gräsrotsnivå (eller snarare gatunivå) i städerna, på deras engagemang och samverkan, som makthavare och investerare kan bidra till att vår tids urbanisering och stadsutveckling blir någonting positivt. Annars kommer konflikter, social oro, miljömässiga, ekonomiska och finansiella katastrofer att oupphörligen skölja in över oss alla. Städer som styrs enligt strikt företagsekonomiska modeller har inte en chans. Man kan ha de bästa plane-

rarna och investera i den senaste teknologin och infrastrukturen – om inte beslut är rotade i vanliga människors strävanden och en stark lokal urbanism kommer utvecklingen att bli olycklig och orättvis.

Det finns ett växande motstånd mot den urbana entreprenörspolitiken och den retoriskt tunga men epistemologiskt svaga forskning som understödjer den. Det handlar ofta om ideella organisationer som kombinerar forskningsinsatser med politisk aktivism och civilt motstånd: reverse gentrification-rörelser i USA, "The Collective Research Initiative Trust" med verksamheter i Indien och Pakistan, "International Urban Research and Action" med säte i flera europeiska städer som Zürich och Aten, men även i Toronto – eller varför inte en grupp som Planka.nu i Stockholm.

MEN SAMTIDIGT ÄR frontlinjerna suddiga. Stadsökonomier är internationellt gränslösa arenor. De blomstrar inte bara genom nationella materiella investeringar utan ur mångahanda källor. Och det kulturella och symboliska kapital en stad uppbar kan vara oskattbart. De arkitekter, ekonomer, antropologer och konstnärer som hade anlitats av BMW Guggenheim såg inte den egna insatsen som en förlängd arm av storkapitalets investeringsstrategier: "Vi lärde oss en läxa i Berlin, vi klev rakt in i en lokalt utvecklad, historiskt motiverad och konfrontativ politisk diskurs. Vi kommer bli bättre förberedda", förklarade chefen för Guggenheimlabbet i *The Economist* inför flytten från Berlin tidigare i höstas.

Att ta det lokala på allvar innebär också att ta historien på allvar. Mångfalden av lokala traditioner, platsspecifika produktioner och idéer kommer vara avgörande för framtiden när mänskligheten flyttar in i den stora Staden. Det vore sannolikt en stor fördel att se dem som tillgångar i stället för som hinder i en stadskonkurrens med många förlorare och väldigt få vinnare. ■

► Håkan Forsell är urbanhistoriker och kulturskribent. I början av 2013 utkommer hans essäsamling *Bebodda platser. Studier av vår urbana samtids historia* på Arkitektur Förlag.

Intervju Eric Clark

Eric Clark är professor i kulturgeografi vid Lunds universitet och internationellt ledande inom forskningsområden som rör gentrifisering, bostadsmarknad och fastighetsekonomi.

Vi lever i bostadskapitalismens tid

Håkan Forsell: Inom urbanforskningen och ekonomisk geografi har du forskat kring fastighetsekonomin roll för stadsförnyelse och gentrifisering och diskuterat "rättegäpet" som en viktig faktor för investeringar i stadsbebyggelse. Sen tog forskningen om gentrifisering generellt en mer "kulturell" vändning och orsaken till att vissa stadsdelar uppvärderades och fick högre anseende ansågs mer ligga i medelklassens livsstilsval och statusmarkörer. Men i dag verkar gentrifering i tilltagande grad ses som en politisk process, även som en politisk strategi, i stadsrummet. Finns det något sätt att förena dessa olika perspektiv? Har något av dem större giltighet?

Eric Clark: Den urbana kulturgeografin var länge upptagen med att undersöka marknadsspelet, utbud och efterfrågan och möjligheterna till avkastning i stadsmiljön. Aktörerna på produktionsidan har ju ofta ett marknadsmässigt övertag gentemot konsumtionssidan, både ekonomiskt och politiskt, och var därför intressanta att studera. Men det var i förlängningen inte trovärdigt att ignorera kulturella preferenser och livsstilar hos ekonomiskt starka grupper. Det gick inte att bara hålla fast vid en förklaring och ignorera andra. Den politiska frågan är kan-

av HÅKAN FORSELL

ske den som är mest intressant, eftersom den så tydligt visar att det inte handlar om deterministiska strukturer. Om man inte tar in den politiska processen blir statens och kommunernas agerande osynligt i arbetet med återinvesteringar och revitaliseringar av städer. Det är viktigt att visa på politikens öppenhet för processer som sorterar ut invånare till följd av stadsförnyelseprojekt.

HF: Det är inte helt lätt att överföra den anglosaxiska stadsforskningen och gentrifiseringsdebatten till att gälla svenska städer. Vad beror det på? Vilka är de största hindren för att kunna göra fungerande

jämförelser? Eller var är det lättast att göra jämförelser?

EC: Teorier är inte oskyldiga. Det finns reella faror med att teori- och begreppsöverföring också kan förvärpa situationer. Det blir som en homogeniserande kraft som sprider sig och formar hur vi tänker. Men man kan också tycka att det är omöjligt att jämföra olika politiska system för planering, byggande och äganderätt. Det svenska planmonopolet som inte återfinns i samma form någon annanstans, skulle i sådana fall avhålla forskare överlag från internationella jämförelser. Den politiska förhandlingskulturen i Sverige ser helt an-

norlunda ut, jämfört med till exempel USA eller Storbritannien. Men det är felaktigt att tro att samhällssystemen inte kan jämföras utifrån centrala teorier och begrepp, som rör sig mellan olika nationella debatter och språkområden oavsett om forskningen undviker dem. Marknadskrafter gör sig gällande också i Sverige och under senare tid alltmer påfallande.

Ta till exempel fenomenet "redlining". Från början betydde det en medveten underlåtenhet från amerikanska banker och makthavare att investera i vissa bostadsområden, och i stället låta dem förfalla för att lättare kunna förändra eller göra sig av med både invånare och fastighetsstock.

Men för man över det till ett europeiskt eller svenskt sammanhang finns det fortfarande relevans i begreppet. Det fattas politiska och ekonomiska beslut om hur rummet ska användas. Frågor om nyttjande och investering, av vem och för vilka, är avgörande för de tolkningar som föregår besluten. I svenska städer döms vissa områden ut, kanske inte uttalat finansiellt, men pragmatiskt. Det sker likväl en avgränsning i rummet och stigmatisering är också en form av "redlining".

HF: Under cirka 20 år har urbanforskningen växt från avgränsad samhällsvetenskaplig nisch till ett ämne med starka entreprenörer. Ämnets popularitet, intresset för stadsplanering, fastighetsinvesteringar och människors konsumtionsmönster har också gjort det till ett karriärsfält för marknadskonsulter, analytiker och inte minst politiker. Finns det en risk för att den akademiska forskningen undermineras av att fältet är så övermoget med olika intressenter? Eller ännu värre: finns det en risk att städer tar skada om det fattas populistiska beslut på trendiga önskingar, men med dåligt underbyggd fakta?

EC: Jag tror inte vidgandet av fältet har underminerat den akademiska urbanforskningen. Den förmodligen främsta anledningen till att både forskning och samhällsdebatt om urbana förhållanden har fått ett sådant uppsving är helt enkelt att samhällsstrukturen har blivit så genomurbaniserad under de senaste tre decennierna. Det finns en reell intensifiering av länkarna mellan urbana strukturer i hela världen. Att mer och mer kallas "urbanforskning" är ur detta perspektiv en naturlig följd. Det finns så enormt mycket mer att undersöka och kartlägga i dag. Men en annan anledning till det ökade intresset är en utbredd känsla av frustration: att vi inte får de städer vi önskar och att vi tappar känslan för det urbana. Att kunna skapa "the city of our heart's desire" (Robert Park) har uppenbarligen glidit oss ur händerna, Staden har i stället blivit en inkomstmaskin för starka aktörer. Att rätten till staden engagerar framgick tydligt vid konferensen som ordnades av the American Association of Geographers i New York tidigare i år, med över 8000 deltagare och 100 parallella sessioner. Där valde 600 personer att delta vid ett seminarium om "Rätten till staden". Det säger mycket om angelägenhetsgraden i vår samtids dilemma, och visar att akademiska forskare är djupt involverade i frågeställningar som rör önskingar och farhågor i samhällsutvecklingen i stort.

HF: Sedan 2008 pågår på flera håll i värld-

den en allvarlig ekonomisk kris som man i Sverige ännu inte känt av på samma sätt. Ekonomiska kriser brukar ju tendera att förstärka och påskynda underliggande tendenser inom samhället. Vad kan man göra för förutsägelser gällande bostadsmarknadens problem och den stadsutveckling som eventuellt kan skönjas i krisens efterverkningar?

EC: Vår uppfattning om demokrati dras med stora problem. Även om det är svårt att göra förutsägelser handlar det ju generellt inte om att vi måste bedriva en kamp mot någon "ondska" som finns därute. Det är lika mycket en kamp mot passivitet. Många medborgare inser inte riktigt att demokrati förutsätter en mycket större grad av aktivitet och delaktighet än vad som nu är fallet. Inte minst inom bostadsmarknaden och för att få till en mer rättvis fördelning av resurser för bostadsbyggande och förvaltning krävs det att behoven framförs med eftertryck, att man är beredd att visa på en närvaro och vilja till engagemang bakom kraven.

HF: På tal om engagemang, jag kan lyfta fram exempel på en motreaktion som jag känner till: i Berlin har regionala subventioner och federal skattepolitik bidragit till att påskynda en enorm omvandling av vissa stadsdelar sedan 1990, men nu växer ett behov fram att använda politiska verktyg för att försvåra uppgradering, spekulation och utträngning. Man prövar metoder som att skriva kontrakt med medborgarträdgårdar, husvagnskolonier och andra alternativa aktörer i stadsrummet. Kommer detta vara ett scenario vi ser oftare i framtiden: att strategier för den socialt hållbara staden, grönytor, alternativa och icke-marknadsmässiga användningar av stadsmarken stöds av etablerade politiska partier?

EKONOMISK SEGREGATION VÄRRE ÄN ETNISK

EC: Jag hoppas det. Det sker ju i betydligt högre grad i andra länder i Europa än i Sverige. Även om man i Köpenhamn kan se att utvecklingen fortsätter åt andra hållet med Kristiania som främsta exempel, en stadsdel som länge var autonom och alternativ men som nu återintegreras i stadsökonomi och den globala fastighetsmarknaden. Grön politik är en stark, komplex kraft som kan användas för många olika ändamål. Den kan både verka som en genomgripande förbättring av stadsmiljöer, men också som ett verktyg för uppgradering och gentrifiering. Problemet är att det som går under beteckningen grön politik ofta bara är skyltat som miljö- och klimatvänligt. Det handlar inte sällan om nybygg-

”I synnerhet tenderar isolering av höginkomsttagare undergräva stödet för allmän service.”

da områden där själva den miljömässiga hållbarhetsaspekten har uppnåtts med hjälp av materialförbättringar, tekniska innovationer, energisnåla lösningar etcetera. Men hushållen ägnar sig fortfarande åt samma konsumtion och bilåkande som tidigare. Det finns knappast plats för några livsstilar som är grönare, för det skulle gå stick i stäv med den köpkraft som är efterfrågad, och nödvändig, för att kunna flytta in i nya bostadsområden.

HF: Det finns en diskussion om hållbarhetsbegreppets eventuella oanvändbarhet – att det styr politiken mer mot "place branding" än mot att fatta genomgripande beslut – och att det kan vara ett mål som innebär socioekonomisk diskriminering. Hur ser du på begreppet? Har hållbarheten någon framtid?

EC: För det allra mesta så bygger begreppet på en inskränkt syn på vad hållbarhet är. Ren luft, rent vatten och den senaste teknologin räcker ofta för att kalla ett projekt, en investering eller en stad hållbar. Men högteknologiska samhällen får sina produkter tillverkade i utvecklingsländer, där de får stora miljökonsekvenser. Om man inte tar hänsyn till materialflöden bakom produktion och konsumtion urholkas värdet av att försöka diskutera hållbarhet och utveckling på ett fördjupat sätt. Malmö och Köpenhamn marknadsför sig under senare tid kraftfullt som hållbara och klimatsmarta städer. Men studerar man städerna närmare förstår man att miljöförändringarna skedde innan de började marknadsföra sig som gröna städer, i samband med att tillverkningsindustrier flyttade till låglöneländer som Indien och Kina.

HF: Hur ser vägen ut mot en mindre segregerad stad? Vilka skulle de politiska och ekonomiska lösningarna kunna vara?

EC: Först och främst handlar det om att lyfta dem som befinner sig längst ner. Det är svårt att vara emot den hållningen. Men även om det är en given prioritet har vi alltför länge överbetonat de mest utsatta

situation. Samtidigt har de rika blivit ännu förmögnare och närmast osedda kunnat öka sin boendestandard, även i kristider. Ekonomisk segregation är mycket mer problematisk än etnisk, särskilt om den resulterar i ojämn fördelning av offentliga tjänster och arbetstillfällen. I synnerhet tenderar isolering av höginkomsttagare att undergräva stödet för allmän service. Det farliga är inte Miljonprogrammet utan supergentriferingen, som ökat markant och möjliggjorts av nyliberal bostadspolitik. Apropå begrepp som vi talade om tidigare: Jag tycker vi bör även på svenska göra en tydligare distinktion mellan *congregation* ("sammanflokning") och *segregation*. *Congregation* är ett mindre laddat ord och är ett fenomen som även vi skandinaver ägnar oss åt när vi är ute i världen; vi håller oss frivilligt nära varandra. Men av rädsla för att skapa etniska enklaver i förortsområdena har vi tenderat att driva en medveten "avsegregation", förhindrat invandrare att bo bland andra från samma land. Men forskning visar tämligen entydigt att man får en mer stabil befolkning, mindre vandalism och tryggare social miljö om man snarare efterkommer behovet av *congregation* än motarbetar det.

”Det farliga är inte Miljonprogrammet utan supergentriferingen, som ökat markant och möjliggjorts av nyliberal bostadspolitik.”

HF: Är det så att de lösningar som finns är desamma som vi en gång haft: en väl fungerande allmännyttiga, hyresregleringar, offentligt ägande, subventioner till hyreshusbyggande och kollektivt förhandlade hyror – eller kan man använda sig av detta arv för att bygga en annan politik som både uppfattas som rättvis och som skapar bostäder?

EC: Jag tror att det bostadssociala arvet är viktigt att hålla fast vid. Det är en grundvärdering om bostadens betydelse som vi inte får slänga på sophögen. Det är bara att titta sig omkring i Storbritannien för att upptäcka att den tillämpade strävan efter en god bostad för alla var något helt annat än allmännyttiga hyreshus! Men för att hålla detta arv vid liv krävs också att man har en materiell bas och ett politiskt stöd för boendet. Det räcker inte med goda

intentioner utan det bostadssociala perspektivet måste spela roll för den politiska ekonomin, annars är det bara retorik. Men mycket av det som rör bostadsmarknaden och bostadspolitik i dag utspelar sig inom andra ekonomiska sektorer, framför allt inom skattepolitiken som är extremt regressiv.

BOSTADSKAPITALISMENS TID

HF: Du skriver i en av dina artiklar om den avreglering som skett på bostadsmarknaden i Sverige, att den politiska involveringen inom bostadssektorn i dag är mindre än på traditionella, liberaliserade marknader i USA och Storbritannien.

Lever vi i "bostadskapitalismens tid" – *The Age of Residential Capitalism*? Boendet, inte arbetet, har blivit den viktigaste grunden för medelklassens politiska beteende. Bostaden och äganderättens utformning påverkar individuella val enormt, men även hela det politiska systemets preferenser när det gäller inflation och skatter. Vad gör denna utveckling med den allmänna servicen och samhället generellt?

EC: Visst stämmer den diagnosen. Sätter man amerikaner och svenskar i samma rum kommer de förr eller senare in på huruvida deras bostad har ökat i värde. Det förändrar ju också mentaliteten, man börjar skydda det egna territoriet på ett annat sätt. Det mest övertygande argumentet för många som tecknade subprime-lån före 2008 rörde sig inte om bostadsinvesteringen i sig i första hand, utan om att bostadsinvesteringen var ett substitut för sparande och pension. Den kopplingen görs numera överallt, att bostaden har en dominerande inverkan på andra delar av det ekonomiska systemet. Det sättet att tänka har definitivt fått fäste i Sverige. Före reformerna på 1990-talet var pensionssystemet mycket försiktigt och centralt styrt. Men eftersom systemet nu har visat sig osäkert och spekulativt och sannolikt kommer att resultera i nya fattigpensionärer i framtiden har bostadsköpet blivit en räddningsplanka.

HF: Din forskargrupp har tagit upp fenomenet "filtrering", det vill säga den motsatta processen till gentrifering. Har den sociala rörelsen av deklassering av invånare på bostadsmarknaden blivit för lite uppmärksam i forskning och debatt?

EC: Det har varit för lite uppmärksamhet på hur rika har tagit större del av samhällets samlade resurser och ibland är det för mycket uppmärksamhet på fattiga områden, en uppmärksamhet som i sin tur bidrar till stigmatiseringen. Det finns

en växande del av befolkningen som inte upplevt några reala löneökningar under en längre tid. Det är polariseringen som blir resultatet av denna utveckling som är hotfull. Det är min övertygelse att det inte är nödvändigt att ha denna polarisering av inkomster i samhället för tillväxtens skull, något som ibland hävdas för att legitimera utvecklingen

HF: Vad kan man se för genomgående tendenser när det gäller finansieringen av hur städer byggs? Vilka är aktörerna? Har det etablerats särskilda marknader?

EC: Vi försöker undersöka hur det skapas finansiella instrument som gör byggd miljö till "flytande" investeringar, det vi kallar finansialisering av byggd miljö. Från att ha varit "klumpiga" investeringar har fastigheter alltmer blivit föremål för transaktioner på börsen genom *real estate investment trusts* och liknande instrument. Spekulation och handel underlättas och starka finansiella aktörer utökar sin makt över och inkomster från den byggda miljön. Det sker en ökad koncentration av ägandet, och samtidigt en utspridning av ägandet över hela jordklotet. Vi är alla del av denna process eftersom våra pensionsfonder oftast innehåller betydande placeringar i den globala fastighetsmarknaden. Det ständiga sökandet efter finansiella avkastningsmöjligheter gör att stora företag alltmer går från produktion och handel till egna bankverksamheter och fastighetsinvesteringar. IKEA, ICA med flera har till exempel upprättat egna finansfärer. Denna förändring har ännu uppmärksamats relativt litet, trots att det handlar om ofantliga resurser som ofrånkomligen kommer att präglade arkitektur, planering och stadsliv i framtiden. ■

► Eric Clark

Jonas Lindström
*Drömmen om den nya staden –
 Stadsförnyelse i det
 postsovjjetiska Riga*

ARKIV | 245 S. | ISBN 9789179242428

I RIGA HUSHÅLLAR MAN MED PLANER

Recensent *Anna Storm*

I SIN LÄSVÄRDA bok skildrar Jonas Lindström Rigas historia ur letternas perspektiv. Främlingar har präglat staden. I dag tycker letter att Riga är ockuperat av globala aktörer och turister. Hur stadsplanerar man när själva begreppet planering är negativt laddat?

TEMA
 STADEN

LETTLANDS ENDA STORA stad, Riga, är en stad för främlingar. Balttyskar, judar, ryssar – alla har de under 1900-talet satt sin prägel på staden, språkligt, kulturellt, ekonomiskt och fysiskt. Den lettiska befolkningen däremot har på olika sätt varit utestängd från makten över staden och har fortfarande

ett klivet förhållande till den. Den lettiska nationella identiteten rymmer heller inte något urbant element, utan sätter bonden, landsbygden och naturen i centrum.

En första period av lettisk självständighet varade i drygt två decennier, mellan 1918 och 1940. I samband med Sovjetunionens upplösning blev Lettland återigen en egen nation 1991. I kölvattnet av de dramatiska förändringar som övergången till ett marknadsekonomiskt samhälle medförde tycktes staden ockuperad på nytt – men nu av utländska investerare och västerländska turister.

Så kan man närma sig Rigas förflutna, utifrån den lettiska befolkningens relation till stadens ockupationsmakter. Med en sådan utgångspunkt kan man försöka belysa vilken roll dessa historiska skeenden har spelat för stadens fysiska och idémässiga omvandling under de senaste tjugo åren. Vilka minnen och drömmar har präglat dagens stadsbyggande i Riga? Varifrån hämtas inspiration respektive avskräckande exempel och vilket har det konkreta resultatet blivit? Ungefär så skulle jag vilja beskriva ansatsen i Jonas Lindströms avhandling *Drömmen om den nya staden: Stadsförnyelse i det postsovjjetiska Riga*.

Det är en mycket läsvärd bok. Dispositionen är tydlig och de olika delarna väl integrerade. Lindström behärskar konsten att hänvisa både bakåt och framåt på ett sätt som både skapar nyfikenhet på det som ska komma och en känsla av sammanhang med det som tidigare sagts. Han gör en indelning i fyra perioder från 1850 till i dag och ägnar nästan halva avhandlingen åt tiden fram till Sovjetunionens upplösning. Denna genomgång kombinerar han med utblickar på internationella stadsbyggnadsideal. Den andra halvan av boken behandlar det postsovjjetiska Riga och den pågående förändringsprocess Lindström benämner "urban postperestrojka". Här bygger hans resonemang på eget källmaterial: dryga tjugo intervjuer med offentliga och privata aktörer, officiella stadsutvecklingsplaner under perioden 1995–2005, turistbroschyrer, marknadsföringsfilmer, webbsidor och observationer i fält.

LINDSTRÖM ÄR SOCIOLOG, men betonar i sin studie vikten av historiskt djup för att förstå samtidens komplexitet. Emellertid är det nästan uteslutande den lettiska rösten som helt okommenterat får komma till tals i ett slags baklängeshistoria. Logiken synes vara att eftersom Riga i dag är huvudstad i Lettland är det representanter för denna etniska grupp som också har mandat att beskriva samtiden och det nära förflutna. Det stora antal människor av annan etnisk tillhörighet, som också torde kunna göra anspråk på Riga som "sin"

stad, får i första hand en roll som "outsiders" mot vilka de lettiska aktörerna positionerar sig. Nog för att Lindström lyfter fram begrepp som "motstigmatisering" av en tidigare elit i samband med plötsliga maktskiften, men det finns flera besvärande tystnader; bland annat saknas en diskussion om hur den judiska befolkningens mörka och ljusa platser manifesterats i staden. Och vart tog Rigas majoritet av rysktalande vägen efter 1991?

Utöver geografisk bredd och historiskt djup eftersträvar Lindström en aktiv teori-användning i förhållande till empirin. Det är lovvärt, men hans begrepps användning fungerar inte klockrent. Det egna begreppet han lanserar – urban postperestrojka – är tänkt att sätta fokus på en process snarare än ett tillstånd (som till exempel ordet "postsovjjetisk" signalerar), men det är svårt att se att det tillför något viktigt som inte också sägs på enklare sätt. Ett annat begrepp som han lånat av historikern Lennart Lundmark är "social temporalisering", med vilket denne vill lyfta fram hur förhållandet mellan erfarenhet och förväntan avgör hur samtiden formas. Lindström skulle ha vunnit på att borra djupare här, till exempel via det fält av internationell kulturarvsforskning som under de senaste decennierna har utvecklats just denna fråga, bland annat med avseende på förändringar i stadsrummet.

Att han skriver på svenska för en svensk publik är uppenbart och skulle ha förtjänat en reflektion. Vad har det fört med sig när det gäller kontextualisering och perspektivval? Min gissning är att det lettiska tolkningsföreträdet hade blivit mer transparent och därmed ännu mer problematiskt om han till exempel skrivit på engelska. Lindström redogör noggrant för sina första möten med Riga, sin upplevelse av att sakna egentliga förkunskaper om staden och hur hans arbete begränsats av att han inte talar vare sig lettiska eller ryska. Han framhåller dock värdet av utifrånperspektiv och som en representant för den svenska läsekretsen tycker jag att han erbjuder både överblick och detaljinformation på en bra nivå. Visuellt material spelar en förhållandevis stor roll i avhandlingens empiri, men kunde ha varit betydligt rikare i själva bokens utformning. Några bilder finns där, men jag saknar såväl stadskar-

”Åren före första världskriget hade Riga hela 530 000 invånare (att jämföra med Stockholms 350 000).”

tor från olika perioder som bilder på en mängd för avhandlingen viktiga miljöer.

DEN HISTORISKA EXPOSÉN börjar 1850 då Riga ingick i en autonom balttysk region under tsarrysk hegemoni. Genom industrialisering och urbanisering förvandlades staden till den tredje största i det ryska imperiet. Vid sekelskiftet 1900 var Riga ett kosmopolitiskt och industriellt centrum, där många behärskade såväl tyska och ryska som lettiska. Åren före första världskriget hade Riga hela 530 000 invånare (att jämföra med Stockholms 350 000).

Den andra perioden tar sin början 1918 med proklamerandet av ett självständigt Lettland. En drastisk befolkningsminskning följde, delvis beroende på att merparten av industrin flyttades till det nybildade Sovjetunionen. År 1940 annekterades Lettland av Sovjetunionen för att året därpå ockuperas av Nazityskland. Det senare

upphovsmän brottas med uppgiften att planera i ett samhälle där själva ordet "planering" har fått stark negativ laddning genom kopplingen till den tidigare sovjetiska totalplaneringen. Den egentliga styrningen ligger enligt författarens informanter dessutom i händerna på privata aktörer och hela mark- och egendomsfrågan är ett dilemma som dröjer kvar efter sovjettiden, då staten ägde det mesta. Lindström driver en övergripande tes att den nuvarande stadsomvandlingens starkaste karaktärsdrag är att distansera sig från sovjettiden – "avsovjetisering". Det låter logiskt, men det är svårt att bli klok på om det verkligen är detta stadsplanerna uttrycker. Visst karaktäriserar de 60-talets stora bostadskomplex som dåliga livsmiljöer, men så uppfattas också stora delar av den tidigare västvärldens "miljonprogramsområden". I stället framträder flera exempel på hur stadsplanerna innehåller

rade kvinnorna i Riga var 90 procent rysktalande, det vill säga inte letter). Många rigabor sägs uppleva att stadens centrum blivit ett reserverat område för den globala marknaden och för utländska turister. Lindström visar på aktörernas paradoxala strävan att göra Riga unikt genom att söka efterlikna andra städer och hur ett ideal om "anti-planering" fungerar som ett sätt att distansera sig från sovjettiden.

Detta att vara unik genom att vara lik återkommer även i det tredje empiriska område som avhandlingen analyserar, nämligen de delvis realiserade planerna på nya bostadsområden. Här beskriver Lindström hur Lettlands ekonomiska uppsving 2003–2004, när det efterlängtrade välståndet äntligen tycktes vara inom räckhåll, medförde en "ketchupeffekt" i byggandet. Exklusiva "gated communities" växte snabbt fram, både i form av höghus och som lägre förortsbebyggelse med namn som Panorama Plaza och Sun Republic. Här skulle lyckliga människor ur medelklassen bo bakom moderna säkerhetssystem tillsammans med likasinnade, nära natur och vatten. Lindström menar att de drömbilder som dessa projekt utmålade bör knytas till såväl en lettisk identitet kopplad till naturnära livsmiljö, som till en strävan att följa internationella urbana trender, inte minst den amerikanska förortsdrömmen.

”Och vart tog Rigas majoritet av rysktalande vägen efter 1991?”

uppfattades dock av många som en befrielse. Under andra världskriget förintades stora delar av den judiska befolkningen i Riga och strax utanför stadsgränsen fanns koncentrationsläger och stora massgravar.

Under den tredje perioden, 1945–1991, var Riga huvudstad i sovjetrepubliken Lettland. Industrin fick återigen ett uppsving och staden blev en av Sovjetunionens modernaste och därtill en turiststad som betraktades som "västlig". När sovjetiska filmer skulle utspelas i Västeuropa fick Riga ofta stå till tjänst med miljön. Staden byggdes ut, den fick sin första skyskrapa och försågs med storskaliga förortsområden.

Dessa tre perioder har satt sin prägel på dagens Riga. En gatas olika namn illustrerar tydligt de två förändringar som staden genomgått. Lindström exemplifierar med en gata som i tur och ordning hetat motsvarande Stora sandgatan, Alexander-gatan, Revolutionsgatan, Frihetsgatan, Adolf Hitlers gata, Frihetsgatan, Leningatan och slutligen Frihetsgatan igen.

SÅ ÄR VI då framme vid den egentliga undersökningsperioden, från 1991 till i dag. Här ligger fokus tydligare på idéer och drömbilder som knutits till stadens fysiska utformning. Lindström börjar med att analysera officiella stadsplaner vilkas

betydande kontinuiteter; stor hänsyn har tagits till de sovjetiska generalplanerna. Det finns en spänning här som Lindström inte döljer men heller inte tränger närmare in i.

I nästa steg tittar författaren närmare på ett antal projekt som kan samlas under parollen "att sätta Riga på kartan". Det handlar om skyskrapor, köpcentrum och omvandling av Rigas hamnområde och flygplats med namn som Da Vinci-tower, Riga Soho och Riga Airport Business Park. Enligt en av Lindströms informanter har Riga blivit en "lekplats" för arkitekter och entreprenörer, som inte tar hänsyn till stadens storlek och behov. Att delar av Rigas centrum utsågs till världsarv 1997 betecknas av en av dessa entreprenörer som ett misstag, som fått konsekvensen att området framstår som ointressant.

Bakom de storslagna satsningarna finns föreställningen att turistnäringen är den nya tidens viktigaste inkomstkälla, framför allt efter Lettlands EU-medlemskap 2004. Ironiskt nog betraktas Riga nu som en "öststad" där förutom kulturhistoriska miljöer även billig sprit och utbredd prostitution lockar. Enligt en uppgift från 1996 arbetade 4–5 procent av Lettlands kvinnliga befolkning mellan 15 och 29 år med sexrelaterade tjänster (och av de prostitue-

AVHANDLINGENS SLUTSATSER ÄR att dagens stadsomvandling i Riga präglas av tre integrerade strömningar: avsovjetisering, lettifiering samt globalisering. Dessa strömningar är intressanta och väl beskrivna, men boken bär också på skevhet och tystnader. Det handlar framför allt om maktförhållanden som inte tydliggjorts och problematiserats. I en spekulativ och ganska mörk framtidsfundering gissar dock Lindström att Riga, drömbilderna till trots, snart kommer att präglas av en allt större segregering, inte minst genom boendet, där nyproducerade exklusiva områden hålls tydligt avskilda från de gamla sovjetiska höghusen, vilka fortfarande utgör 60 procent av stadens bostadsbestånd. Huruvida denna nya hierarki i så fall kommer att följa uppdelningen rik-fattig eller vidmakthålla skiljelinjen mellan letter och "främlingar" i Riga återstår att se.

► Anna Storm är postdoc vid Centre for Baltic and East European Studies (CBEEs) vid Södertörns högskola. Hennes forskningsintressen rör industri och kulturarv, för tillfället med fokus på kärnkraft och minnesarbete i projektet "Politics of remembering. Contested heritage processes at Ignalina and Barsebäck nuclear power plants".

TIDIGARE I ÅR tillkännagav Sveriges Riksbank vilka personer som kommer att pryda våra nya sedlar: Astrid Lindgren, Evert Taube, Greta Garbo, Ingmar Bergman, Birgit Nilsson och Dag Hammarskjöld. En kombination av folklig förankring och internationellt anseende, en ideal könsbalans, en geografisk spridning över landet – valet var okontroversiellt och framkallade ingen missämja. Om någon höjde på ögonbrynen var det kanske för att alla gestalter så otvetydigt hörde hemma i 1900-talet. På de sedlar som i dag är i omlopp är Jenny Lind, Selma Lagerlöf, Carl von Linné, Karl XI och Gustav Vasa huvudmotiv. Vittnar detta om kronologisk provinsialism hos en ärevärdig institution som Riksbanken? Eller är det helt enkelt så att vårt historiska medvetande har krympt markant? Äldre epoker kan alltså locka många människor, men är inte längre på samma sätt referenspunkter i offentligheten. Är det bara det nyss förflutna som har kraft att forma 2010-talets nationella och individuella identiteter i Sverige?

Lindgren, Taube, Garbo, Bergman, Nilsson och Hammarskjöld formades eller verkade i det som lite lättvindigt kan kallas folkhemsepoken, åren mellan tidigt 1920-tal och sent 1960-tal. Det är en mycket betydelsefull period i svensk historia, både för vad som skedde då och för vad vi i efterhand tror skedde då. Snart sagt alla stora historiska drabbningar under de senaste två decennierna har varit förlagda till dessa årtionden i mitten av seklet: om rasbiologin och steriliseringarna, funktionalismen och den sociala ingenjörskonsten, krigsårens eftergifter och flyktingpolitiken, neutralitetspolitiken och samarbetet med västmakterna. Parallellt med alla debatter har det vuxit fram en omfattande historisk forskning om folkhemmets ljusa rum och mörka bakgräddar. Men det har funnits få egentliga synteser som har format hela denna avslutade epok – så avlägsen, så nära.

När nu Norstedts, under ledning av

huvudredaktör Dick Harrison, ger ut ett band om åren 1920–1965 är det därför den imponerande sviten på många sätt viktigaste verk som utkommer. I motsats till tidigare volymer är det tre namn som står som författare, låt vara att de har dragit olika tunga lass. Yvonne Hirdman behandlar i nio kapitel perioden fram till 1945, Urban Lundberg tar över och skriver

är skriven för att läsas och som sannerligen förtjänar att läsas. Tidsflödet bryts av sju tematiska avsnitt om mer eller mindre centrala frågor. Det förekommer en del omtagningar mellan de kronologiska och tematiska partierna; exempelvis behandlas bostadspolitiken i både Lundbergs löpande framställning och Björkmans fördjupning. Ett principiellt problem är att ett par av de tematiska artiklarna handlar om några av de brännande ämnen som har stått i debattens centrum. Det är i sig inget fel på Mikael Byströms skildring av hur det fattiga utvandrlandet blev ett rikt invandringsland eller Björkmans skildring av etniska minoriteter, men då deras texter hamnar utanför de kronologiska kardinalkapitlen så inlemmas dessa ämnen inte till fullo i den stora berättelsen om det moderna Sverige.

DEN SOM LÄSER de föregående banden i Norstedts serie slås av hur författarna har satt sin egen prägel på stil och disposition. Det gäller även denna gång. Utan att vara tråkig är Lundbergs akademikerprosa värdad och läsvänlig, medan Hirdman skriver frejdigt och dramatiserande. Om man kan förlika sig med en del av hennes stilistiska effekter (kursiveringarna, utropen!!!) är hon en formidabel berättare. Krisernas och minoritetsparlamentarismens tjugotal har inte skildrats så levande sedan Anders Isakssons Per Albin-biografi.

Det är det dynamiska samspelet mellan den politiska historien och den sociala omvandlingen som bär berättelsen. Demokratin, välfärdsstaten, neutralitetspolitiken och de sociala reformerna står i förgrunden. Och det är slående vilken ut-

förlighet som både Hirdman och Lundberg kostar på sig i sin skildring; det politiska skeendet följs närmast år för år. Många av de traditionella nyckelhändelserna ägnas avsevärt utrymme, inte sällan fem gånger så mycket som är fallet i de läroböcker i svensk historia som i dag används vid våra universitet. Det är glädjande i en tid som inte alltid premierar detaljfördjupning.

Boken tar sålunda sin början 1920 och

HISTORIA

Yvonne Hirdman, Urban Lundberg
& Jenny Björkman

Sveriges historia 1920–1965

NORSTEDTS | 686 S. | ISBN 9789113023908

NÄR ALLT MÄTBART BLEV BÄTTRE I SVERIGE

Recensent *Johan Östling*

DEN NYA DELEN av *Sveriges historia* är på många sätt den viktigaste i hela den imponerande sviten.

Denna folkhemsepok kännetecknades av stora framsteg och de medverkande författarna berättar historien på ett levande och detaljrikt sätt. De har brutit med den antibiografiska traditionen inom svensk historievetenskap och låter enskilda personers vittnesmål levandegöra perioden.

Tyvärre ansluter författarna sig till relativt konventionella tolkningar och har inte utnyttjat den syntetiska potentialen till att säga något originellt om epoken som helhet.

de fyra efterkrigskapitlen, medan Jenny Björkman ägnar tre innehållsrika temartiklar åt alkoholen, bostäderna och "de andra".

"Kronologi", heter det med en minnesvärd formulering i förordet, "kan ses som en snörkorsett som försöker hålla den feta empirin på plats" och framställningen får i huvudsak följa en kronologisk linje. Det är en lyckad komposition för en bok som

slutar 1965. I ett europeiskt perspektiv är det en synnerligen okonventionell tidsram; Sverige torde vara ett av få länder där 1945 inte utgör en sådan absolut brytpunkt att det också styr utgivningen av historiska mångbandsverk. Författarna ger ingen distinkt motivering till sin avgränsning, men den är alls inte orimlig när man betänker att bokens intrig är de sociala och politiska processer som samverkade för att skapa den svenska välfärdsstaten. Egendomligt nog dröjer det emellertid över femtio sidor innan läsaren på allvar kommer in på 1920-talet. Hirdman knyter inledningsvis an till forskning som hon själv har bedrivit och behandlar livsmedelskrisen i första världskrigets slutskede (trots att Bo Stråth redan har tagit upp ämnet i det föregående bandet). Hon argumenterar övertygande för att erfarenheterna av varubrist och potatisupplopp under lång tid framöver skulle präglade folkförsörjningspolitiken, men i övrigt hävdar hon att världskriget snart försvann ur de flestas medvetande. Jag tror att det är en förhastad slutsats. De få studier som finns, inte minst av Lina Sturfelt, antyder att minnet av kriget var en levande realitet även under 1920- och 1930-talet. Den som tar del av Hirdmans fortsatta skildring ser dessutom att många av mellankrigstidens åsiktsläger och konfliktpunkter hade utkristalliserats just under första världskriget.

Med sällsynt inlevelse återväcker Hirdman de kvinnor och män med socialistiska eller liberala övertygelser som verkade för att demokratin skulle förverkligas och fattigdomen utrotas. Hon slår gärna följe med vänsterns radikala krafter men värjer sig bestämt mot tanken att det skulle ha funnits en grandios plan som det bara handlade om att realisera; bakslagen, kompromisserna och pragmatismen får lika mycket utrymme som idéerna och utopierna. Ändå är det en rörelse framåt och uppåt som läsaren får bevittna. Hirdman är sämre på att göra full rättvisa åt de motsträviga och tveågsna: bondhustrur och högerkvinnor, schartauaner och landsbygdspräster, ämbetsmän och officerare, läroverkslärare och häradshövdingar. Hon har säkert rätt i att inte så få av dem drömde sig tillbaka till 1913, men många bar på andra bud om hur det moderna samhället skulle se ut. Om vi vill tro att historien är öppen och oförutsebar bör historikern även artikulera de alternativ som vi i efterhand vet inte förverkligades.

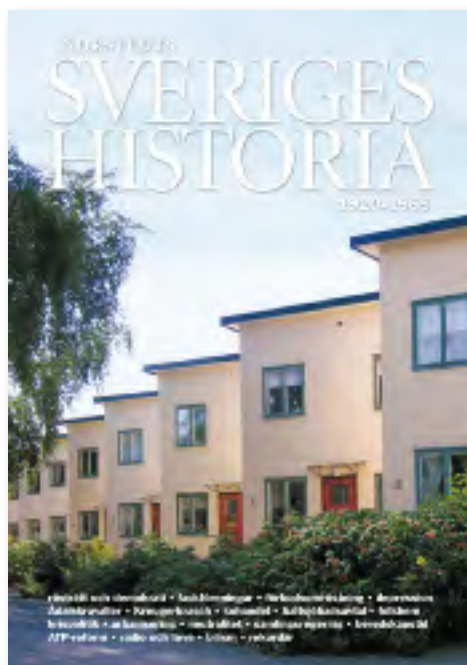
YVONNE HIRDMAN HAR länge varit en portalgestalt i svensk genushistorisk forskning och föga förvånande har hon ett skarpt öga för männens och kvinnornas skilda villkor. Ofta bidrar hon med en ny syn på gamla spörsmål genom att anlägga ett genusperspektiv. När hon i kapitlet "Moderna tider" redogör för tjugotalets alla nymodigheter är det helt naturligt för henne att först teckna porträttet av "den nya kvinnan", en ung flapper med kort hår, knälång kjol och pojkkäckt slank figur. Den som så vill kan kalla detta en feministisk historieskrivning, men man måste då påminna om att Hirdman därtill omsorgsfullt diskuterar angelägenheter

löpande texten skall vara tryfferad med historiografiska reflexioner. Många frågor i modern historia har emellertid varit föremål för tolkningsstrider. Utan att stöta bort en allmänintresserad läsekrets menar jag att författarna hade kunnat resonera mer explicit om hur händelser har förklarats och processer förstått. Det hade gjort historien mer mångstämmig.

Trettioåret får breda ut sig i tre kapitel. "Den nya ekonomiska politiken" följs av "Den utopiska reformismen". I det sista tar Hirdman ett välkommet avstamp i händelser på den internationella scenen 1933, nazisternas maktövertagande och Thorvald Staunings danska Kanslergadeförslaget.

Hon använder på ett tankeväckande sätt "1933" som symbol för hoten mot demokratin som ideologi och system. "Man kan uttrycka det så", skriver hon, "att detta '1933' skapade en fråga som manade fram en rad svar som alla handlade om nationen, demokratin och delaktigheten." För socialdemokratin blev svaren en ny social-, arbetsmarknads- och försvarspolitik liksom kohandeln med Bondeförbundet.

Hirdman, som en gång skrev en avhandling inom projektet "Sverige under andra världskriget", avslutar sitt bidrag till boken med två fylliga kapitel om de kritiska åren 1939–1945. I det första koncentrerar hon sig på storpolitiken och samlingsregeringens bemödanden om att hålla landet utanför kriget; i det andra träder beredskapslandet fram med dess ransoneringar, censur och nationella gemenskap. Det är två intressanta kapitel där Hirdman skickligt fogar samman äldre politisk-diplomatiska studier med nyare, ofta kritiska

som ännu var exklusivt maskulina, exempelvis det mesta som försiggick i riksdag och regering.

Bortsett från genusordningen begagnar sig författarna inte särskilt mycket av teoretiska modeller. Det är inte heller att förvänta i denna typ av breda, berättande verk, fastän mycket av den forskning som de baserar sig på är impregnerad av teorier. Ett undantag är begreppet "utvecklingsblock" som Hirdman – inspirerad av Lennart Schön – återkommer till och tillskriver stort förklaringsvärde. Lundberg använder det däremot aldrig och ersätter det inte heller med något annat för att fånga växelspelet mellan teknisk och ekonomisk utveckling.

Inte heller är det att förvänta att den

undersökningar.

I historieskrivningen om Sverige under andra världskriget skedde en förskjutning från en småstatsrealistisk till en moralisk berättelse under 1990-talet. Förintelsen hamnade i förgrunden och det svenska agerandet framställdes som feget och självtillräckligt. I likhet med Klas Åmark – vars stora bok om Sveriges förhållande till nazismen och Nazityskland utkom i fjol – kan Hirdman inte entydigt föras till ettdera lägre. Hon lyfter fram eftergifterna, den stympade pressfriheten, ariseringarna av företaget. Men hon är också mån om att visa vilka svåra val Per Albin Hansson stod inför och att det förekom ett spektrum av åsikter i det svenska samhället även under själva kriget. All ny forskning har gett oss

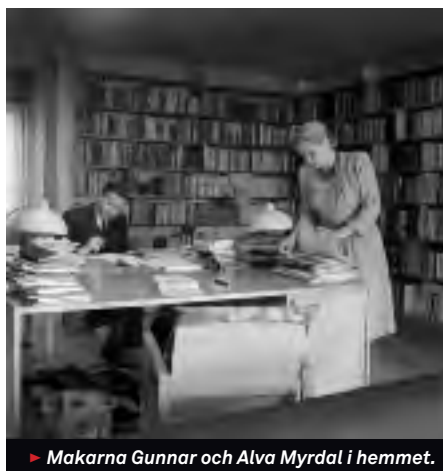
en mer sammansatt bild, bortom egenrättfärdighetens heroism och efterklokhetens moralism. Förståelsen har mognat.

URBAN LUNDBERG FÖR oss in i den begynnande efterkrigstiden och inleder med en panorering över världen under de decennier som följde på fredsslutet. Hans återkommande internationella utblickar är en nyttig påminnelse om att världen blev större efter 1945, men ibland blir det mest bakgrundsteckningar, löst förbundna med det svenska skeendet. Det är i beskrivningen av det inrikespolitiska livet och välfärdsstatens utveckling som Lundberg visar sin verkliga kompetens. Arbetarrörelsens växande makt behandlas uttömmande, men även den stundom frustrerade borgerliga oppositionen träder fram. I den detaljerade, lätt krönikeartade framställningen av svensk politik under 1940- och 1950-talet interfolieras lyckligtvis iakttagelser om de mer djupliggande mentala förskjutningar som ägde rum parallellt. Demokratin blev ett naturligt element i livsluften efter andra världskriget. Vid samma tid accelererade omvandlingen av landsbygden och en hel existensform, knuten till småbruket, försvann på bara något decennium.

Ett helt kapitel viks åt neutralitetspolitiken under kalla kriget. Lundberg är här allt annat än en bildstormare. Snarare präglas hans inställning av välvilja och förståelse inför Östen Undéns linje. Här hade det onekligen varit på sin plats med en mer öppen diskussion om olika tolkningar av de svenska omvärldsrelationerna. De sentida kontroverserna om socialdemokratins ljusa bild av Sovjetunionen, avogheten inför Europasamarbetet, neutralitetspolitikens hyckleri och Sverige som en moralisk stormakt, innehöll alla sina doser av överdrifter och förenklingar. Ändå önskar jag att Lundberg mer enträget hade låtit sig utmanas av de kritiska frågor som debatterna har väckt.

Under den föga heltäckande rubriken "Socialsverige blir välfärdsstat" vidgar Lundberg avslutningsvis perspektivet. I detta kapitel samlar han upp samhälls- och kulturtendenser under 1950- och det tidiga 1960-talet. En aspekt är moderniseringen av städer och infrastruktur, en annan liberaliseringen av synen på relationer och sexualitet, ytterligare en den nya televisionen. Lundbergs finalkapitel har karaktär av folkhemspotpurri, men bidrar tillsammans med Björkmans utförliga teartaiklar till en bredare vy över välfärdsstatens sociala universum i mitten av århundradet.

I EN STOR bok om en än större epok är det inte svårt att hitta lakuner. Statskyrkan,

► Makarna Gunnar och Alva Myrdal i hemmet.

FOTO: KW GULLENS / NORDISKA MUSEET

ännu i mitten av seklet en mäktig institution, nämns nästan aldrig, och sekulariseringen som en genomgripande process förbigås i stort sett med tystnad. I jämförelse med de två föregående banden i serien spelar vetenskapen och medierna en undanskymd roll, trots att deras betydelse knappast minskade under 1900-talet. Likaså saknas nästan helt diskussioner om samhällets rättsliga fundament. När detta är sagt måste man ändå acceptera författarnas val att koncentrera sig på framväxten av en demokratisk välfärdsstat. Det ger boken ett slags inre homogenitet.

Mer fruktbart än att peka ut blottor är det att jämföra boken med andra liknande verk. Det som ligger närmast till hands är Francis Sejerstedts *Socialdemokratins tidsålder* (2005), en komparativ analys av Norge och Sverige under 1900-talet. Hans verk är mer samhällsvetenskapligt präglat och betonar betydelsen av institutioner, näringsliv och social integration för vad han ser som två socialdemokratiska projekt med nationella variationer. Sejersted är på mer än ett sätt en utomstående betraktare: tack vare sin komparativa metod ser han svenska särdrag, men hans berättelse är inte lika inlevelsefull. Med sin inriktning har Norstedts folkhemsband närmare släktskap med andra översiktliga verk, exempelvis Manfred Görtemakers och Edgar Wolfrums böcker om den tyska förbundsrepubliken. Brian Harrisons två fina volymer i serien *The New Oxford History of England, Seeking a Role* (2009) respektive *Finding a Role?* (2010), skulle man också kunna jämföra med. Harrison tar ett bredare grepp om efterkrigskulturen och tonar ned partipolitiken utan att förlora samhällets rörelse ur sikte.

Historia blir levande genom människor. Brian Harrison, förutvarande redaktör för den brittiska nationalbiografin, visar i sina verk prov på en enastående förmåga att låta personhistoriska vittnesbörd ge färg och nyans åt det förflutna. Hirdman och Lundberg ligger en bit efter, men bidrar

ändå till att bryta med en äldre antibiografisk tradition i svensk historievetenskap. I många fall citerar de ur rika men högst väntade källor, såsom dagböcker och memoarer av Hugo Hamilton, Ernst Wigforss, Herbert Tingsten, Bertil Ohlin, Tage Erlander och Ulla Lindström.

Historiker som Martin Wiklund och Ingmarie Danielsson Malmros har på senare tid analyserat vilka generella mönster som har kännetecknat berättelser om det moderna Sverige. Yvonne Hirdman, Urban Lundberg och Jenny Björkman ligger närmast det som har klassificerats som en välfärdsberättelse. Ett av dess kännetecknande drag är att 1800- och det tidiga 1900-talet blir en eländesrelief varemot folkhemmets reformer avtecknar sig. I en kort epilög konkluderar författartrion att det knappa halvsekle mellan 1920 och 1965 innebar stora framsteg. "Allt mätbart blev bättre, det är ingen tvekan om saken", skriver de och ger många exempel. De är självfallet varse komplikationerna och det är ingen förskönad, rätlinjig "från mörkret stiga vi mot ljuset"-skildring som läsaren möter – men i grund och botten är det en välfärdsberättelse. Förklaringen till framstegen söker de både i turen att svenskarna undslapp två världskrig och att de lyckades förena pragmatism med reformism.

OM DET FINNS något som jag blir lite besviken över i denna annars respektingivande bok är det att författarna inte lyckas utnyttja den syntetiska potentialen till att säga något riktigt originellt om epoken som helhet. I sina övergripande slutsatser ansluter de sig till en relativt konventionell tolkning. Möjligen skall man inte heller förvänta sig radikala omprövningar i en bok som ges ut av ett stort förlag med sikte på en vidare publik; genren sätter sina gränser. Kanhända krävs det också en annan metod, med fler internationella jämförelser och djävare teser.

Historiker kommer emellertid att återvända till 1900-talets svenska urscener för att nyansera, revidera och omkullkasta de förhärskande sanningarna. Men det kommer att dröja innan någon änyo har kraft och kunskap att gripa sig an perioden i hela dess vidd.

► Johan Östling är forskarassistent i historia vid Lunds universitet och ingår i Respons redaktionsråd.

Göran Hägg
*Ett alldeles särskilt land
 – 150 år i Italien*

NORSTEDTS | 447 S. | ISBN 9789113038827

ALLT DU SKULLE VILJA VETA OM ITALIEN...

Recensent *Tomas Lappalainen*

... MEN VARIT för svensk för att fråga. Göran Hägg hävdar att den svenska bilden av Italien är präglad av den gamla konflikten mellan protestantism och katolicism och att vi egentligen inte vet något om detta unga land, en galax av gåtor. Hägg skildrar Italien levande och utan moraliserande ton.

HISTORIA

MED EN BRANT sammanfattning menar Göran Hägg att för svenskar upphör den italienska historien med renässansen på 1500-talet. Bilden av Italien är fortfarande präglad av konflikten mellan protestantism och katolicism, och anti-katolska stämningar skymmer alltjämt vår blick. Det ligger mycket i det. Till exempel är vi okunniga om den andliga frihet som präglade halvön på 1600-talet. Vi berättar historien om kyrkans konflikt med Galileo

och glömmer att den lutherska ortodoxin i norra Europa var strängare än så. Religionskonflikten släckte vårt intresse för den italienska historien och därför – fortsätter Hägg – har vi egentligen ingen bild av den efter renässansen på 1500-talet. Det ligger mycket också i detta och det förklarar det vanligaste och allvarligaste svenska missförståndet av Italien, nämligen att vi tror att Italien är en vanlig och homogen västeuropeisk nation med en femhundra år gammal historia bakom sig.

Men Italien är bara 150 år gammalt och det är minst av allt homogent. I Göran Häggs bok skildras det brutalt händelserika politiska skeendet: enandeprocessen, första världskriget, fascismen och andra världskriget, rekonstruktionen efter kriget, det ekonomiska miraklet, kristdemokratins dominans och undergång tillsammans med hela det politiska systemet i början av 1990-talet, Berlusconi's uppstigning och fall. Detta varvas med skildringar av litteraturens, musikens, bildkonstens och filmens utveckling. Ett originellt grepp är att hela boken igenom koppla operamusik, schlagers och kampsånger (både svarta och röda) till de historiska händelser som fött dem. En cd med musik borde ha följt med boken, i avsaknad av en sådan kunde kanske en spotifylista skapas.

Som dova basgångar under händelsernas historia går de stora strukturella problem som denna nation brottas med. Det handlar om svårigheterna att foga samman olika regionala kulturer till en italiensk. Vad hade människor i Lombardiet eller Piemonte gemensamt med människor i Neapel eller på Sicilien? Att Södern – som av norditalienare vid denna tid ofta liknades vid arabvärlden eller Afrika – skulle med i den nya nationen ingick inte riktigt i Cavours planer. Men Garibaldi's spektakulära invasion av Sicilien skapade en stat av kulturer som hade mycket litet gemensamt. Detta underliggande problem har under de senaste decennierna som bekant briserat i dagspolitiken genom Lega Nord's framgångar.

Det handlar om Romfrågan, till att börja med problemet att välja huvudstad. Rom kontrollerades av påven och ingick därför inte i Italien under nationens första decennium. Man prövade både Turin och Florens som Italiens huvudstäder innan Rom 1871 invaderades och införlivades. Därefter övergick Romfrågan till att handla om påvens vägran att erkänna Italien, vilket bland annat tog sig uttryck i ett förbud för rätttroende katoliker att rösta i de italienska valen. År 1929 lyckas dock Mussolini sluta ett avtal med påven och därefter omvandlas Romfrågan till problemet med påvemaktens – en makt som ser liberalism, socialism och kommunism som skadliga

utlöpare av den gudlösa välvning i världshistorien som revolutionerna på 1700-talet gav upphov till – massiva inverkan på den italienska politiken.

Och det handlar om språkfrågan, problemet att bara några procent kunde italienska när nationen bildades och det väldiga kulturpolitiska projekt som skulle leda till att nationens invånare kunde kommunicera med varandra. Denna process fick för övrigt en avgörande skjuts när televisionen anlände på 1960-talet. Och kanske är detta en av förklaringarna till att tv är ett politiskt mycket mer inflytelserikt medium i Italien än i andra länder. Andra stora europeiska nationer kunde luta sig mot femhundraåriga, centralstyrda processer för att uppleva sig som ett nationellt vi. I Italien bars detta strömlinjeformande arbete ganska mycket av tv-apparaterna. Högst påtagligt kunde man plötsligt dela erfarenheter med alla landsändar – erfarenheter som förmedlades på riksitalienska.

HÄGGS SÄTT ATT väva samman politik och kulturliv har ett dubbelt berättigande. För i en situation där den nationella kulturen är svag, då den är i vardande, reduceras inte de estetiska konsterna till solitära pi-ruetter att avnjutas mot en fond av stabil nationell självförståelse. När "viet" ännu inte riktigt har konturer blir konsten potentiellt mycket konsekvensrik – också på ett historiskt och politiskt plan. Kanske är det därför just Italien kunnat frambringa en i andra europeiska länder så osannolik figur som Gabriele D'Annunzio, en diktare med makt att döpa om företeelser omkring sig som redan hade ett namn! En poet som elektrifierade hela det politiska livet, ja som mer än femtio år gammal deltog i första världskriget, både som attackflygare, ombord på torpedbåtar och i markstrid. En skald som kontaktades av bittra militärer som vid krigsslutet inte ville att Italien skulle lämna ifrån sig Fiume till Jugoslavien, och då, på tvärs mot direktiven från Rom, accepterade att med influensa och 39 graders feber ställa sig i spetsen för en bataljon som med stulna armélastbilar skulle annektera området. Hans ställning var sådan att det är omöjligt att inte tycka synd om den general som hade att bevaka gränsen. Med Häggs ord tvingades denne general "uppleva hur D'Annunzio öppnade kappan och med en från Napoleon lånad gest, vacklande av feber, erbjöd soldaterna att öppna eld mot hans medaljoversållade bröst". Väl i Fiume föll han i sömn för att när han vaknade mötas av budet att stadens nationalförsamling valt honom till regent!

För den som får sin information om Italien från den moraliserande tonen i

svenska medier är Göran Häggs bok nyanserande. Han belyser till exempel fascismens komplexitet, dess ideologiskt mycket olikartade rötter, hur den förändrades, och hur det kan komma sig att det fortfarande finns italienare som ser ganska ljust på den.

I Sverige har det spritts en bild av att Italien i högre grad än andra länder är en mediediktatur, liksom en bild som gör det obegripligt (om man inte tillgriper dumma förklaringar som att italienare skulle vara dumma) varför så många röstat på Berlusconi. Hägg gendriver dessa bilder och lotsar läsaren mot en rikare förståelse av ett mycket annorlunda land.

DEN TRADITIONELLA HISTORIEKRÖNIKAN kan lätt bli en smula sövande då den ju för det mesta behandlar saker och ting som ligger långt borta från läsarens känsloliv. Häggs stilgrepp med drastiska jämförelser håller en vaken. Berättelserna om Garibaldi liknas vid dem om Gustav Vasa och Mazzini sägs vara "en misslyckad Lenin", vid sidan av Garibaldi som var en "Che Guevara som lyckades". Författaren är på ett positivt sätt närvarande i boken. Han förmedlar sin entusiasm och fascination inför Italien och jag känner så väl igen mig! Italien är som en galax av gåtor och som nordisk italoofil blir man lycklig av att man lyckas lösa en här och en där. Somliga gåtor är dock svårösta.

Ta till exempel humorgåtan. Med avväpnande uppriktighet berättar Hägg att han ofta inte förstår vad italienare skrattar åt och att han inte kan begripa varför de ibland inte skrattar. Som exempel på det senare tar han militärparader. Varför tycker inte italienare att det är skrottretande med en paraderande trupp i full grodmansmundering? Och varför drar de inte på smilbanden när en blåsorkester musicerar i språngmarsch? Som exempel på det förra tar han filmerna från 1950-talet med Totò. De älskas av alla italienare, folk som kulturelit. Som Hägg skriver handlar det om grov förväxlingskomik och rå slapstick i Commedia dell'Arte-traditionen. Han jämför med våra Åsa-Nissefilmer, vilket på ett sätt känns ganska adekvat men på ett annat inte alls. För där Åsa-Nissefilmerna ringaktas av den svenska kultureliten, prisas Totò av den italienska. Här finns en sannskyldig gåta och Umberto Eco har mycket riktigt frågat: "Hur kan två folk av vilka ett inte känner till Totò alls förstå varandra?"

Borde man inte inrätta en universitetsdisciplin i humorsociologi? Jag misstänker att korrekta analyser av humorskillnader kulturer emellan skulle alstra mer generella förståelseredskap. En hypotes som kunde prövas är att den estetiska

modernismen trängt djupare in i folken i norra Europa, där ju till exempel Monty Python öppnat en meningsvärld som under citronträden naturligtvis upplevs som bisarr, men ytterst sällan förmår locka till skratt. Precis som inom bildkonsten är det kanske också på humorns område svårt att arbeta med programmatiska traditionsbrott i en kultur som kan uppvisa urban kontinuitet ända från antiken.

TILL MINA FÅ invändningar mot boken hör porträttet av det radikala partiet i den italienska politiken. Partiet beskrivs som "en sorglig kombination av låtsad politisk korrekthet, drogliberalism och ständigt sidbyte i vinstsyfte". Det är en orättvis bild och kanske beror orättvisan på att detta parti är lite svårt att få syn på från en svensk horisont, i vilken ju liberalismen för det mesta missförstås som blott och bart en ekonomisk doktrin om fria marknader. Det radikala partiet är ett opinionsmässigt viktigt parti som lyckas förvalta ett mer filosofiskt liberalt idéarv, som alltjämt är utmanande och kontroversiellt. Dess kärna är ett försvar för mänskliga och medborgerliga rättigheter, ofta gentemot staten.

Och partiet ruckar inte på principerna. Också i tider när Italien varit ytterst pressat av maffiakriminalitetens härjningar har partiet kritiserat de antimaffialagar som bevisligen är effektiva, men som lämnar en del övrigt att önska när det gäller individens rättsäkerhet (i norra Europa skulle dessa lagar vara otänkbara av just detta skäl). Partiet är en skarp kritiker av kyrkans inflytande i den italienska staten. Det har spelat en viktig roll för kvinnofrigörelsen, bland annat genom sitt till slut framgångsrika engagemang för abort och skilsmässa. Partiet är antimilitaristiskt och pacifistiskt, det står upp för sexuella minoriteter och är naturligtvis drogliberal eftersom partiet på ett för italiensk politik ovanligt sätt är troget sina principer om var den gräns kring individerna går som staten inte bör ha rätt att överträda. Hur som helst tycks mig partiet dessutom mycket italienskt i det att det inte räds konfrontation med mycket starka opinioner, vilket i sin tur är ett tecken på den beundransvärda egenskap i den italienska ofentligheten – som vi själva skulle behöva mer av – som består i en högt utvecklad tolerans för olikhet.

► Tomas Lappalainen är författare till flera böcker om Italien.

Karl Bergman
*Pest, produktion och
politisk kultur*
– Studier i statsbildning
och örlogsstadens
tidigmoderna historia

MAKADAM | 223 S. | ISBN 9789170611100

ÖRLOGSSTAD SOM HISTORIENS LABORATORIUM

Recensent *Sven Lilja*

I SIN VÄLDOKUMENTERADE studie om örlogsstaden Karlskrona visar Karl Bergman hur statsmakten genom vardagspraxis tog över mer av makten och inflytandet i samhället. Boken är ett exempel på en förnyelse av det gamla forskningsfältet stadshistoria.

HISTORIA

HISTORISK FÖRÄNDRING OCH samhällens omvandlingar hör till de storskaliga problem som historieforskningen sysselsatt sig med från dess födelse till i dag. De stora omvälvningarna, revolutionerna, krigen och kriserna har av naturliga skäl hamnat i fokus. Men det finns också en annan småskalig historia som innehåller berättelsen om förändringar i stor skala. I sin väldokumenterade och inträngande studie av örlogsstaden Karlskrona, *Pest, produktion och*

FOTO KUNGLIGA BIBLIOTEKET, STOCKHOLM

► Tyska kyrkan sedd från Kungsgatan, Karlskrona 1780, av Elias Martin.

politisk kultur. Studier i statsbildning och den tidigmoderna örlogssflottans historia lägger historiedocenten Karl Bergman tonvikten vid denna historia. Han vill skriva historien om "de små vardagliga och icke koordinerade stegen" i historien. I den berättelsen tvingades tidens kollektiva aktörer lösa vardagens problem efterhand som de dök upp och utifrån den tidens kunskaper och begreppsvärld, och resultatet blev början till en social omvälvning i stor skala.

Bergmans bok handlar om örlogsstaden under dess första decennier, de dramatiska åren 1680–1720 präglade av det förmoderna samhällets tre stora gissel: hungersnöd, pest och krig. Han tar avstamp i den omfattande debatten om 1600-talets statsbildningsprocess och betonar "interaktionsprocessen" i relationen mellan staten och folket. Förutsättningen för den statliga expansionen och centraliseringen var, menar han, en "effektiv förhandlingskompetens" som "innebar att både eliter och vanliga undersåtar i varierande grad drogs in i interaktionen".

Boken handlar visserligen om örlogsstaden Karlskrona under dess första decennier som stad, men Bergman vill attackera större problem än den lokala händelse-

historiens. Han tar sig an den tidigmoderna statsbildningsprocessen, framväxten av en borgerlig offentlighet och förindustriella försök till en industriell produktionsform. En av bokens fallstudier behandlar relationerna och konflikterna mellan borgerskapet och statens representanter. Kontrasten mellan privat och offentligt ställs i

”Han tar sig an den tidigmoderna statsbildningsprocessen, framväxten av en borgerlig offentlighet och förindustriella försök till en industriell produktionsform.”

fokus, och motsättningarna uppfattas som kommunikations- och förhandlingskonflikter. Bergman understryker kontinuiteten mellan tidigmodern och modern tid, och menar att Habermas borgerliga offentlighet och borgerliga individualiserings-

process i anpassad form kan föras tillbaka redan till 1600- och 1700-talet.

KARLSKRONA ÄR ETT bra exempel på denna kommunikativa samverkan, eftersom staden grundades 1680 på order uppifrån, som rikets viktigaste örlogsstation. Staden lokaliserades på tidigare fiendemark och befolkades av helt nya människor, borgerliga företagare och den kungliga flottans folk. På så sätt blev staden ett historiens laboratorium där alla spänningar kring snabb tillväxt, tvångsflyttningar och kollektiva konflikter fick fritt spelrum. Själva denna vardagliga och komplexa förhandlingsprocess ledde till en polarisering inom borgerskapet, en tydligare gränsdragning mellan privat och offentligt och ett växande krav på "regler och rutiner". Trots sin relativa maktposition tvingades statsmakten ta hänsyn till de borgerliga protesterna och kraven, inte minst därför att man var beroende av de ledande köpmännens internationella handelsnätverk.

En annan studie analyserar de ekonomiska effekterna av örlogssflottans försörjningsbehov. Periodvis, särskilt under krigstid, var det mycket stora mängder bröd och öl som skulle produceras för flot-

tans räkning, ofta på kort tid. Karlskronas livsmedelsproducerande borgerlighet fick uppdrag som ibland tedde sig nära nog omöjliga, men stora och brådsående beställningar skapade också öppningar för leverantörerna att stärka sina positioner. Man krävde effektivare insatser mot olaga konkurrens, samtidigt som borgerskapet å sin sida, närmast som en "vardaglig företeelse", tvingades göra politisk-ekonomiska kalkyler för sitt agerande. Utvecklingen ledde till en mer storskalig produktion, där livsmedelstillverkningen organiserades alltmer som ett industriellt komplex med kronobagerier, kronokvarn och kronobrännerier, och där produktionsprocessen tvingade fram teknikutveckling i form av pumpanläggningar, dammar, rörlidningar etcetera. Bergman vill se denna process som tecken på en tidig industrialisering, där det tidigmoderna samhället skapade nödvändiga sociala institutioner som bas för en så kallad protoindustri.

I DE BÅDA fallstudierna står vardagspraxis och den stegvisa problemlösningens omvälvande karaktär i centrum. I bokens tredje och största studie är det en annan central aspekt av "tidigmoderniseringen" som står i fokus. Studien handlar om den stora pesten 1710–11 och dess effekter på Karlskrona. Pesten fick ett dramatiskt förlopp i Karlskrona allt från det första uppträdandet på sensommaren 1710 till avklingandet på våren och försommaren 1711. Stadens och amiralitetets myndigheter reagerade kraftfullt, när man väl accepterat att det var pesten man hade att göra med. Man införde införselbud av vissa varor, restriktioner mot stora sammankomster, förbud att lämna sjukdomsdrabbade hus utan särskild besiktning, en särskild likbår för de pestdöda etcetera. Man uttalade förkastelsedomar över smuts på gatorna och fattiga folkgrupper som utgjorde ett hot i staden. Att Karlskrona var en för tiden stor stad, med en rörlig befolkning, ökade risken för smittspridning, och man utvecklade ett "vi och dom-tänkande" gentemot främlingar och landsbygdsfolk. Amiralitetet försökte, dock utan att lyckas, skilja flottans folk från stadens.

Bergman menar att krisen i samband med pesten fick flera konsekvenser som förbådade en moderniseringsprocess. Bland dessa fann han en separation mellan stad och land, där staden stod för ordning och kontroll och landsbygden för kaos och oordning. De gamla sociala strukturerna utmanades när amiralitetet tog ledningen för pestbekämpningen och skapade en välfärdsorganisation med klart definierade ansvarsområden och personalrekrytering efter kompetens. När allt från fältskärer och doktorer till enklare likbårare och

kontrollanter drogs in i organisationen innebar detta en utmaning av den sociala ordningen. Man utfärdade särskilda regler för hur funktionärer fick röra sig i stadsrummet och invånarna i staden ställdes under hårdare bevakning. Läkarna och den medicinska sakkunskapen gav därmed legitimitet åt en ny form av maktutövning, där kyrkan som den traditionella vårdande organisationen sköts i bakgrunden till förmån för vetenskaplig kompetens. "Staden kom att utgöra ett analytiskt rum där det blev möjligt för den medicinska personalen att iakttä, kontrollera, diagnosticera, jämföra och dokumentera större grupper av människor."

I anslutning till Foucault menar Bergman att läkarnas växande kunskap och kontroll ledde till en institutionalisering och en övervakande expertroll, där de iakttagna patienterna var avskärmade från samhället i en klinisk miljö. Gamla religiösa föreställningar fick stå tillbaka för ett nytt rationellt och sekulariserat tänkande. Pestbekämpningen blev därigenom en betydelsefull fas i den tidigmoderna "disciplinerings-, moderniserings- och individualiseringsprocessen", men också i den process som ledde till ökad statlig maktcentralisering.

BERGMANS STUDIER FORMAR sig till exempel på hur statsmakten genom lokal, politisk och ekonomisk vardagspraxis lyckas, eller tvingas, ta över mer av makten och inflytandet i samhället. Processen fick särskild konturskärpa i örlogsstaden Karlskrona. Den innebar en början till nya kompetensbestämda sociala relationer och en sekulariseringsprocess, där "vetenskaplig" kunskap efterfrågades av staten och skapade möjlighet för den individ som besatt denna och kunde dokumentera den. Samtidigt skapade den en ny produktionsordning, som ledde till att storskalig produktion kunde hanteras bättre. Denna tidiga moderniseringsprocess stimulerade till samverkan och interaktion mellan den maktägande kronan och det självmedvetna borgerskapet. Örlogsflottan och amira-

litet fungerade som "en katalysator i en process" mot modernisering.

Bergmans bok är ett exempel på en genöverskridande forskningstradition som vuxit sig starkare i Sverige på senare decennier. Den är ett vetenskapligt verk som även tar in en historieintresserad allmänhet i sitt blickfält; den rör sig i gränslandet mellan militärhistoria, särskilt örlogshistoria, socialhistoria och historia om politisk kultur; den tar sig an stora problem som modernisering, separationen mellan offentligt och privat och statsbildning som historisk process; den är inte minst ett gott exempel på en förnyelse av det gamla forskningsfältet stadshistoria.

Bergmans bok faller in i en växande historiografisk tradition där det enskilda lokalsamhället djupstuderas för att ge svar på allmänna frågor om samhällsförändring. Det i dag mycket livaktiga stadshistoriska fältet har rört sig mot tema mer än plats. Stadshistoriska studier som Anika Sandéns studie av samhällssyn och välfärdsstrategier i 1600-talets Linköping (2005), Karin Sennefelts undersökning av medborgarskap och manlighet i Stockholm på 1700-talet (2010) eller Anders Olssons jämförande analys av konfrontationen mellan stat och borgerskap i Halmstad och Göteborg på 1600-talet (1995) är goda exempel på de intressanta perspektiv som kan bli resultatet när ett eller några lokala samhällen utsätts för ingående historiska tolkningar med storskaliga samhällsförändringar i sikte.

► Sven Lilja är professor i historia vid Stockholms universitet.

”Karlskronas livsmedelsproducerande borgerlighet fick uppdrag som ibland tedde sig nära nog omöjliga...”

Axel Odelberg
*Vi som beundrade
 varandra så mycket*
 – Sven Hedin och Adolf Hitler
 NORSTEDTS | 335 S. | ISBN 9789113041490

NÅGOT AV EN ÄRERÄDDNING AV SVEN HEDIN

Recensent Alf W. Johansson

SVEN HEDIN BLEV djupt komprometterad av sin sympati för Nazityskland, men som Axel Odelberg visar i sin bok tog han avstånd från den nazistiska ras- och kyrkopolitiken. Han försökte också utnyttja sina kontakter för att hjälpa judar, ibland med framgång.

HISTORIA

NÅGOT EGENTLIGEN NYTT om Sven Hedins relationer med Hitler innehåller Odelbergs bok inte. Hedin gav 1949 ut boken *Utan uppdrag i Berlin*, där han i detalj redovisade sina kontakter med Hitler och andra nazistkoryfärer under kriget. Hedin byggde sin framställning på sin voluminösa dagbok och det gör Odelberg också. Hitlers samtal med utländska besökare finns utgivna och de kunde ha utnyttjats som jämförelsematerial. Andreas Hillgrubers *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. Ver- trauliche Aufzeichnungen über Unterredungen*

mit Vertretern des Auslandes 1939–1941, bd. 1, 1967, innehåller uppteckningar av samtalen mellan Hitler och Hedin den 16 oktober 1939, 4 mars 1940 och 5 december 1940.

Tyskarna visste självklart att Hedin skulle föra vidare vad som sades vid samtalen, men Hedins direktkontakter med Hitler var värdefulla för den svenska regeringen, särskilt under finska vinterkriget då frågan om Tysklands hållning var central. Hedin fick klara besked att Tyskland inte hade några invändningar mot den svenska hjälpen och frivilligkåren, men att en svensk intervention i Finland skulle utnyttjas av England, vilket skulle tvinga Tyskland att reagera. Det stärkte regeringen i dess anti-interventionistiska hållning.

SVEN HEDIN ÄR en gestalt som skolbarnen ännu i dag skulle läsa om i skolan om det inte varit för hans obotliga kärlek till Tyskland. Han var tyskvän under hela sitt vuxna liv. Att kalla honom nazist skulle emellertid leda fel. Han var som många andra svenska tyskvänner i första hand antirysk och antibolsjevik.

I Tyskland hade Hedin ett väldigt rykte som upptäcktsresande och vetenskapsman. Hans böcker såldes i stora upplagor och bidrog till att finansiera hans forskningsprojekt. I Sverige var han mera kontroversiell. Han var en återkommande sa- tirfigur i vänsterpressen redan före första världskriget. Per Albin Hansson gav 1916 ut en pamflett *Hos de snälla tyskarna* av Hun Svedin, som hejdlöst drev med Hedins krämmande beundran för den tyska kaisern. Det är betecknande att den socialdemokratiska regeringen på trettioalet vägrade att ge honom statspension.

Nazismen höll han sig först avvaktande till, men efter ett lyckönskningstelegram från Hitler 1934 var han vunen för den nya regimen. Hitler hyste uppenbarligen en genuin beundran för honom och detta gav tillträde även till andra ledande nazister. Hedin var under kriget jämte Fredrik Böök den mest framträdande tyskvännen i den svenska offentligheten. När de två träffades i Svenska Akademien hösten 1941 hade Böök börjat få kalla fötter. Vad skulle hända dem om Tyskland trots allt förlorade kriget? Hedin lugnade den oroade vännen: Tyskland skulle segra. Den ståndpunkten behöll han fram till februari 1945. Hedin var ingen opportunist. I sin nekrolog över Hitler beskrev han denne som "en av de största män som världshistorien ägt". Då var han en isolerad gestalt. När Gustaf V dog 1950 fick han ingen inbjudan till begravningen.

ODELBERGS BOK ÄR faktiskt något av en äreräddning. Han visar att Hedin vis-

serligen delade flera av tidens antisemitiska stereotyper, men i sin bok *Tyskland och världsfreden* (1937), vände han sig mot nazisternas ras- och kyrkopolitik, vilket ledde till att boken aldrig utkom i Tyskland. Hans syster Alma som var med vid ett möte med Hitler tog upp "judefrågan" direkt med Hitler. Hedin fick ständiga förfrågningar om stöd från förföljda vetenskapsmän och judar. Odelberg visar att han i många fall energiskt utnyttjade sina tyska kontakter för att hjälpa – i en del fall med framgång.

Hedin var en person av enorm vitalitet och handlingskraft, men politiskt tondöv. Han levde kvar i en idealistisk 1800-talsvärld. Hans biograf Eric Wennerholm kallar honom "juvenil". Odelberg beskriver honom som "en fäfang man som girigt sög i sig bevis på uppskattning och bekräftelse". Tja, vem gör inte det?

Några påpekanden: Den tyske statssekreteraren Ernst von Weizsäckers namn är felstavat vilket blir irriterande eftersom det förekommer så många gånger. Lars Ekeberg skall vara Birger Ekeberg, riksmarskalk och före detta president i Svea Hovrätt, medlem i Svenska Akademien sedan 1945.

► Alf W. Johansson är professor emeritus i historia och senior editor på *Respons*.

► Sven Hedin, signerat vykort 1935.

Ulf Beijbom

Utvandrarna och den stora depressionen – Svenskamerikaner i trettioalets malström

CARLSSON | 311 S. | ISBN 9789173314800

STEREOTYPA BERÄTTELSE OM EMIGRANTER TILL USA

Recensent *Ann-Sofie Ohlander*

ULF BEIJBOMS BOK om svenskamerikaner under depressionen bygger alltför okritiskt på intervjuer gjorda långt efteråt. Berättelserna tycks följa en mall om uppgång, fall och återupprättelse och kvinnors röster är marginaliserade.

PÅ 1950-TALET KOM svenskamerikaner ofta på besök till Ljuder socken, där jag växte upp som barn. Kyrkan var ett självklart mål för dem. Där fanns släktingarnas gravar på kyrkogården, och kyrkan var den byggnad som med säkerhet såg likadan ut som förr i tiden. Besökarna kom ofta in i prästgården, där vi bodde. I samtalen med min far uttryckte de förundran över hur bra folk hade det i Sverige. De välskötta bondgårdarna, det blomstrande glasbruket i Skruv – hur kunde allt se så välmående ut? Var inte Sverige det land av nöd och fattigdom som de fått höra om, det land som deras förfäder tvingats lämna för sin försörjning? I kommentarerna insmög sig ibland inte bara förundran, utan också en ton av besvikelse, ja, nästan missunnsamhet. Så bra borde det väl inte vara i Sverige, det fattiga ursprungslandet!

Men i själva verket hade bilden av de båda länderna, Sverige och USA, börjat revideras redan tidigare. USA drabbades hårt av depressionen på 1930-talet. Amerika var inte längre drömlandet, där man kunde få en säker försörjning, frikostigt dela med sig åt släktingarna hemma och komma tillbaka med ett kapital.

Utvandringen från Sverige var den tredje största i Europa i förhållande till

folkmängden. Sveriges befolkning var tre och en halv miljoner år 1850. Under de följande 75 åren utvandrade 1,2 miljoner till Amerika, 450 000 av dem kvinnor. Tvåhundra tusen återinvandrade så småningom till Sverige, fler män än kvinnor. Under samma period sjönk både äktenskapsfrekvensen och nativiteten i Sverige. Men trots detta växte den svenska befolkningen till över 5 miljoner på 1920-talet. Spädbarnsdödligheten föll kraftigt och samtidigt ökade medellivslängden. Sverige var inte längre ett fattigland, även om 1930-talets kris blev svår nog också här.

Svenskamerikanernas förhållanden och öden under depressionen i Amerika är ämnet för en nyutkommen bok av Ulf Beijbom med titeln *Utvandrarna och den stora depressionen. Svenskamerikaner i trettioalets malström*. Beijbom disputerade 1971 på en avhandling om svenska immigranter i Chicago. Alltsedan dess har han ägnat sig åt den stora utvandringen och dess historia i sin egenskap av föreståndare för Svenska emigrantinstitutet i Växjö.

BOKEN INLEDS MED ett allmänt hållet avsnitt om depressionen och dess verkningar i USA. Därefter tar Beijbom upp invandringen till Amerika, och då naturligtvis särskilt den svenska. Det sista stora svenska utvandringsåret var 1923. Året därpå kom den första amerikanska kvotlagstiftningen, men den påverkade egentligen inte svenskarnas möjligheter att utvandra. På 1930-talet vändes vandringsströmmen – återinvandringen till Sverige översteg rejält utvandringen till USA. Ett rekordår var 1932, då 474 utvandrade till USA medan 5 654 återvände till Sverige. Omsvängningen kan också avläsas i hemskickade postanvisningar. Summan sjönk från 12,5 miljoner under ”de goda tiderna” till 7,5 miljoner under 1932. Ändå mycket, kan man tycka. En del medel skickades också i motsatt riktning.

Svensk-etniska institutioner som kyrkor och föreningar bedrev ett omfattande hjälparbete under depressionsåren. Störst var hjälpen från de kyrkliga samfundet, medan andra organisationer pressades av de dåliga tiderna och förlorade medlemmar. En viktig institution var tidningen *Svenska Amerikanaren*. Under depressionen drabbades den av politisk vacklan från republikansk lojalitet mot Hoover till motvillig beundran för Roosevelts insatser under The New Deal. Nyhetsrapporteringen i tidningen ger information om den stigande arbetslöshetens, nödhjälpsprojektens och bankkraschernas inverkan på svenskamerikanerna. Själv mord blev vanligare och nyheten om dem refererades utförligt. En insändarspalt ger information om enskilda öden. Här kommer slitningar

i lojaliteten mellan USA och Sverige fram. Det tog emot att tala om för anförvanter och vänner i Sverige hur svårt det nu var i Amerika. Av allt att döma avtog brevskrivandet hem.

Svenska Amerikanaren erbjuder ett värdefullt och rikhaltigt samtida källmaterial. Ett annat centralt samtida källmaterial används i boken: bevarade Amerikabrev. Dessa tar Beijbom upp i ett kapitel i bokens slut. Men den informationskälla han tillmäter mest tyngd och grundar bokens huvuddel på är de intervjuer journalisten Lennart Setterdahl på emigrantinstitutets uppdrag gjorde åren 1975–92, de flesta utförda i USA, några i Sverige. Beijbom värde-erar detta källmaterial framför alla andra: ”Amerikabreven, dagboken eller levnads-skildringen saknar dock den fräschör och personliga närhet som en berättares röst förmedlar, dessutom saknas intervjuarens förtydligande frågor och kompletterande upplysningar.”

”De intervjuades skildringar av fruktlöst arbets-sökande, bankkrascher, vräkningar, hunger, alkoholism och förnedring har samtidigt för det mesta också en hjälteklang.”

Men här bortser faktiskt Beijbom från ett av källkritikens elementa: närhets-kriteriet. Närhet i såväl tid som skeende ger högt källvärde. Tillförlitligheten minskar med tidsavståndet. Amerikabrev och dagböcker är förstahandskällor, vars uppgifter måste prioriteras framför senare material. Beijbom visar viss medvetenhet om detta i kapitlet om Amerikabreven, men klagar samtidigt över att brevens värde oftast ”begränsas av pennans förmåga och skrivarens öppenhet” – resultatet kan påminna om ”en torso”. Han menar dock, att enstaka brev kan vara bättre: ”då lyfts brevet av en verbal begåvning som vill skriva av sig. Sådana av emigrationsforskaren välsignade epistlar har dessvärre visat sig tillhöra rariteterna.” En av de brevskrivare som citeras karakteriserar Beijbom som ”valhänt”. Men om forskaren inte respekterar källmaterialet och dess producenter för vad de är, missar han/hon ju, att det använda språket ger en information i sig. Den berättar om vilka uttrycks sätt som var möjliga, naturliga, kanske rentav normerande. Rimligtvis meddelade man sig inte bara på det sätt man kunde, utan på det sätt man önskade och såg som korrekt.

DE LÅNGT SENARE utförda intervjuerna måste bedömas med försiktighet. Beijbom markerar förvisso att tidsavståndet minskar tillförlitligheten hos intervjuerna. Men av denna insikt märks föga i hans fortsatta hantering av dem. Upplysningar om omständigheterna vid deras tillkomst saknas, fastän dessa naturligtvis har en avgörande betydelse för materialets användbarhet. Hur har de gått till? Man blir undrande när Beijbom menar, att det finns minnesbilder som måste "stimuleras fram" av intervjuaren, medan "skrivaren satt ju där utlämnad åt den egna förmågan". Opåverkad av en intervjuare får man väl tillägga.

Ingen information ges heller om hur urvalet av intervjupersoner gjorts. En inte alltför djärv gissning är att de som framträtt varit åtminstone förhållandevis framgångsrika. Att de identifierar sig själva som svenskamerikaner verkar också rimligt – en identifikation som knappast kan vara primär för alla svenskättlingar i Amerika. Det finns inte heller någon reflektion över hur de intervjuades framställning har påverkats av att intervjuaren var från Sverige. Kanske hade en amerikansk intervjuare fått andra svar?

Huvuddelen av boken vilar ändå just på intervjuerna från 1970-talet och framåt. Miljöerna varierar. Staden dominerar, men landsbygden är också företrädd, liksom arbetsvandringar och tågfluffning ända till Kalifornien. Det är en till en början spännande läsning. De intervjuades skildringar av fruktlöst arbetsökande, bankkrascher, vräkningar, hunger, alkoholism och förnedring har samtidigt för det mesta också en hjälteklang. Huvudpersonerna, flertalet män, har varit flitiga, arbetsamma, skött sig, men har också varit finurliga, påhittiga, i nödfall ohederliga. De har stått på sig i konflikter, de har givit igen eller i varje fall inte givit upp när de blivit avskedade, förödmjukade och lurade. I slutänden har de klarat sig väl.

Men så småningom tycker jag att jag läser samma intervju om och om igen. Historien är densamma, fastän den utspelar sig i olika miljöer, och fastän kapitlen är uppdelade på olika teman och rubriker. Man möter en hjälteberättelse med uppgång, fall och slutlig återupprättelse och med väl igenkännbara ingredienser. Beijbom själv tycks lägga märke till denna stereotyp i sin slutkommentar men reflekterar inte över den. Det är en intressant fråga i sig

hur den kulturella normen för svenskamerikanens berättelse om sig själv såg ut. Vill man försöka komma åt användbarheten i de upplysningar som ges är den naturligtvis nödvändig att diskutera.

Också de olika kapitlens utformning är konform. Efter en kort inledning återger de långa citat från intervjumaterialet. Få eller inga sammanfattande kommentarer eller analyser förekommer. Först i slutkapitlet finns några reflektioner.

BEIJBOMS FÖRHÅLLANDE TILL de kvinnliga utvandrarerna kräver en särskild kommentar. Han visar en ambition att "ha med" dem, och framhåller inledningsvis i boken

HISTORIA

ett par betydande kvinnor bland svenskamerikanerna. De intervjuer med kvinnor som citeras är långt färre än männens, men kvinnorna nämns ofta i männens intervjuer och de ägnas också ett särskilt kapitel. De hade en annan arbetsmarknad än männen och drabbades därmed inte av arbetslösheten på samma sätt. Ofta blev de ensamma familjens försörjare. De var hembiträden, städerskor, servitriser, sömmerskor och tog emot matgäster och inackorderingar. För männen var detta attraktivt, hävdar Beijbom: "hon blev verkligen värd att ty sig till också utan sexuella avsikter." Pengar och sex? Det framstår som djupt kränkande att Beijbom utan vidare tillvitar 1930-talets svenskamerikanska män en sådan kvinnoönsyn. En yt-

terligare pinsamhet blir det när Beijbom beklagar, att det tyvärr inte är möjligt att få veta hur svenskamerikanerna röstade politiskt – "72 % av de svenskfödda männen över 21 var naturaliserade medborgare 1930". Men kvinnorna? Allmän rösträtt infördes ju i USA år 1920.

Om Amerikabreven säger Beijbom att deras värde ofta begränsas av "pennans förmåga". Men hur är det med hans egen penna? Texten flödar av epitet, för det mesta opåkallade och ofta mindre lyckade. Så beskrivs depressionens verkningar på följande sätt: "Plötsligt började luften pysa ut ur möjligheternas färggranna ballonger, optimismen körde huvudet mot stängda dörrar och det omtalade utbudet hade strandat på arbetslösheten eller rent av ett fall i rännstenen." Depressionen karakteriseras inte bara som "malström", "mara", "drake", "ginnungagap", "fimbulvinter", "glödande inferno", "skärseld", "grottekvarn" och "eklut" som invandraren "sjuder i". Det talas också om dess "avlövade verklighet", "våta filt" och något som "Dante skulle ha nickat igenkännande mot". "60 farmarår på sin solbrända nacke", har en man, medan en annan har sinnet råbarkat och "nacken rödbränd". En son har "faderns besvikelse som pilar i ryggen". En brevskrivare doppar pennan "i bitterhetens bläck". En guldsmed har "förtroendeingivande blåklintsögon", medan "själsärren lyser blodröda" på en annan.

Nybildningar som "högtrycksbastant optimism" tillför ingenting, och vill man nu använda latinska uttryck går det bra att slå upp dem i lexikon i stället för att åstadkomma horrorerna "annus terribilus".

JA, DET ÄR valhant, ibland löjeväckande, och drar tyvärr ned texten som helhet. Allvarigare är dock de källkritiska brister som får konsekvenser för den vetenskapliga hanteringen av stora delar av det använda källmaterialet. Amerikabrevet är ofta en "torso", skriver Beijbom i klagande ton. Uttrycket passar nog bättre in på hans egen undersökning, ofullgången och oflekterad. Men ämnet är viktigt. De svenska invandrarernas historia under den stora depressionen förtjänar en fullödig vetenskaplig undersökning.

► Ann-Sofie Ohlander är professor emeritus i historia vid Örebro universitet.

UTBLICK GENFORSKNINGEN

GENVÄGAR TILL EN KOLLEKTIV IDENTITET

Nu hägrar möjligheten att via analys av DNA fastställa folkslags härkomst. Genetikern Harry Ostrers *Legacy – A Genetic History of the Jewish People* är ett exempel på denna tendens. Antropologen Nadia Abu El-Hajs *The Genealogical Science* är en kritisk uppgörelse med dessa föreställningar, som påminner mycket om den gamla rasbiologin.

Av **Fredrik Meiton**

ÅR 1996 PUBLICERADE *The American Journal of Human Genetics* en artikel skriven av två sydafrikanska genforskare. De hade löst Lembafolkets gåta. Lemba är ett afrikanskt folkslag som lever i södra Afrika. Enligt deras muntliga historietradition är de en av de tio förlorade stammarna från det bibliska kungariket Israel, som försvann spårlost ur historien vid den assyriska invasionen, 722 f.v.t. Lemba har vissa traditioner som påminner om de judiska; till exempel blandar de inte kött och mjölk. Huruvida Lemba verkligen är en av Israels förlorade stammar har diskuterats åtminstone sedan 1970-talet, inte minst i Israel och i judiska kretsar i Amerika. Den sydafrikanska forskarduon hävdade att de nu en gång för alla funnit svaret – i Lembafolkets y-kromosomer. Till Lembas belåtenhet rapporterade forskarna att deras studie styrkte den muntliga historietraditionen. Baserat på en analys av fyra markörer på y-kromosomet uppskattade forskarna att ”mer än eller lika med 50% av Lembafolkets y-kromosomer har semitisk härkomst, cirka 40% är negroid och ursprunget för resten kan inte fastställas”. Baserat på Lembas genotyp i kombination med deras ”judiska traditioner” slöt sig forskarna till att detta bantutalande folk på Afrikas sydspets var av judisk härkomst. Lemba-artikeln var en förespegling om ett nytt fenomen av global betydelse. Dörren hade öppnats till en skön ny värld, där folk kunde läsa sin historia genom ett nytt slags arkiv, som var och en bar inom sig.

Det finns numera en omfattande litteratur kring den nya genforskningen, skriven av både forskare och journalister. Ett framstående exempel på det senare är Sam Keans bok *The Violinist's Thumb: And Other Lost Tales of Love, War, and Genius, as Written by Our Genetic Code* (2012), vars varma mottagande bland kritiker såväl som allmänheten vittnar om att genetik har blivit populärkultur. Ett lite mer akademiskt förhållningssätt erbjuds i en ny bok av den framstående genetikern Harry Ostrer, *Legacy: A Genetic History of the Jewish People* (2012). Hans bok är talande för den nya gentrenden, både för hur den lägger fram den moderna genforskningens historia och för hur han kopplar denna historia till frågor om individuella och kollektiva identiteter. I likhet med många av sina genforskande kollegor är Ostrer själv jude och

intresset för judisk genetik blir därmed på en och samma gång ett objektivt vetenskapligt projekt och en djupt personlig självutforskning. Detta har en djup historisk resonans. Att många icke-judiska forskare har varit besatta av ”juden” känner de flesta till. Mindre känt är att det judiska har varit föremål för omfattande undersökning också av judar, åtminstone sedan haskalans dagar i slutet av 1700-talet.

Harry Ostrer medger att frågan om vad judiskhet består i är komplicerad. Men, hävdar han, ”bevisningen för biologisk judiskhet är numera obestridlig”. I sin bok berättar han om studier som visar att det finns genetiska skillnader mellan judar och icke-judar bland amerikanska med-

en ras? Finns alltså människoraser? Efter ett drygt halvsekel då den vedertagna sanningen varit att raser inte existerar är det inte utan ett visst motstånd – intellektuellt, men framför allt moraliskt – som man ställer frågan. Genforskare är knappast de första att fundera över saken. Men i dagens samhälle tycks de svar genetiken erbjuder inta en privilegierad position, inte bara bland forskare, utan även i samhället i stort. Detta har väckt intresset hos samhällsvetare, som på senare tid har börjat studera den nya genforskningen ur ett samhällsperspektiv.

I VÅRAS, SAMTIDIGT med Ostrers bok, utkom det senaste och mest genomarbetade bidraget till detta begynnande forskningsområde. Boken heter *The Genealogical Science: The Search for Jewish Origins and the Politics of Epistemology* och är skriven av antropologen Nadia Abu El-Haj. Den centrala insikten hos El-Haj är att relationen mellan våra sociala föreställningar och vetenskapen formas dialektiskt, ungefär som M. C. Eschers konstverk ”Händer som ritar”, där två händer ritar varandra och därmed är medskapare till varandra. Föreställningen att det går att skilja mellan det objektivt vetenskapliga och det subjektivt sociala döljer en mer komplicerad verklighet.

Den nya genforskningen är mycket lik gamla tiders rasbiologi i sin tendens att betrakta människan som indelningsbar i distinkta befolkningsgrupper, menar El-Haj. Men de skiljer sig framför allt på en avgörande punkt, som också tydligt visar på samspelet mellan samhälle och vetenskap. Medan rasbiologin kom till i nationalismens tidevarv, återfinns genetiken i nyliberalismens. Då förstod vi världen utifrån förutbestämda tillhörigheter och det var på basen av vår födslorätt som vi fann vår plats i samhället. Men den nyliberala människan skapar sitt eget öde genom sina egna aktiva val.

El-Haj hävdar att det nyliberala människoidealet reflekteras i hur vi läser vår genetiska kod. Den nyliberala läsningen hänger nämligen på så kallad skräp-DNA, det vill säga de regioner av DNA som inte kodar för proteiner. Trots att skräp-DNA (som utgör ca 95 procent av allt DNA) saknar biologisk betydelse, innehåller det en läsbar kod, strängar bestående av miljon-tals A:n, C:n, G:n och T:n (DNA:s fyra ba-

UTBLICK

GENFORSKNINGEN GÖR DET möjligt att kartlägga folkslags genetiska förflutna och tycks kunna ligga till grund för en kollektiv identitet. Genforskningen är lik den gamla rasbiologin genom att den betraktar människan som indelningsbar i distinkta folkgrupper, hävdar antropologen Nadia Abu El-Haj. Men medan rasbiologin tillkom under nationalismens era, tar dagens genforskning form under nyliberalismen och används för att skapa tillhörighet genom aktiva val. Genforskningen är ett redskap för att ta reda på det egna jaget och den kollektiva identiteten, samtidigt som den rekryteras för olika kulturella och politiska syften. Den visar hur ny teknologi påverkar vårt samhälle men också att det ofta är gamla frågor man söker svar på.

borgare av europeisk härkomst. Han nämner andra studier som visar att majoriteten av alla judar härstammar på mödernet från ett mycket litet antal kvinnor (*the founding mothers*) och att vissa haplotyper (gensekvenser) är vanligare bland judar än andra. Dessutom ger forskningen vid handen att judar lider högre risk att drabbas av vissa genetiska åkommor, exempelvis Tay-Sachs och Gauchers sjukdom. Ostrer själv har spelat en avgörande roll i den här forskningen. Som grundare av the Jewish HapMap Project, menar han att han har kunnat visa ”i utsökt detalj vad vi har anat i ett sekel. Judar från de stora diasporagrupperna – askenasi, sefardi och mizrahi – bildar distinkta befolkningskluster”, som ”vävs samman av gemensamma genetiska trädar”. Detta betyder, enligt Ostrer, att ”det judiska folkets historia kan betraktas i deras genom”.

Är frågan därmed avgjord? Är judarna

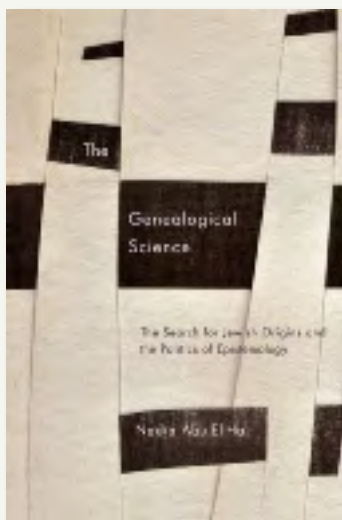
ser) i oändliga serier. Numera kan forskare också tidsbestämma de genetiska koderna. Därmed fungerar de som historiska markörer, som låter forskarna studera mänsklighetens utveckling, men också specifika människogrupper ursprung och historia. Dessa "evolutionens tysta passagerare", som Oxfordgenetikern Bryan Sykes beskriver dem i *Saxons, Vikings, and Celts: The Genetic Roots of Britain and Ireland* (2007) kan alltså läsas som historiska dokument, som åskådliggör vårt individuella och kollektiva ursprung i *la longue durée*.

Plötsligt har möjligheten öppnats för dem som saknar traditionella historiska dokument, att "läsa" sin historia i ett annat slags dokumentation. I Amerika har det blivit populärt bland svarta att låta gentesta sig på ett av de många företag som nu erbjuder tjänsten. Den andra gruppen som utmärkt sig inom detta område är judar, både som konsumenter av gen-tester och som framstående forskare på genetikens område. Det är den senaste metoden för att besvara frågan om vad judiskhet faktiskt är. Tanken är att om judar historiskt har levt endogamt, det vill säga mestadels skaffat barn med andra judar och uppfostrat dem enligt judiska traditioner, borde detta faktum kunna iaktas i den genetiska koden. Judiskhet borde vara ett biologiskt faktum!

ÄR VI DÅ inte tillbaka i gammal hederlig rasbiologi? På många sätt är vi det, menar El-Haj. De gemenskaper som i femtio år har sagts vara sociala konstruktioner, har återgått till att betraktas som biologiska faktum. Men, betonar hon, medan gamla tiders föreställningar om ras gjorde gällande att rasen bestämde individens egenskaper, har vi i detta nyliberala tidevarv vänt på steken. Skräp-DNA:t blir betydelsefullt som en sociohistorisk markör just för att det är biologiskt betydelselöst. Det som avgör individens rätta jag, har ingen biologisk funktion, men väl kulturell signifikans, eftersom det vittnar om förfädernas gruppstillhörighet. Och precis som den genetiska föreställningen om ras betecknar en persons sociala val i det förflutna, påpekar El-Haj, hänger det på den samtida individens eget val om hon ska leva i enlighet med sin sanna identitet. Därmed går vi fria från den biologiska determinismen i tidigare rasforskning. I genomikens och nyliberalismens tidevarv är människan inte längre biologins slav. I stället är det biologin, i form av vårt skräp-DNA, som tar form enligt våra sociala val.

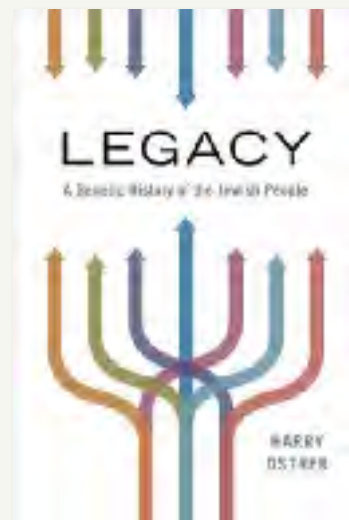
På senare tid har nya forskningsrön framkommit som visar att skräp-DNA faktiskt har viktiga biologiska funktioner. Det återstår att se hur det kommer påverka den nyliberala genetik och dess möjlig-

BEHANDLADE TITLAR

Nadia Abu El-Haj

The Genealogical Science – The Search for Jewish Origins and the Politics of Epistemology
THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

Harry Ostrer

Legacy – A Genetic History of the Jewish People.
OXFORD UNIVERSITY PRESS

heter att särskilja sig från gårdagens rasbiologi.

DETTA ÄR INTE det enda område där samhälle och vetenskap glider in i varandra på oväntade sätt. Den nya genetikerna må ha gett oss möjlighet att nå svar som tidigare varit oåtkomliga. Men, påpekar El-Haj, en subtil anpassning till de svar som genetikerna har förmåga att ge, har gjort att även våra frågor är delvis nya, utan att vi alltid inser det. Det får konsekvenser inte bara för genforskningen, utan också för vårt sätt att förstå våra egna jag och karaktären på det förflutna, i vilket de har stöpts.

Ett tydligt exempel är forskningen kring kohen-haplotypen. Kohen är namnet på det judiska prästkastet, som ärvs på fädernet. Enligt den judiska traditionen var det Moses bror Aaron, som var den förste kohen. (I traditionell judendom delas judar in i tre grupper, baserat på deras religiösa roller: kohanim, leviter och israeliter.) I ett antal studier från slutet av 1990-talet fann forskare en haplotyp, en viss DNA-serie, på det manliga y-kromosomet, som bars av hälften av alla självidentifierade kohanim och en tiondel av alla judar. DNA-serien kom därefter att kallas den modala kohen-haplotypen (the Cohen Modal Haplotype [CMH]). Kohen-haplotypens ursprung kunde dessutom spåras till Levanten och 2650–3280 år tillbaka i tiden, det vill säga "mellan uttåget ur Egypten och förstörelsen av det första templet år 586 före vår

tideräkning", som en av de första studierna uttryckte det. (Artikeln publicerades i *Nature* 1998 med titeln "Origins of Old Testament Priests".) Därmed ansågs forskningsresultaten styrka den judiska historietraditionen.

I artiklar i såväl den akademiska pressen som populära tidningar och tidskrifter hyllades upptäckten av Kohen-haplotypen som en sensation. Återkommande fick man veta att man nu funnit en biologisk bas för det judiska, och Harry Ostrer framställer det så i sin bok. Den amerikanske vetenskapsjournalisten Jon Entine skrev i *Abraham's Children* (2007): "I genetiska termer är det Gamla testamentet historien om y-kromosomet." När *Dagens Nyheter* för några veckor sedan rapporterade från den senaste av dessa Kohenstudier, skrev även de att de nya forskningsrönen visade på en "stark biologisk bas för det judiska" (*DN*, 2012-08-07).

Här finns dock ett problem: den gängse definitionen av en jude sedan talmudiska dagar är en person vars mor – inte far – är jude. Kohenstudiernas glasklara resultat föranledde alltså en subtil förflyttning från en besvärlig epistemologisk terräng (mödernet) till en där genforskningen hade fast mark under fötterna, y-kromosomet och fädernet.

Ett annat tydligt exempel på hur samhälle och vetenskap glider in i varandra får vi från en annan av de studier som Ostrer beskriver i sin bok. I detta fall rörde det

sig om ett forskarteam lett av genetikern David Goldstein, som påstod sig kunna genetiskt särskilja europeiska judar från icke-judar i USA. I studien, som publicerades 2009, hävdades att man kunde "avgöra fullt askenasiskt judiskt påbrå med 100 procent sensitivitet och 100 procent specificitet". Även detta resultat mottogs som sensationellt av både forskare och lekmän.

Även här finns ett aber. Vid närmare granskning visar det sig nämligen att träffsäkerheten var förbehållen personer vilkas samtliga mor- och farföräldrar var judar. Det var dessa som avsågs när man talade om "fullt" askenasiskt påbrå. Men den gängse definitionen av en jude avgörs alltså på modernet, och den enda släkting som betyder någonting är därmed mormor. Föreställningen att man kan vara mer eller mindre judisk beroende på hur många av ens föräldrars föräldrar som är judar är fullständigt främmande för hela den judiska halakhiska traditionen. Genetikern Goldstein, i sin iver att finna en genetisk bas för det judiska, hade uppfunnit en ny definition av judiskhet.

Det är som i skämtet med mannen som letar efter sina nycklar i gatlampans sken trots att han egentligen har tappat dem i mörkret längre bort. Men i den här versionen hittar mannen strax en nyckel, som visserligen går till ett annat hus, varpå han bestämmer sig för att bosätta sig där i stället.

MEN VAD KAN genforskningen säga oss om förekomsten av människoraser i allmänhet? För att besvara frågan, måste den placeras i den moderna rasforskningens vidare historia. Den gängse bilden av rasbegreppet är att det togs för givet förr i världen, men att i och med vetenskapliga framsteg under efterkrigstiden har människoraser förpassats till historiens skräphög, i sällskap med det ptolemaiska systemet, den platta jorden och alkemi. Men den föreställningen tar miste i dubbel bemärkelse, både när det gäller hur ras förstods i det förflutna, och när det gäller rasbegreppets roll i samtiden.

Vetenskapsmän har i alla tider vetat att

skillnader mellan människor ter sig som en regnbåge, med små, omärkbare gradskillnader och inte som en färgkarta med klart avgränsade fält. Herodotos konstaterade det redan 400 f.v.t. Johann Blumenbach, som tillsammans med Linné var den biologiska taxonomins grundare, skriver i sin *De generis humani varietate nativa* från 1775 att "öräknliga sorter av mänskligheten flyter över i varandra genom ej förnimbara gradskillnader" och att "ingen variation, i färg, utseende eller kroppsbyggnad, etc. är så singular att den inte är ansluten till andra av samma slag genom en omärkbar övergång". William Boyds rasklassiker, *Genetics and the Races of Man* från 1950 innehåller flera hänvisningar till dessa slutsatser hos Blumenbach. Att människor biologiskt har "en tendens att variera", som en av Charles Darwins bundsförvanter, Alfred Wallace, skrev 1864, har alltså varit välkänt inom naturvetenskapen i århundraden, om inte alltid utanför den. Boyd varnade för riskerna med att "överta den gemena föreställningen om ras och införliva den i antropologiska avhandlingar".

Detta förhindrade emellertid varken Blumenbach eller Boyd att i synbar strid med sina empiriska iakttagelser föreslå taxonomiska rassistiska system för människan. Detta avslöjar någonting avgörande om rastänkandet i det förflutna såväl som i nuet. Vetenskapen och de teknologiska verktygen tycks inte göra någon större skillnad. Samma soppa kan kokas på många slags spik, från sekelskiftets frenologi, 1920- och 30-talets blodgruppsforskning, proteinelektrofores-tekniken under 1950-talet, HLA-system, RFLP och samtids forskning på mitokondrialt, y-kromosomalt och autosomalt DNA. Vetenskapen framhårdar i sin kategoriseringsiver, på hejad av människors behov av distinkta, meningsbärande identiteter som låter oss känna tillhörighet, förankra privilegier och berättiga ojämlikhet av olika slag.

Stephan Palmié, antropolog vid the University of Chicago, har drivit denna insikt längre än de flesta genom att stämpla den antropologiska genforskningen som "genkonst" på nivå med andra civilisationers

trollkonst. Palmié menar att även om genforskningen är ny i teknologisk mening, så sätts den i samma gamla arbete med att bygga meningsfulla gruppstillhörigheter. Som antropolog är Palmié välbekant med människors enastående förmåga att leva med motsägelser. Vi har till exempel lätt att bortse ifrån vad vi vet om giften över befolkningsgrupper, när vi betraktar vår egen etniska tillhörighet som given och okomplicerad. Vi formulerar gemenskaper i biologiska termer och väljer att bortse ifrån att där ingår en hel del godtycklig och kreativ bokföring. Därefter vaktar vi dessa "naturliga" gränser genom ständiga utlåtanden om inklusion och exklusion. Genforskningen, för att tala med Palmié, är "ett nytt epistemiskt medel för att nå ett gammalt epistemiskt mål: att avgöra 'rasidentitet'". (Se Palmié, Stephan. 2007. "Genomics, Divination, 'Racecraft'. *American Ethnologist*, Vol. 34, No. 2, s. 209.)

Det självbedrägeri som vi människor regelbundet ägnar oss åt är inte bara nödvändigt för att få vardagen att gå ihop; det är också en förutsättning för vetenskapens vardagslunk, enligt vad vetenskapsfilosofen Thomas Kuhn hävdade redan 1962 i boken *The Structure of Scientific Revolutions*. Det ser vi tydliga exempel på inom biomedicinen och framför allt inom så kallad pharmacogenomics. I juni 2005 godkände amerikanska Food and Drug Administration (FDA) det första rassistiska läkemedlet: BiDil (bye-dill) behandlar hjärtsvikt – enbart hos afro-amerikaner. När medicinen kom ut på marknaden hyllades den som ett genombrott för "personaliserad" sjukvård. Men på senare tid har allt fler hävdats att det inte finns några konkreta bevis för att BiDil skulle fungera bättre på svarta än på andra. FDA:s godkännande var baserat på en klinisk studie, som enbart involverade svarta amerikaner. (För en bra översikt se Jonathan Kahns "Race in a bottle" i *Scientific American* från augusti 2007). Vad anbelangar läkemedelsföretagen lockas de främst av pharmacogenomics förträffliga marknadsföringsvärde, en talande illustration av hur mötet mellan genforskning och identitetspolitik kan te sig inom ra-

”Dörren hade öppnats till en skön ny värld, där folk kunde läsa sin historia genom ett nytt slags arkiv, som var och en bar inom sig.”

men för vår nyliberala ordning, som John och Jean Comaroff döpt till Ethnicity, Inc.

Trots detta envisas forskare med att använda rasindelningar (eller ibland det mindre laddade "befolkningsgrupp") som meningsfulla kategorier i sin forskning. Flera av dem har försvarat detta mot sina kritiker. "Förekomsten av variationsmönster är ett obestridligt biologiskt faktum, resistent mot analytisk dekonstruktion eller empirisk omprövning", har exempelvis den genforsknande antropologen Kenneth Weiss skrivit i en uppmärksam artikel i *Evolutionary Anthropology* från 2005 med titeln "Racing around, getting nowhere". Weiss hävdar att det vore "fäniigt" att förneka att rasbegreppet är en ganska träffsäker informationskälla för att bedöma riskfaktorn för vissa sjukdomar och förutse hur en patient kommer att svara på en viss behandling.

NÄR DAGENS VETENSKAP talar om "ras" (eller befolkningsgrupp eller etnicitet) i biologisk mening, rör det sig inte om ett typologiskt påstående, utan om ett statistiskt. En jude har en högre statistisk sannolikhet att drabbas av Tay Sachs, medan svarta har en förhöjd risk att drabbas av sickelcellanemi och asiater av talassemia, eftersom en person som identifierar sig själv som jude, svart eller asiat har en högre sannolikhet att bära på en viss genuppsättning, som i sin tur orsakar tillståndet. Inte alla askenasiska judar bär på Tay Sachs-genen (bara ungefär 1/3600 drabbas) och inte alla som drabbas är judar. I en värld där vi saknar resurser att gentesta varje enskild individ, blir statistiska modeller som denna det näst bästa alternativet. De tillåter forskarna att sätta in sina begränsade resurser där de gör störst nytta.

Men det medför också uppenbara risker. Säg till exempel att polisen fattar beslut om en riktad brottsförebyggande kampanj i en viss stad genom att fokusera på alla stadens höghusområden. Höghusområden samlar ett stort antal människor på en liten yta. Dessutom är den genomsnittliga inkomsten i höghusområden lägre än i resten av staden. Genom annan statistik

vet vi att fattiga är överrepresenterade i brottsstatistiken (av en massa komplicerade skäl). Nog verkar det som en rimlig strategi och en förnuftig disponering av knappa resurser. Galet blir det först då någon får för sig att det är på grund av höghusboendet som människorna i dem begår brott! Tyvärr är detta slags kategorimisslag, där man alltså tar fel på samband och orsakssamband, alltför vanligt. Det är till exempel just i förvirringen mellan dessa båda – mellan korrelation och kausalitet – som Sverigedemokraterna skapar sitt politiska utrymme i invandrarfrågan.

Vi svenskar vill annars gärna tro att vi är förskonade från detta barbariska rastänkande. Men även om problematiken är mer explicit i USA, där multikulturalismen är inbyggd i det federala nationsbygget, är den knappast frånvarande i Sverige. Mitt hypotetiska scenario ovan är faktiskt inte alltför långt ifrån den svenska verkligheten. Under arbetet med denna text utkom Europarådets senaste rapport om rasismen i Sverige. Där lyfts just "boendesegregation" och "diskriminering på bostadsmarknaden" fram som speciellt allvarliga brister. Bejakade svenskarna inte i praktiken ett visst rastänkande, skulle vi inte ha så lätt att slänga oss med begreppet "etniska svenskar". 5,6 procent skulle inte rösta på Sverigedemokraterna. Presentatören för ett SVT-inslag om Ramadan från i år skulle inte komma för sig att säga till en intervjuperson hon stöter på i moskén: "Du var ju svensk från början, men sen konverterade du till islam eller hur?"

NADIA ABU EL-HAJ pekar i sin bok på ett annat slags risk som är vanligt förekommande i den nya genforskningen, nämligen att vi bakar in svaret vi hoppas finna i premissen för studien. För några år sedan publicerades en studie genomförd av ett team lett av Oxford-genetikern Chris Tyler-Smith. Han hade upptäckt att en viss y-kromosomal haplotyp var vanligt förekommande över hela den eurasiska landmassan. Dess ursprung bestämdes till inre Mongoliet för 1000 år sedan, samma tid och plats där Djingis khan påbörjade sitt

historiska imperiebygge. Det rörde sig alltså enligt forskarna om en haplotyp med ursprung i det mongoliska kungahuset. Djingis khan ska enligt historiska källor ha hållit sig med ett mycket stort harem, med hundratals kvinnor från varje folk han hade besegrat på slagfältet. Med dessa plögade han samkväm i sådan omfattning att han, enligt Tyler-Smiths uppskattning, är anfader till 8 procent av alla samtida män bosatta på territorium som någon gång tillhörde det mongoliska riket.

En bra historia, men är den sann? Studien hade ett konfidensintervall på 95 procent att haplotypen var mellan 700 och 1300 år gammal. Det passar in på Djingis khan, som ska ha levt från 1162 till 1227, men det passar också in på ett mycket stort antal andra människor i de 23 generationer som ryms i ett 600-årsintervall. Och eftersom tidsuppskattningen är baserad på tämligen osäkra statistiska modeller för att beräkna mutationsfrekvenser, vilka egentligen är slumpvisa, skulle intervallet kunna vara mycket större. Det är blott ett ögonblick ur evolutionssynpunkt, men i mänsklighetens historia hinner mycket hända på 600 år. För att spåra denna gen till Djingis khan, är det alltså nödvändigt att vi redan känner till honom och tar historierna om honom för sanna, inklusive dem om hans ansenliga harem. Generna själva kan inte tala om det. Exemplet är taget från Abu El-Hajs bok och visar på riskerna med att genforskningens resultat blir cirkelresonemang, där det som ska testas också blir en del av premissen.

Ostrer ägnar ett långt avsnitt åt befolknings specifika genetiska sjukdomar och grundareffekten, det vill säga då en liten grupp människor får stor avkomma och därmed sprider sin arvsmassa över en stor grupp. Harry Ostrer nämner hyperkolesterolemi, en åkomma som ökar risken för hjärtinfarkt bland unga och som är vanligare bland europeiska judar. Den genmutation som orsakar åkomman uppstod, enligt Ostrer, för 20 generationer sedan. Därmed sammanfaller den med att den polske kungen gav judar uppehållstillstånd i Litauen. Ostrer menar att det fötal

”Det självbedrägeri som vi människor regelbundet ägnar oss åt är inte bara nödvändigt för att få vardagen att gå ihop; det är också en förutsättning för vetenskapens vardagslunk...”

judar som då bosatte sig i Litauen måste ha haft genen, som därmed levde vidare och spreds i den hastigt växande gruppen. Även om vi accepterar Ostrers tidsuppskattning, går det inte att uttala sig med en sådan precision som Ostrer vill påskina. 20 generationer ger ett spann på 100 år, beroende på om man räknar med att en generation är 25 eller 30 år. 1503, året då kung Aleksander i Polen åter gav judarna tillstånd att bosätta sig i Litauen, faller förvisso inom det spannet. Men det finns ingenting som gör just det året mer sannolikt än något annat, förutom om man – återigen – läser just den del av det förflutna som ska förklaras tillbaka in i den genetiska datan.

Precis samma problematik återfinns i Kohenstudierna, vilkas resultat framställs som att de styrker den judiska traditionen att den förste Kohen var Moses bror Aaron. För att den genetiska datan ska låta sig läsas så, krävs att den betraktas i ljuset av en bokstavstrogen tolkning av bibliska handlingar och personer, en mycket främmande tanke för dagens bibelforskare, men tydligen inte för alla samtida genetiker.

DESSA EPISTEMOLOGISKA FRÅGOR kan få oanade politiska konsekvenser. År 2000, fyra år efter den första Lembastudien, utfördes en ny undersökning. Målsättningen var att hitta nya genetiska bevis för Lembas judiskhet genom att söka i deras arvs-massa efter den då nyupptäckta Kohenhaplotypen. Om man kunde finna denna genetiska markör i samma frekvenser bland Lemba som bland världens judar, ansåg man sig kunna stärka tesen att Lemba verkligen var ett av Israels förlorade folk. Mycket riktigt fann man vad man sökte och de nya rönen fick stor uppmärksamhet världen över. Den amerikanska tv-kanalen PBS ägnade ämnet en hel programserie. Dessutom stärktes ansträngningar, påbörjade redan efter den första genetiska studien på Lembafolket bland ett växande antal judiska grupper, för att "återföra" Lemba till judendomen. Den amerikansk-judiska organisationen Kulano (hebreiska för "alla vi"), har skickat rabbiner, grundat utbildningsprogram och ordnat studieresor för amerikanska och judiska ungdomar. På så vis lär man Lemba hur de ska leva sant med sina judiska rötter, sin autentiska identitet. I detta läge har alla de varningar som genforskarna må ha utfärdat i sina rapporter helt glömts bort; Lembas judiskhet är ett oomtvistligt faktum, trots problemen med Kohen-haplotypen, inklusive senare studier som visar att haplotypen inte är unik för judar eller ens en enhetlig haplotyp.

Två andra grupper som är aktivt inblandade i denna process i nära samarbete med

Kulano är de två religiösa israeliska grupperna Amishav ("mitt folk återvänder") och Shavei Israel ("återvändare till Israel"). Dessa två arbetar för att "återföra" "förlorade" judar till deras "hem" i Israel. Båda har starka kopplingar till den national-religiösa bosättarrörelsen, och de flesta av de "återvändande" placeras på bosättningar på Västbanken, där de ersätter palestinier som billig arbetskraft. En annan grupp med samma öde är Shinlung-folket i nordöstra Indien. Även denna grupp befanns vara en av Israels förlorade stammar och döptes därmed om till Bnei Menashe ("Mennasses söner"). Framför allt tack vare rabbi Eliyahu Avichail, grundare av Amishav, har över 1700 Shinlung/Bnei Menashe kunnat immigrera till Israel, där samtliga har bosatt sig i israeliska bosättningar på Västbanken. Knessets Kommitté för immigration, integration och diaspora fattade nyligen beslut om att samtliga 7232 Bnei Menashe ska få tillstånd att "återvända hem" till Israel. Enligt Nadia Abu El-Haj finns det i dagsläget cirka 40 000 människor som skulle kunna komma ifråga för liknande åtgärder, inklusive Abayudaya i Uganda, spanska kryptojudar och subbotniks från Sibirien.

DAGENS ANTROPOLOGISKA GENFORSKNING har vad Michel Foucault en gång benämnde "epistemologisk makt". Vårt samhälle har vissa regler för vilka sorters påståenden som har potential att få status som sanningar. I vår "dokumentkultur" står genforskningen stark eftersom den producerar läsbara dokument, dess rön blir epistemologiskt privilegierad kunskap. Vi lyssnar noggrant när genforskare påstår att Djingis khan genom sitt harem spred sina gener till nästan en tiondel av Asiens befolkning eller när Harry Ostrer slår fast att "bevisen för biologisk judiskhet har blivit obestriddliga". I slutet av sin bok skriver Ostrer: "Svaret på Jacobs fråga från 1899, 'Är judarna judar?' tycks vara ett enfattigt ja... Judiskhet på den genetiska nivån kan liknas vid en väv där trådarna representerar delade DNA-segment utan att en enskild tråd är nödvändig för sammansättningen."

Det är talande att Ostrer väljer att citera den judiske folkloristen Joseph Jacobs fråga, med tanke på att den är formulerad så att den tar ett jakande svar för givet. Och Ostrers vävmetafor är ett suggestivt grepp för att sammanfoga data som i själva verket saknar en röd tråd. Men den förutsätter att vi bär hans kulturella glasögon. Ett annat sätt att uttrycka samma sak är att det inte finns någon gen som bara judar har och inte heller någon gen som alla judar har. Det går kort sagt inte att avgöra om någon är jude eller inte på genetisk väg.

För världens judenhet, framför allt i Europa och Amerika, träder genetiken fram i ett kritiskt skede. Alla de frågor kring vilka man en gång byggde starka judiska identiteter har påtagligt förlorat sin kraft. Religiositeten blir allt lägre, judisk kultur alltmer heterodox, stödet för Israel alltmer moraliskt komprometterat, och Förintelsen är snart utom räckhåll för levande minnen. Över hälften av alla judar gifter sig med icke-judar i en utveckling som av vissa har beskrivits som en andra Förintelse. Genetiken erbjuder inte bara ett historiskt arkiv för det judiska folket i var och en av dess medlemmar, den tycks dessutom staka ut en väg mot nya aktiviteter att samlas kring, som "upptäckten" om det sydafrikanska Lembafolkets judiska rötter.

ATT VETENSKAPEN HÄRMAR samhället och vice versa är ingen ny iakttagelse. Redan Karl Marx kritiserade Charles Darwin för att han "ser ånyo bland kreatur och planter sitt engelska samhälle med dess arbetsfördelning, konkurrens, klarläggande av nya marknader, 'upptäckter', och den malthusiska 'kampen för överlevnad'". Som i fallet med raser är åtskillnaden mellan en objektiv värld av vetenskap och en subjektiv värld av mänskliga relationer en till stora delar artificiell distinktion. Och precis som med genetiska variationer går det att hitta distinkta aktiviteter på vardera sida av spektrumet, men in mot mitten, där vi oftast uppehåller oss, flyter de in i varandra och gör alla gränsdragningar godtyckliga. Genforskning är bara den senaste i en lång rad av verktyg för att ta reda på det egna jaget och den kollektiva tillhörigheten. Och precis som med all liknande verksamhet genom historien, ställer den våra grundläggande frågor och svar under nytt ljus, samtidigt som den rekryteras för allehanda kulturellt och politiskt arbete.

I genforskningen har samhällsvetenskaperna ett nytt, rikt studieobjekt. Genom det ser vi hur ny teknologi påverkar vårt samhälle på helt nya sätt, samtidigt som det vittnar om bestående drag i den moderna världen.

► Fredrik Meiton är doktorand i historia vid New York University.

DET ÄR NU tjugio år sedan Jan Stolpe avslutade den första svenska översättningen av Michel de Montaignes tre volymer *Essayer* i sin helhet, en översättning som kallades för "magnifik" och berömdes för sin klarhet och tillgänglighet. Utgivningen av detta omfattningsrika verk från det sena 1500-talet rönt berättigad uppmärksamhet och böckerna fick stor spridning, inte minst genom pocketupplagan några år senare. Montaigne var dessutom en författare som på många sätt passade väl i tidens intellektuella klimat. Icke desto mindre kommer i dagarna en ny översättning, denna gång av alla tre volymerna samtidigt och återigen tack vare Jan Stolpe.

Ett skäl till den nya översättningen är att den utgåva av *Essayer* som kom 1595, det vill säga tre år efter författarens död, på senare tid har blivit föremål för en omvärdering. Denna har alltsedan ett av Montaigne annoterat manuskript av 1588 års upplaga hittades i begynnelsen av 1900-talet, betraktats som mindre pålitlig och tvivelaktig och dess tillägg jämfört med upplagorna från Montaignes livstid misstänkts vara tillägg och ändringar från hans "andliga dotter", den unga Marie de Gournay. I överensstämmelse med den då rådande allmänna uppfattningen var det därför 1588 års *Essayer* som utgjorde grunden för den första svenska översättningen. Sedan dess har emellertid synen på den postuma upplagan förändrats och numera antas den vara i stort sett tillförlitlig och stamma från Montaigne själv, låt vara att det inte kan uteslutas att en del likväl kan härröra från utgivaren de Gournay. Det är således 1595 års upplaga som ligger till grund för den nya översättningen. (Den långa, beundrande inledning som de Gournay skrev till samma upplaga finns dock inte med.)

Men det är inte hela förklaringen. Trots allt beröm den förra versionen fick, hävdar Stolpe att han var missnöjd med dess tonfall och att den dessutom innehöll en del fel och allmänt var i behov av en

översyn. Följaktligen menar han sig ha "reviderat" sin tidigare översättning. Det förefaller emellertid vara en alltför blygsam karakteristik av vad som ter sig som en helt igenom ny översättning. Det är inte bara enstaka ord eller uttryck som ändrats, tvärtom har praktiskt taget varanda mening fått en ny formulering; meningsbyggnad och styckeindelning är ofta

första hand antika romerska författare har reviderats i stor omfattning och inte sällan fått en helt ny ordalydelse. Att språket förändras och aldrig är fulländat var för övrigt Montaigne själv helt på det klara med.

Från den förra versionen har samtidigt en del försvunnit. Stolpe avstår denna gång från kommentarer i den löpande texten, i stället har antalet kommentarer mångfaldigats och samlats i slutet av varje volym. Borta är nu de tidigare angivelserna från vilken av de olika upplagorna som utkom under Montaignes levnad som textens olika lager, från längre stycken till enstaka ord, härrörde – vilket markerades med olika bokstäver (A, B eller C) för de olika upplagorna. Detsamma gäller underrubrikerna i den i särklass längsta essän. Försvunnit har även en del formuleringar eller smått aforistiska uttryck som blivit mer eller mindre etablerade. Så har till exempel den "slumpmässige filosofen" blivit "en som blev filosof av en slump".

UTAN TVEKAN KOMMER *Essayer* att vinna nya läsare, för visst finns det mycket i verket som fortfarande talar till oss i början av det nya årtusendet, låt vara att det antika arvet, den klassiska kultur som Montaigne var så förtrogen med, blir oss alltmör främmande. Montaigne har emellertid inte alltid varit uppskattad eller läst. Visserligen var verket redan från början uppskattat och mycket läst och trycktes i många upplagor – Marie de Gournay hann ansvara för åtta upplagor under en fyrtioårsperiod – men tidigt restes invändningar mot dess alltför personliga stil och dess alla utvikningar; i stället uppskattades förmedlingen av det klassiska arvet desto mer. Under 1600-talet lästes essäerna av tänkare som Pascal och Descartes, som båda emellertid vände sig emot den skeptiska filosofi som spelade en så stor roll för Montaigne. I takt med den franska kulturens vändning mot strikt formalism och ett klart och tuktat språk, liksom filosofins jakt på absolut visshet och tidens stränga motreformatoriska religiositet, framstod

FILOSOFI & PSYKOLOGI

Michel de Montaigne

Essayer I, Essayer II, Essayer III

(*Les Essais. Livre premier, Les Essais. Livre second, Les Essais. Livre troisième*)

ÖVERS. JAN STOLPE

ATLANTIS | 502 S., 707 S., 572 S.

ISBN 9789173535762, 9789173535779, 9789173535786

DEN FÖRSTA POSTMODERNA MÄNNISKAN

Recensent *Bosse Holmqvist*

MONTAIGNE HAR KALLATS den första moderna människan, men på vissa sätt var han också den förste postmodernisten. Hans kunskapsteoretiska skepticism och fokus på jaget passade väl in i den stämning som rådde när Jan Stolpes första översättning av hans *Essayer* kom.

Nu är klimatet ett annat men Stolpes nyöversättning, som överträffar hans prisade tidigare version, kommer säkert att finna nya läsare.

Inte minst Montaignes kritik av religiös dogmatism är relevant i dag.

annorlunda i förhållande till den tidigare versionen. Tonfallet är mycket riktigt ett annat, många vardagliga eller rentav vulgära formuleringar har ändrats – till exempel har "skitböcker" blivit "skräp", "spänna av" blivit "avslappning", och (eftersom inget är Montaigne främmande, inte heller de nedre regionerna) uttrycket "få röven att bralla" lyder nu "få sin ända att fjärta". Även den rika floran av citat från i

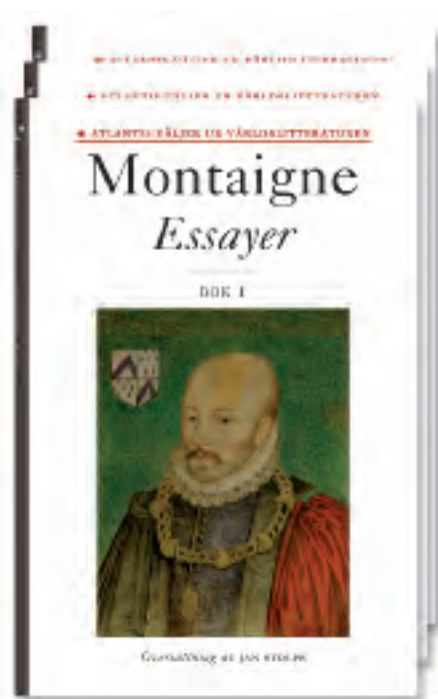
Montaigne som alltför odisciplinerad och frisinnaad och som ett hot mot religionen, något som kulminerade med att hans verk sattes på katolska kyrkans Index över förbjudna böcker 1676 (där de förblev till 1854). Bland det följande seklets upplysta tänkare fann Montaigne nya läsare, även om hans förnuftskritik och allmänna skepticism inte uppskattades. För Rousseau var han emellertid inte tillräckligt personlig eller öppen, även om de båda delade passionen för det enkla och naturliga. Under 1800-talet inträdde en motreaktion. Montaigne uppfattades som viljelös och obscen och utgavorensades från allt som kunde verka störande. Det hindrade inte att kritiska tänkare kunde finna en själsfrände i honom, något som inte minst gällde Nietzsche.

Den "skeptiska tonen i hans världsvisdom beröfvade honom det inflytande, som ensamt entusiasmerade och stark öfvertygelse skänka" (*Nordisk Familjebok*, Ugg-leupplagan, 1913). I det bara alltför optimistiska och handlingskraftiga klimatet under stora delar av 1900-talet fann måttfullhetens och skepticismens tänkare inte något större gehör. Så kunde Montaigne framstå som en "trött filosof". När rationaliteten erövrade mark och det tekniska framsteget tycktes utan gränser framstod Montaignes filosoferande som uppgivet och passiviserande, som föga tidsenligt, även om den personliga stilen och det avväpnande självutlämnandet fortfarande kunde fascinera. När framstegets baksidor så småningom blev tydliga, när förnuftstron och västerlandets självgodhet ifrågasattes och de stora berättelserna hamnade i kris, då blev utrymmet för kritisk eftertänksamhet, tolerans och försiktighet i Montaignes anda desto större.

Montaignes verk passade således, som nämnts, väl in i det allmänna klimatet vid tiden för den förra svenska översättningen och det var säkert en starkt bidragande faktor till den stora uppskattning som den rönste. Tjugo år senare är tiden en annan, men det är inte orimligt att anta att Montaigne kommer att finna nya läsare. Skeptiska och relativiserande tankegångar är i dag legio, liksom förnuftskritiken och fokuseringen på det egna jaget – som är Montaignes själva utgångspunkt och nav. Inte minst i ljuset av religionernas allt större anspråk i och på det offentliga rummet lär Montaignes kritik av alla former av dogmer, trosvisshet och fanatism vara ett

välkommet bidrag. Här finns onekligen resurser för den som vänder sig mot självsäkerhetens apostlar, oavsett vilket område det rör sig om – vetenskapen, religionen, politiken, ekonomin eller kulturen.

MEN MONTAIGNE SKREV i en annan tid, hans verklighet var en annan, hur mycket vi än kan känna igen oss i somligt. 1500-talet var en brytningstid. Det antika arvet hade blivit alltmer tillgängligt tack vare renässansen och tryckpressen, vilket innebar en uppsjö av filosofi och naturkunskap att ta lärdom av. Men hur välja bland alla filosofiska skolor? Till det kom följderna av reformationen och kristenhe-

tens tilltagande splittring: även här stod olika uppfattningar mot varandra. Vem hade rätt? Den frågan blev än viktigare genom de religionskrig som bröt ut och som inte minst drabbade Frankrike under Montaignes sista trettio år. Upptäckten av Nya Världen liksom nya naturvetenskapliga rön ifrågasatte rådande uppfattningar. Allt detta gjorde ett problematiserande, kritiskt ställningstagande attraktivt, förstärkt av återupptäckten av den antika skepticismen, pyrrhonismen, som betonade kunskapens bräcklighet, föränderlighet och osäkerhet. Människan kan aldrig ha säker kunskap, hennes teorier är blott abstrakta tankefoster, hennes tro på att nå sanningar enbart illusioner. Detta blev i hög grad Montaignes grundantagande.

Montaigne betonar rörelsen, föränderligheten och mångfalden. Världen är alltid så mycket rikare än vad vi förmår fanga med våra ord och abstraktioner. Vi upplever omvärlden genom våra föreställningar och vår sinnesstämning, vi kan aldrig vara säkra på att nå kunskap om tingen som de verkligen är, vilket inte minst visas av hur olika människor, olika folk och olika arter uppfattar samma verklighet på olika sätt. Så visar djurens sinnen hur bristfälliga människans sinnen är. Våra ord är just bara ord, inte identiska med tingen, som alltid undslipper oss. Följaktligen är alla anspråk på att nå sanningen om världen orimliga, vi ser bara vår version av den, i enlighet med våra utgångspunkter och frågor, och den som hävdar motsatsen är inte bara okunnig utan en däre. "Halsstarrighet och brinnande åsikter är det säkraste beviset på dumhet."

Mot människans futtiga försök ställer Montaigne naturen, den ursprungliga och äkta, som ständigt gäcker våra försök till kunskap, men som samtidigt utgör en grundval för ett sunt liv: att lita på de naturliga förloppen, naturens lagar, är för Montaigne att föredra framför människans konstlade och förmätta regler. Det enkla, naturliga livet ter sig som ett ideal, samtidigt som han inser att vi alltid är slavar under våra seder, vanor och lagar, som också gör oss till dem vi är och som vi inte kan undkomma. Om detta låter motsägelsefullt, så är det inget som skulle bekomma Montaigne. Inget är ett och det samma, allt är stätt i förändring, inget är enhetligt, så heller inte det egna tänkandet. Det är således orimligt att beslå honom med att motsäga sig, något han i högsta grad är på det klara med

själv.

Människan är överallt sig lik, hon tillhör samma släkte, men hon lever under skilda förhållanden, efter olika lagar och seder, enligt skiftande överenskommelser som skapar olikheterna mellan oss. Olikheterna är emellertid blott mänskliga skapelser, otillräckliga och övergående, och ingen kan göra anspråk på att de egna sederna eller föreställningarna är de rätta eller sanna. Det är en tolerant och måttfull skepticism det handlar om, en respekt för olikheten och förändringen, en misstro mot allt stillastående och enformigt.

KRITIKEN AV MÄNNISKANS övertro på sitt förnuft och mot alla former av fanatism och dogmer gäller kanske särskilt på re-

ligionens område. Vi kan inte göra oss en sann föreställning om en gud, vårt förnuft räcker inte i sådana frågor, nåden (om den finns) kan vi inte nå av egen kraft. Över huvud taget är det omöjligt att nå någon som helst visshet i religiösa frågor, varför alla anspråk på den rätta tron är illusoriska. Med det kan Montaigne förkasta protestantismen och Luthers anspråk. Är han då i stället en troende katolik? Det har diskuterats fram och åter genom seklerna och åsikterna går isär. Han karaktäriserar visserligen trosartiklar och teologiska anspråk som mänskliga påfund, men är ändå beredd att acceptera den rådande ordningen, att lyda den religion som råder i hans land, att underkasta sig dess bud. Men är inte detta mer ett utslag av anpassning och försiktighet i ett land i inbördeskrig? Något motsvarande finns i inställningen till lagar och påbud: man bör ”i stort lyda sitt lands lagar”, men (några rader senare) ”inget är utsatt för mer ständig förändring än lagarna”. Acceptansen har inget att göra med giltigheten eller trovärdigheten hos lagarna, inte heller med någon tro på deras rättvisa; kanske är detsamma fallet i religiösa sammanhang? ”Vi är kristna på samma sätt som vi är Périgordbor eller tyskar.” Det är svårt att uppfatta ett sådant påstående som ett uttryck för en djup övertygelse om den lära han var uppväxt i! Det är mer antik livsvisdom och ett fokus på livet här och nu som präglar Montaigne; frälsningen och frälsaren, ett liv efter detta, en odödlig själ oberoende av kroppen, evangelierna och kristna texter över huvud taget är i stort sett helt frånvarande, liksom den gud som visserligen ofta omnämns, men då som outgrundlig och oåtkomlig för oss, något vi aldrig säkert kan veta något om.

Montaigne vänder sig även med enfaset mot all stel lärdom, mot pedanteri och skolbokskunskap – särskilt utpekade boklärd läkare, tvistande jurister och testugande filosofer. För honom är filosofin en fråga om levnadskonst och visdom. ”Att forma karaktären är vår uppgift, inte att forma böcker” (här efter den äldre översättningen). Det finns ingen anledning att bekymra sig om eller förbereda sig för döden, den kommer i sinom tid. Vi bör i stället

glädja oss åt och njuta av att leva. Föga överraskande har nutida förespråkare av filosofin som ett sätt att leva, som livsvisdom, som den nyligen avlidne franske filosofen Pierre Hadot, kunnat anknyta till Montaigne. De båda delade det i våra dagar växande intresset för den hellenistiska filosofin och särskilt dess etik (stoicism, epikurism). Så hör också Cicero, Lucretius och Seneca till dem som citeras flitigast i *Essayer*.

JU LÄNGRE VERKET framskrider, och ju äldre han blir, desto mer personlig och öppen blir Montaigne. Visserligen är han på det klara med att alltid spela en roll, att ändå inte allt kan sägas, men vi får likväl en inblick i hans liv som inte gäller för någon annan 1500-talsmänniska. Som sådan är han knappast typisk för sin tid, ja, han är själv medveten om att ”företaget är så fantastiskt och skiljer sig så radikalt från det vanliga att det kan passera”. Han berättar således utförligt och återkommande om sina vanor, sitt leverne, sitt dåliga minne, sitt kärleksliv, sin hälsa, sin njursten, sina böcker, sina resor och sitt gradvisa åldrande.

Montaigne vill vara oberoende, självständig, forma sig en egen uppfattning och inte följa i andras spår. Han vill inte behöva känna tacksamhet och kan vara avvisande mot den underkastelse som mottagandet av en gåva innebär. I detta finns kanske drag av den moderna individuppfattning som tillskrivits honom. Samtidigt lägger han stor vikt vid umgänget med vänner och med böcker, han erkänner att han med sitt skrivande i hög grad pryder sig med lånta fjädrar, att han är hemmahörig i sin tid. Det är även så och så med det egna jagets tillräcklighet: ”Jag har ingen vidare makt eller kontroll över mig själv, [...] tillfället, sällskapet [...] lockar mer ur min själ än vad jag finner när jag lodar den och försöker få den i arbete i min ensamhet.” Ännu en av de motsättningar som rymts i människan Michel.

ÄR DÅ MONTAIGNE ”den första helt moderna människan”, som Virginia Woolf hävdade i början av 1900-talet, och kanske

en föregångare till oss i det tjugoförsta seklet? Det finns förvisso en del som kanske inte är så lätt för oss att instämma i – det är ändå en adelsman, som tror sig vara oberoende, som talar (ty han dikterade delar av verket). Det avspeglar sig även i synen på det ”enkla folket”, som bland mycket annat betecknas som enfaldigt, omdömeslöst och lättlett – på samma gång som vi alla tillhör den enkla hopen, ombytliga och osjälvständiga som vi är. Det enkla folket står närmare naturen och därmed det oförstörda livet men är också enfaldigt. Och i synen på kvinnan är det knappast en modern människa som talar. Likväl finns det mycket att känna igen sig i, mycket att hämta lärdom eller kanske snarare visdom ur. Montaigne levde i en tid då traditionella ordningar och etablerad kunskap ifrågasattes på olika områden; i den utsträckning som detsamma gäller i vår tid kan förvisso paralleller ses och liknande slutsatser dras. Men till syvende och sist är det ändå framför allt frispråkigheten och det personliga, utlämnande tonfallet som gör hans verk läsvärt än i dag, och som utgör en rik källa av levnadserfarenhet.

Därför är det oerhört glädjande att verket än en gång fått en svensk språkdräkt, som dessutom på många sätt överträffar den förra översättningen. I det sammanhanget kan Stolpes gärning inte prisas nog, till vilket kommer den uthållighet som det måste ha inneburit att än en gång ge sig i kast med detta stora verk. Den förra versionen har tillhört de böcker i bokhyllan som oftast dammats av, bläddrats i och hämtats inspiration och förnöjelse ur. Nu har den gjort sitt, men med en förvissning om att de nya volymerna kommer att bli lika tummade som de förra. Ty, som Montaigne själv skrev: ”Det är inte en bok att läsa, utan en bok att studera och lära sig av.”

► Bosse Holmqvist är professor i idéhistoria vid Stockholms universitet.

”Och i synen på kvinnan är det knappast en modern människa som talar. Likväl finns det mycket att känna igen sig i, mycket att hämta lärdom eller kanske snarare visdom ur.”

Eva Österberg,
Marie Lindstedt Cronberg
& Catharina Stenqvist
Dygdernas renässans

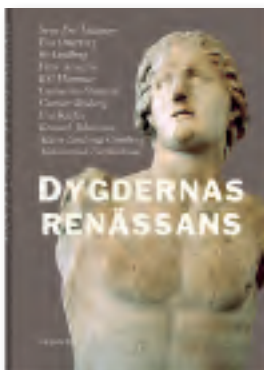
ATLANTIS | 283 S. | ISBN 9789173535960

ETT FÖRSÖK ATT VISA DYGDERNAS RELEVANS I DAG

Recensent *Erland Sellberg*

FÖRFATTARNA I DENNA antologi har fått rätt fria tyglar, men det finns en genomgående ambition att föra samman belysningen av en dygds ursprung med frågan om dess relevans i dag. Att tala om dygdernas renässans förefaller dock mer uttrycka en önskan än vara en beskrivning av sakernas tillstånd.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

DET OFFENTLIGA SAMTALET rör ofta moraliska frågor; ty vad handlar i våra dagar inte om ämnen som rättigheter, rättvisa, plikter och skyldigheter? Ändå kan vi ha en ytterst motsägelsefull syn på begreppet moral och vi skyr sannolikt att bli betraktade som moraliserande. Men vad är egentligen moral och vad är inte?

Kommer vi in på dygdebegreppet är det naturligtvis uppenbart att det verkligen handlar om moral och till och med dess

kärna. Begreppet dygd är däremot inte längre särskilt populärt. Vi är inte glada och stolta om någon kallar oss dygdiga. Ingen kallar kärleksfullt sin hustru "en dygderik matrona" som var en vanlig fras förr.

Att vi numera ofta undviker att tala om dygd, hänger nog ihop med begreppets långa och slingriga historia. Det framgår med all tydlighet av den antologi som har fått titeln *Dygdernas renässans* med Eva Österberg, Marie Lindstedt Cronberg och Catharina Stenqvist som redaktörer. Det är i sammanhanget viktigt att det talas om flera dygder och inte dygd i singularis. I förordet hänvisas till bland andra Martha Nussbaum som i hög grad gjort sig känd för sin pragmatiska tolkning och användning av den aristoteliska etiken. Redaktörerna lyfter naturligtvis med all rätt upp den aristoteliska dygdeetiken som central för den efterföljande utvecklingen av moralfilosofin. Denna utgick direkt från studiet av människans beteende och den fick därmed en tilltalande inriktning på praktik och önskvärda mål.

Antikens romare utgick från ordet för man och skapade ett dygdebegrepp, *virtus*, som uteslutande anknöt till vad man uppfattade som typiska, manliga egenskaper. Från början avsågs endast fysiskt mod men senare inkluderades även innebörder som trofasthet och fromhet mot familjens gudar. I den grekiska kulturen hade man naturligtvis ett motsvarande ord men det hade sitt ursprung i ett ord med betydelsen "god och skicklig" och kunde därför lättare omfatta också kvinnor.

För oss i dag är ordet dygd obrukbart inom moralområdet om det inte är fråga om dygder i pluralis. Och boken avser verkligen heller inte en enda dygd, tvärtom är det fråga om en kavalkad av dygder som avhandlas på de knappa 300 sidorna. Här analyseras klassiska dygder som klokhet, mod och mildhet men också barmhärtighet, lydnad, kyskhets, ödmjukhet, nyfikenhet, lojalitet, tålmod och historia eller kanske snarare det omdöme man bör ha i användningen av historisk kunskap. Det är med andra ord en ganska brokig samling dygder. Alla författare har fått rätt fria tyglar att styra sin framställning dit han eller hon har velat. Därför finns betydande skillnader mellan bidragen, inte så mycket i omfång som i inriktning och perspektiv.

Det bör genast sägas att denna bok om dygderna spretar åt olika håll. Dygderna är av olika dignitet och relevans för nutiden. Redaktörerna är väl medvetna om detta och gör det passande nog till en dygd. Det finns uppenbarligen en ambition hos alla att faktiskt anknyta kunskapen om respektive dygds ursprung och historia till frågan

om dess relevans för nutiden. Ingen essä är heller enbart en historisk och lärd betraktelse, om också detta perspektiv i vissa fall dominerar medan det spelar mindre roll i andra. Dygder som lydnad, kyskhets och ödmjukhet rör sig inom en tydlig kristen sfär och får naturligtvis därmed lättare en direkt anknytning till dagens kyrka eller vår tids religiösa synsätt.

Kan man då säga att vår tid bevitnar en renässans för dygder? Det är väl tveksamt, däremot finns onекligen ett ökat intresse för moralfrågor och kanske därmed för en del av de dygder boken innehåller. Det är nog mer en titel som uttrycker en önskan än en beskrivning av ett faktiskt tillstånd. I vissa av bidragen lyser denna förhoppning tydligare fram, medan den i andra finns endast diskret antydd eller saknas helt.

NÅGRA AV ARTIKLARNA är i huvudsak idé-historiska essäer, ofta läsvärda och en del också tankeväckande. Sven-Eric Liedmans betraktelse ägnas den roll klokhet har haft i det praktiska och politiska tänkandet alltifrån Aristoteles fram till nutid. Som Liedman framhåller är klokhet en dygd som är utpräglat situationsbunden och därför inte lätt att tämja och styra med entydiga regler. Den är förvisso heller inte riktigt detsamma som vishet; önskvärt vore väl dock att man både vore vis och klok. Elegant och snärtigt samlar Liedman ihop de historiska trådarna för att få fram ett användbart nystan. Hoppet från det förflutna till nutiden blir tämligen abrupt och vi hamnar omgående i frågan om dagens höga värdesättning av social kompetens. Liedman betonar att även om denna kan synas bära spår av klokhet är den ändå inte detta, åtminstone inte alltid. Det är ju en egenskap som innebär att anpassbarhet blir viktig och det vill Liedman förvisso inte acceptera som klokhet.

Bo Lindberg gav för några år sedan ut en bok om Seneca och den antika stoicismen och tar sig nu an frågan hur denna antika vishetslära såg på mildhet. Saken var hos antikens stoiker inte alldeles enkel. Dessa uppskattade inte alls vissa egenskaper som exempelvis medlidande utan ansåg allt sådant som i grunden meningslöst; det alstrade endast tårar och olycka. Därför kunde man egentligen heller inte uppmuntra mildhet människor emellan. Mildhet sågs i likhet med barmhärtighet som dygder vilka endast en högre rankad person kunde visa den underdånige och svage. Därmed kunde mildhet lätt av mottagaren uppfattas som nedsättande och föraktfull.

Här föreligger enligt Lindberg en väsentlig skillnad mot den kristna kulturen där medlidande och barmhärtighet tvärtom uppmuntrades som medmänskliga dyg-

► Allegori över Dygderna, av Antonio da Correggio (1490–1534).

BILD WIKIMEDIA

der. Men han påpekar också att denna kristna etik senare i den socialdemokratiska världsfärdsmodellen omvandlades till en betoning av jämlika rättigheter, där staten och inte individerna skulle hjälpa. Han avslutar sin uppsats med att påpeka en tendens att filosofiska och rationella argument i våra dagars moral förefaller vara mindre aktuella; i stället betonas känslan och engagemanget som fundament i etiken. Då blir också fokus på rättigheter och krav mindre viktigt; då lyfts kanhända mildhet och barmhärtighet upp igen som moraliska fundament. Kanske får vi – som Lindberg något vitsigt förutspår – i den postmoderna kulturen ett nytt revolutionärt slagord med parollen ”mildhet, jämlikhet och bräcklighet”!

AV ANNAN KARAKTÄR och mer argumentativ är Eva Österbergs välskrivna essä om modet. Också hon tar emellertid avstamp i antiken och i synnerhet hos Aristoteles. Hos henne märker man tydligare hur den historiska bakgrunden integreras i frågan hur vi i dag borde kunna förhålla oss till denna dygd, som just därför behöver om-

formas. En stor del av framställningen upptas av Homeros och inte minst de grekiska tragödnernas nyanseringar av dygden. Hos Österberg blir naturligtvis det romerska krigarmodet i sin renodlade form inte relevant för en generell etik, däremot det mod som såväl män som kvinnor, såväl soldater som andra visar i allehanda situationer. Hennes essä blir alltså en plädering för en dygdeetik i aristotelisk mening, alltså en som inte låter dygden avklädd stå i centrum, utan i stället bli bestämd av kontexten. I vissa fall kan den vara modig som i ett annat sammanhang är dumdrigt. Därför blir exempelvis Antigone i så hög grad en god representant för dygden mod.

Den mest underfundiga av de historiska essäerna är Gunnar Brobergs om nyfikenhet. Den gör inte något svep bakåt till antiken; den fanns där men var okontroversiell. Först i en kristen kultur medförde denna dygd svårigheter. Redan berättelsen om Adam och Eva visar hur komplicerad synen på kunskap kunde vara. Hos Aristoteles var nyfikenhet något som i hög grad utmärkte människans natur och enligt honom var det verkliga frågan om en strä-

van efter vetande för dess egen skull. Så var det inte enbart för exempelvis Linné, men han ville också se nyfikenheten som ett viktigt steg till en dygderik insikt om Guds skapelse. Men han koxade allt för mycket enligt teologerna, som varnade honom för att ha hamnat farligt nära deras domäner. Återigen visade sig alltså nyfikenhet kunna leda fel. Men Broberg avslutar sin läsvärda essä med en reflexion över frågan om man därför egentligen bör räkna nyfikenhet till en dygd. Som han visat med flera exempel har den ju blivit betraktad som subversiv och farlig och alltför nyfikna människor uppfattas lätt som jobbiga. Brobergs eleganta lösning är att betrakta nyfikenheten snarare som en last eftersom den ytterst ju är lust, alltså lusten att få veta.

Lika lekfulla är inte de övriga och mer samtidsinriktade essäerna. Mohammad Fazlhashemi rör sig utanför den västerländska kulturen och avhandlar dygden barmhärtighet med en djupdykning direkt in i aktuell iransk politik. Men för att reda ut begreppets roll inom islam hamnar vi snart i en ganska lång – förvisso nyttig och intressant – utredning av den historiska bakgrunden. Vi får veta hur dagens situation beror på vad som hände för femhundra år sedan och vi får insikt i den roll de rättslärda har spelat och ännu spelar och inte minst hur de har använt barmhärtighetsdygden som ett argument i den politiska kampen.

NÅGRA AV BIDRAGEN, exempelvis K.G. Hammars och Catharina Stenqvists, är tydliga i argumentationen. Hammar utreder lydnaden och berör hur svårhanterlig denna dygd egentligen är för många religioner och inte minst den kristna; av människan har förväntats en fullständig och absolut underkastelse under Gud. Är då detta en dygd som fortfarande har sitt berättigande? Inom kyrkan har lydnadskravet förvisso upprätthållits inte minst inom klosterkulturen, men Hammar påpekar också att reformationen i sig egentligen innebar ett lydnadsbrott, så vad gäller egentligen? Här är bilden motsägelsefull. De lutherska kyrkorna har länge ställt krav på absolut lydnad mot den världsliga överheten, inom den katolska formulerades 1870 dogmen om påvens ofelbarhet.

Men Hammar tycker sig se en tydlig öppning mot ett helt annat slag av lydnad, en lydnad mot samvetet. Han lyfter därför fram alla så kallade fredskyrkor som ett föredöme. Det är väl gott och väl men han glider undan den självklara motfrågan om ett samhälle i alla avseenden kan överlåta allt på individen och om inte, vem som avgör var gränsen går. Vems lydnad är den rätta? Vems samvete är bäst? Där om ger

inte författaren besked utan han avrundar endast litet provokativt med orden: "Ibland blir civil olydnad den dygd som kanske lydnaden aldrig varit." Odygden blir dygd.

Stenqvists grepp om ämnet saknar inte historiska återblickar men leder rätt in i den dagsaktuella problematiken. Hon utgår ifrån en replik i boken *Snabba cash* och diskuterar hur ödmjukhet kan kallas smart och på vilket sätt. Hade hon varit idrottsintresserad hade hon haft fler exempel på det som hon kallar instrumentell ödmjukhet, alltså att man är eller vill ge sken av ödmjukhet för att lyckas uppnå något; i tävlingssammanhang rör det sig ofta om att minska pressen och därmed minska nervositeten. Men Stenqvist vill mot denna form av oäkta ödmjukhet lyfta fram en mer reell sådan, en som bottnar i självinsikt och självförtroende; enligt henne är den äkta ödmjuka en person som inte betraktar sig själv utifrån utan lever i balans.

DET ÄR SVÅRT att recensera och göra rättvisa åt en antologi av essäer med allehanda dygder, även om alla ju underordnas en tematik. En monografi hade tvingat fram en framställning med en helt annan systematik och koncentration. Det kan man naturligtvis inte begära i detta fall. Man måste acceptera upprepningar och ibland inriktningar som leder åt helt olika håll. Det är de enskilda essäerna som gör boken läsvärd och inte den sammanhållna bild dessa skänker. Men det är gott nog. De är mestadels både lärda och underhållande, ibland är de tankeväckande och inspirerande, ibland väcker de också lust till fördjupning.

Man kan naturligtvis inte komma ifrån att dygdena har olika relevans ur olika perspektiv. Generellt blir den första avdelningen med klassiska dygder mer relevant utifrån bokens titel. Ofta skänker förankringen i den antika filosofiska debatten klarhet åt dygden i dess moderna tappning. De medeltida eller i stort kristna dygdena blir ibland litet för mycket inlemmade i andra intressanta frågor, som den om den moderna svenska kyrkans utveckling.

► Erland Sellberg är professor i idéhistoria vid Stockholms universitet.

Alain de Botton *Religion för ateister*

(*Religion for Atheists*)

ÖVERS. NILLE LINDGREN

BROMBERGS | 333 S. | ISBN 9789173374248

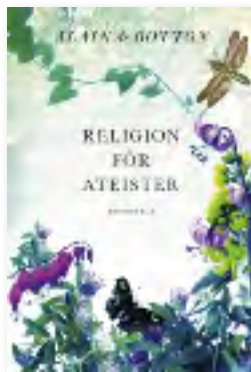
FINNS DET EN FÖRTROLLAD ATEISM?

Recensent *Mattias Martinson*

ALAIN DE BOTTON är uttalad ateist men anser att ateister har mycket att lära av religiösa riter och föreställningar.

Han klarar dock inte av att upprätthålla denna åtskillnad mellan form och innehåll och man får intrycket att han faktiskt är mer kritisk mot nutida ateism än mot religionen.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

FÖR ETT PAR år sedan gick idéhistorikern Sven-Eric Liedman i *Ord&Bild* till milt angrepp mot de högröstade ateister som i medier och bästsäljande böcker proklamerar religionens farlighet och gudstrons orimligheter. Namn som Richard Dawkins och Michel Onfray nämndes. Det speciella med Liedmans artikel var att han själv presenterade sig som ateist. Ateisten tillrättavisade alltså andra ateister och hävdade att deras dilemma är att de inte har något att komma

med. Det är en sak att kritisera och varna för en förment samhällsfarlig religion, en helt annan att konstruktivt erbjuda något som meningsfullt kan träda i religionens ställe. Liedman förnekade inte att religion många gånger tar sig förfärande uttryck, men han påpekade också att den är ett mångfacetterat fenomen, som existentiellt sett tycks ha större attraktionskraft på den meningssökande människan än den avskalade och beskäftiga materialism, som religionskritikerna så ofta knyter till vetenskap och förnuft. Religionernas berättelser, myter och riter ansågs åtråvärda, också för den som inte tror att Gud finns. Liedman efterfrågade därför en "förtrollande materialism", en mer blomstrande ateistisk världsbild, som i positiv mening kan komma den moderna, sekulära människan till mötes.

Mig veterligen har ingen konstruktiv inom-ateistisk livsåskådningsdebatt blossat upp i kölvattnet av Liedmans appell. Det han efterfrågade kan möjligen skönjas på förbundet Humanisternas hemsida, där det talas om att "ta tillvara människors behov av traditioner och riter för att skapa gemenskap och högtid". Man har helt enkelt skapat sekulära varianter av kristna riter, såsom barnvälkomnande och konfirmation. Liknande diskussioner om behovet av en religiös inramning av sekulär livsåskådning finns i andra länder. Sedan finns förstås den brittiske populärfilosofen Alain de Bottons bok *Religion för ateister*, som gavs ut i Storbritannien i januari och som kommer i svensk översättning redan nu.

MED DE BOTTON kommer vi betydligt närmare det som Liedman verkade vara ute efter. Hans bok är onekligen förvånande. Den uttalat ateistiske författaren väljer nämligen att framställa religionen i ett övervägande positivt ljus, trots att han utgår från att religion vilar på helt falska föreställningar. Boken är i långa stycken en veritabel hyllning till religionens betydelse, kraft och visdom. Den övertygade ateisten måste kunna se värdet av religion och framför allt det användbara och nyttiga i religionernas rika traditioner. De Botton vill "balansera förkastelsen av den religiösa tron mot en selektiv vördnad för religiösa riter och föreställningar". Så långt tycks han vara helt i linje med såväl Liedman som Humanisterna: religionens modell är framgångsrik och i formell mening attraktiv för en konstruktiv diskussion också om en rent förnuftsbasead livsåskådning. Men de Botton går minst ett par steg längre och låter även religionens värld (och värden) bilda utgångspunkt för en omfattande modernitets- och förnufts-kritik som skjuter in sig på individualism,

”Man frågar sig lätt chockerad (men inte av moralisk indignation utan av rent metodologiska skäl) hur den medeltida kristendomen plötsligt kunde bli sedelärande i fråga om gruppsex.”

social atomism, egoism, kapitalism och rationalism. Den centrala tanken i boken är att religionen representerar en rad centrala mänskliga livsinsikter, som den moderna människan håller på att glömma bort.

BOKEN ÄR UPPDELAD i tio kapitel som i tur och ordning behandlar vishet, gemenskap, vänlighet, utbildning, ömhet, pessimism, perspektiv, konst, arkitektur och institutioner. Tanken är att gå igenom en rad viktiga teman som fångar områden i samhället och kulturen där den sekulära moderniteten på ett eller annat sätt behöver vägledning och nya impulser. Mellan nästan varje textsida finns en sida med en mer eller mindre träffande illustration av den för tillfället berörda tematiken. Det är snyggt, påkostat och antagligen tänkt att inspirera till någon form av meditation.

Texten fungerar visserligen bra, men är inte lika meditativ, snarare monologisk, ibland till och med beskäftig. Många avsnitt är uppbyggda så att de först presenterar en problematisk belägenhet som den moderna sekulära människan befinner sig i. Därefter berättas om religionens goda sätt att hantera liknande problem. Sedan utmynnar det hela i en lärdom som den sekulära läsaren bör hämta hem från religionens värld. Inte sällan konkretiseras detta i en sekulär version av det anförda religiösa exemplet. Dessa konkretiseringar blir särskilt tillspetsade genom illustrationerna.

Ett exempel från det andra kapitlet om gemenskap och kristet nattvardsfirande är förslaget om en nutida ”agaperestaurang” som är ”trogen nattvardens djupaste lärdomar”. När denna agaperestaurang sedan illustreras med en kitschigt manipulerad bild av smått suddiga men harmoniska människor i en restaurangmiljö vet man inte om man skall uppfatta det hela som halvt om halvt skämtsamt. Men vid fullbordad läsning av boken har man inte en känsla av att de Botton någonstans har för avsikt att vara humoristisk.

Ett genomgående grepp i boken är att koncentrera sig på religionens sociala, kul-

turella, moraliska och existentiella funktion. I religionsvetenskapen skiljer man ibland mellan funktionalistiska och substantiella religionsdefinitioner. De Botton för ingen diskussion om definitioner, men han skulle förmodligen bejaka tanken att religion i funktionell mening är något gott medan den i innehållslig mening är förlegad och dålig.

MEN PRECIS SOM man har konstaterat i diskussionen om religionsdefinitioner visar det sig i läsningen av de Bottons bok att det är svårt att upprätthålla en stringent skillnad mellan funktion och substans, eller form och innehåll. För var drar man egentligen gränsen mellan vad som kan sägas vara det innehållsliga i en religiös praktik och vad som bara är dess yttre former? Om man hävdar är religionens kärna är en väldefinierad tro på Guds faktiska existens kanske man kan säga att det verkligen går att skilja denna tro från den kulturella formen och de uttryck som tron på denna existerande Gud tar sig.

Men genom att de Botton utför en så omfattande omvärdering av religionen blir det till slut svårt att upprätthålla distinktionen. Hans kritik av det sekulära utbildningssystemet är exempelvis helt förankrat i en positiv syn på den kristna undervisningsmodellen, som bygger på predikan och praktisk fostran i traditioner som varit ”folkliga i ordets bästa mening”. Han hyllar religionens rituella förmåga att inskräpa sitt budskap genom upprepning och förenkling. I den sekulära utbildningstraditionen, menar de Botton, har man i stället på ett olyckligt sätt blivit allergisk mot idéer om moralisk fostran och andlig uppbyggelse.

Om det ligger något i samtidskritiken vet jag inte. Här vill jag framför allt peka på att den funktionella ansatsen inte riktigt förmår sätta de uppställda motsatserna i perspektiv. Den kristna predikan har i sig själv en tydlig soteriologisk funktion (den syftar till att väcka människors tro och leda dem till frälsning eller till att dra

den troende närmare Gud). Dess pedagogiska form kan i den meningen inte helt skiljas från dess kärna, nämligen tron på att Gud frälser och att detta är ett primärt mänskligt behov.

J.S. Mill och andra tänkare uttryckte på sekulära grunder idéer om att universitetet bör fostra människor. I detta måste man förstås hålla med de Botton, men dessa sekulära förespråkare för en helhetssyn på bildning och undervisning var likväl inte alls förankrade i en konkret kristen frälsningsteologi. Det förefaller därför en aning märkligt att tänka sig att religionen med sin innehållsdigra pedagogik skulle kunna avhjälpa en brist i ett utbildningssystem som uppstått genom att sekulära bildningsideal (som uppstått i kritik mot religionens klerikala typ av fostran) har tunnats ut. Det jag inte får ihop är tanken att religionens pedagogik skulle kunna tas över utan att djupare teologiska dimensioner följer med på ett sätt som även förskjuter hela diskussionen kring det rimliga i ateism och modernitet. Intressant nog är också det bestående intrycket av boken att de Botton – om inte uttryckligen så under ytan – i själva verket verkar vara mer kritisk mot nutida ateism och sekularism än mot religion.

LIKLANDE REFLEKTIONER KAN man göra i förhållande till de Bottons diskussion om konst, där han i det moderna konstmuseet ser en misslyckad form av substitut till den gamla tidens kyrkor och helgedomar. Författaren menar att museerna inte ger någon vägledning och att de heller inte ger något svar på frågan varför vi skall intressera oss för konst. Annat är det enligt de Botton med religionen och dess helgedomar. Där hängde konst och idé ihop på ett sätt som förmådde levandegöra viktiga sanningar. Han går till och med så långt att han föreslår ett ökat samarbete mellan nutida sekulära bildskapare och tänkare.

Här uppstår något som mest liknar en kortslutning. Med tanke på den kraftfulla utvecklingen av konceptuell och filosofiskt

driven konst under 1900-talet framstår de Bottons perspektiv på den religiösa konsten snarast som reaktionärt. Den sekulära konsten reflekterar uppenbarligen idéer, men den reflekterar sällan idéer som står i harmoni med den religiösa sensmoral som författaren efterfrågar. I en bildtext till en illustration över en buddhistisk mandala och en cirkelskulptur av den sekulära konstnären Robert Long konstaterar de Botton att det som skiljer verken från varandra "är att Longs verk inte bär på någon liturgi; det säger inget om vad vi ska tänka på när vi betraktar dem, och riskerar därför, sin formmässiga skönhet till trots, att framkalla rådvillhet och leda".

Med de Bottons grundläggande strategi blir det helt enkelt svårt att inte falla in i mönster från en mer traditionell religiös – för att inte säga kristen – kulturkritik som knappast kan lösgöras från mer omfattande teologiska teorier om vad som är en god kulturutveckling.

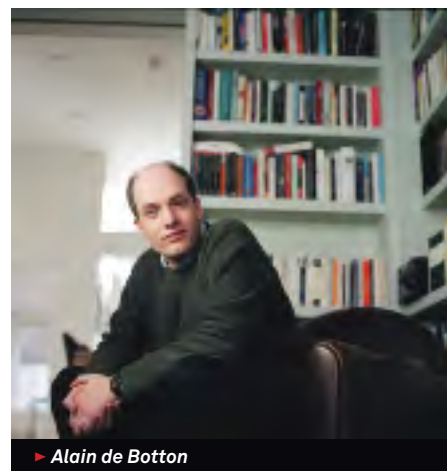
MAN SKULLE KUNNA mångfaldiga exemplen på hur detta sker i boken, men jag låter bli, och vänder i stället blicken mot den mer metodologiska frågan om hur de Botton väljer sina religiösa exempel. När han talar om religion menar han framför allt katolsk kristendom, men ibland också judendom och buddhism. Den avgränsningen kan säkert försvaras, men ett problem är att det i övrigt saknas tydliga kriterier för vad i dessa traditioner som tas upp till diskussion och varför. Det hela blir ett tämligen fritt väljande av "goda exempel", som radas upp ett efter ett. Men hur ser kriterierna för urvalet ut?

Det mest uppenbara exemplet på selektivt godtycke är när den medeltida kristna så kallade narrfesten lyfts fram som ett exempel på hur religion möjliggör en sorts

katharsis och ett öppnande av "det kollektiva psyket". Under narrfesten hävdar de Botton att man fäste "jättelika yllepenisar" vid prästens rock och "idkade samlag med alla". Visdomen i denna parodia sacra anses vara att människans naturliga dårskap kan få ett utlopp. de Botton föreslår därför att den tidigare nämnda sekulära agaperesturangen varje år borde arrangera frigörelsefester där man glatt kan "kopulera med vem som helst som känner sig upplagd". Även denna idé är illustrerad med en talande bild från nämnda restaurang. Man frågar sig lätt chockerad (men inte av moralisk indignation utan av rent metodologiska skäl) hur den medeltida kristendomen plötsligt kunde bli sedelärande i fråga om gruppsex.

Det kan verka som ett torrt påpekande, men om man vill ge en rimlig, positiv bild av kristendomens betydelse och påverkan på det sociala livet måste man med nödvändighet undvika att ta fram så udda företeelser. Hur gärna man eventuellt skulle vilja att det var så, är narrfester inte utmärkande för kristen tro, vare sig i historiskt eller nutida perspektiv. Det hela känns som ett billigt effektsökeri av precis samma slag man kan finna hos ateistiska debattörer som inte kan erkänna något gott alls hos religionen. Tack och lov finns det bara ett exempel hos de Botton som är på denna nivå, men frågan om varför han väljer som han väljer kvarstår.

FINNS DET DÅ inget mer grundläggande positivt att säga om boken? Jo, det är oomtvistligen positivt att boken har skrivits och att den rör om i debattens gryta. Om nackdelen ligger i att författaren förgäves försöker upprätthålla en ateism i motsats till religionens innehåll för att sedan ändå fångas av religionens rika innehåll,

► Alain de Botton

så ligger förtjänsten i att han frimodigt väljer att ta sig an religionen som en utmaning och därmed indirekt påminner om att religionen har burit den kultur som även ateismen är del av. Den aspekten hade dock kunnat bli mer solid om de Botton hade valt att gå i dialog med andra filosofer, religionsvetare och teologer, som hade kunna upplysa honom om att religionen verkligen inte står isolerad vid sidan av samhällets sekularisering. Nu blir slutintrycket av hans reflektioner ofta att han vill tillbaka till en praktik som är typisk för dåtida religion. Men hur skulle dialogen mellan ateism och religion se ut om man i stället fokuserade den religiösa praktiken sådan som den ser ut i dag?

► Mattias Martinson är professor i systematisk teologi med livsåskådningsforskning vid Uppsala universitet.

—Annonser—

HELA STADEN

Social hållbarhet eller desintegration? • Tapio Salonen [red]

Bostadssegregation medför att staden inte hålls samman, vare sig som social eller funktionell enhet. Föreställningar om ett samhälle där alla har rätt till delaktighet och välfärd utmanas. Går det att skapa social hållbarhet i modern stadsutveckling?

SEDAN ÅRTIENDEN PRÄGLAS svensk humanistisk forskning och utbildning av kriskänslor. Fenomenet är i hög grad internationellt. För några år sedan larmade till exempel filosofen Martha Nussbaum om en smygande kris för amerikansk humaniora, och därmed för den högre utbildningen som sådan. Hos henne själv framkallade denna kris ett passionerat försvar, men för många andra har den snarare inneburit resignation. Nussbaums brittiske kollega Simon Critchley – numera verksam i USA – har till och med i ett uppmärksammat debattinlägg talat om en generell humanistisk depressionskultur. Enligt honom kännetecknas vår tid av en fundamental brist på seriöst tänkande kring vad en akademisk institution är och borde vara.

Finns det vägar ut ur denna situation? Och varthän leder de i så fall? Anders Ekströms och Sverker Sörlins bok *Alltings mått. Humanistisk kunskap i framtidens samhälle* är ett försök att besvara sådana frågor. Via en rad infallsvinklar fördelade över tolv kapitel låter författarna ett komplext resonemang ta form. Argumentationen förs huvudsakligen på två fronter längs vilka det finns särskilda behov av nytänkande. För det första ägnar de stort utrymme åt att visa hur orimligt marginaliserade humanioraämnena blivit. Såväl den relativa resurstilldelningen som uppmärksamheten minskar stadigt. Det snävt nyttofixerade och ekonomistiska tänkande som hänför politiker och utbildningsbyråkrater döljer dessutom att humanistisk kunskap spelar en mycket viktig roll i många sammanhang. Humanioras betydelse utanför universitetets väggar är stor men okänd. Svårigheterna kan därför betraktas som ett "artikulationsproblem" menar Ekström och Sörlin.

Den andra front längs vilken författarna vill öppna debatt löper genom universitetets inre. Det finns en utbredd passivitetskultur som hänger samman med kriskänslorna. Tanklöst repeterade klagovisor har kombinerats med kritik utan preciserade mål och åtföljande ansvar. Ledande huma-

nioradebattörer bidrar därigenom till att ifrågasätta just den sak de säger sig värna. Genom att perspektivlöst hävda sin outsiderroll medverkar humanisterna enligt Ekström och Sörlin till att underminera den egna samhälleliga legitimiteten. I stället borde de överge offerrollen och göra sin forskning och undervisning mer relevant.

Hur kan en sådan lösning se ut i prak-

ofta isolerar forskare och ämnen i små dysfunktionella miljöer. Ekström och Sörlin är försiktigt optimistiska och menar att sådana förändringar delvis redan är på väg. Humaniora kan mycket väl gå in i en fas av expansion och ökad popularitet förutsatt att dess representanter förvaltar sitt pund.

Alltings mått är det mest omfattande försöket till helhetsgrepp sedan projektet "Humaniora på undantag?" i slutet av 1970-talet. Volymen är i långa stycken ett klokt och sympatiskt inlägg. Den historiska bakgrundsteckningen är gedigen och de internationella utblickarna ger värdefulla perspektiv på vår inhemska belägenhet. Ekströms och Sörlins initiativ att förnya meningsutbytet är välkommet, för humanioradiskussionen har råkat in i en läsning som gör den kraftlös inför den dominerande tillväxt- och innovationsretoriken. I *Alltings mått* finns dessutom en framåtblick som är sällsynt. De kommande möjligheterna framhävs på bekostnad av de rådande begränsningarna. Inte minst inspirerar texten genom sin rika katalog över potentiella arbetsuppgifter. Mänsklighetens mest avgörande ödesfrågor – till exempel miljökrisen, teknikutvecklingen och globaliseringen – är ju i hög grad humanistiska angelägenheter. Men boken bör inte bara läsas av de närmast berörda, utan av alla med minsta intresse för forskning och högre utbildning. Trots närfokuseringen på humaniora rör sig författarna i en vidsträckt terräng. Framställningen är emellertid inte invändningsfri. Jag vill till exempel hävda att de kriskänslor som satt sin prägel på humaniora mer har sin grund i reella erfarenheter och mindre i

en nedärvd missnöjeskultur. Visserligen finns en lång tradition av veklagen över de humanistiska kunskapsformernas marginalisering. Denna tradition har existerat i olika former alltsedan det moderna universitetet uppkom. Men dess ursprung är inte så mycket en felsyn som en genuin upplevelse av att de egna tänkesätten är hotade i ett samhälle dominerat av annorlunda rationalitetsformer och kunskapsideal.

SKOLA & UTBILDNING

Anders Ekström
& Sverker Sörlin

*Alltings mått – Humanistisk kunskap
i framtidens samhälle*

NORSTEDTS | 288 S. | ISBN 9789113044330

Bengt Kristensson Ugglå

*Gränspassager – Bildning i
tolkningens tid*

SANTÉRUS | 157 S. | ISBN 9789173590525

DET FINNS SKÄL FÖR HUMANIORAS DEPPIGHET

Recensent *Thomas Karlsohn*

EKSTRÖMS OCH SÖRLINS bok är det mest omfattande försöket till ett helhetsgrepp när det gäller humanioras situation sedan 70-talet och ger många impulser till nytänkande. Men när de hävdar att humaniora marginaliserat sig självt genom en nedärvd missnöjeskultur förbiser de att den depressiva stämningen bygger på reella erfarenheter, inte minst förlusten av akademisk frihet. Deras bok hade också behövt diskutera bildningsbegreppet mer utförligt och därför är Kristensson Ugglå bok ett utmärkt komplement.

tiken? Diskussionen i *Alltings mått* ger vid handen att humaniora måste integreras med andra kunskapsfält och öppnas mot världen utanför universitetet. Forskningsuppgifterna bör förbindas med konkreta samhällsfrågor och den reaktiva kritiken måste ersättas av en framåtblickande och problemlösande hållning. I organisatorisk mening bör humaniora därtill bryta sig ur de nedärvda akademiska strukturer som

Ekström och Sörlin är förvisso inte ony-anserade i dessa frågor. Även de pekar på en rad externa faktorer som lägger sordin på stämningarna inom humaniora. Men ändå får man som läsare av deras bok intrycket av att missförhållandena i ganska hög grad beror på tankefel och intern regression. Och visst finns det avskräckande svenska och internationella exempel på kända humanioradebattörer som drabbats av förlamande melankoli (litteraturvetaren Harold Bloom kunde vara ett). Men många klagande humanister ägnar sig snarare åt ett legitimt sorgearbete.

TALET OM HUMANIORAS kris växer alltså ur ett reellt trauma. Men vari består detta trauma? En brist i *Alltings mått* är att fenomenet avprofessionalisering inte diskuteras närmare. Ekström och Sörlin talar på några ställen om humanisternas "svaga professionella självbilder". Tanken på en nödvändig professionalisering av fältet figurerar på några håll. Men en mer ingående behandling av temat saknas. Universitetsväsendet i allmänhet och humaniora i synnerhet präglas ju av de klassiska professionernas gradvisa försvinnande. Politiken och byråkratin har inte längre någon tillit till våra verksamheter.

I en mening kan man som författarna säga att den politiska makten är på väg att dra sig tillbaka från den högre utbildningen och forskningen. Autonomireformen häromåret är ett tydligt exempel. I en annan bemärkelse har dock statsmakterna genom införandet av nya styrmekanismer och utvärderingssystem kringskurit det professionella självbestämmandet och den kollegiala gemenskapen. När humanisterna sörjer är orsaken inte minst denna förlust av akademisk frihet. De delar för övrigt sina känslor med andra – talet om kris hörs numera från både samhällsvetenskapligt och naturvetenskapligt håll. Det är ofrånkomligt och sunt att sådana reaktioner utlöses. Snabba och djupgående förändringar hotar den autonomi som enligt många utgör själva möjlighetsbetingelsen för vetenskapens samhällseliga funktion.

Det är lätt att hålla med Ekström och Sörlin om att humanisternas kritik ofta varit riktning- och uddlös. Förmågan till självinsikt och politisk analys är ibland begränsad. Tunnelseendet är på vissa håll välutvecklat när betydelsen av den egna verksamheten framhävs. Det finns därför åtskilligt att vinna på att träda ut i samhällsdebatten och att ställa det kritiska

uppdraget i relation till synliga problem. Men samtidigt är jag skeptisk till en alltför långt driven vilja att omvandla negativ kritisk energi till positiv. Det är väsentligt att den övergripande och avancerade systemkritiken utan konkreta handlingsrecept erbjuds en skyddad plats.

TROTS DESSA INVÄNDNINGAR måste det framhållas att *Alltings mått* är en rik bok. Samtidigt kunde man vänta sig lite mer på några punkter. Ett företeelse som bara diskuteras marginellt men som hade förtjänat en generösare behandling är bildning. Författarna nämner visserligen temat på några ställen – ibland med uppskattning, ibland i mer misstänksamma ordalag. Men

i huvudsak har de valt att inte gå i närkamp med detta komplexa begrepp.

I det avseendet skiljer sig deras bok därför helt från Bengt Kristensson Ugglas nyligen utgivna *Gränspassager. Bildning i tolkningens tid*. Volymen är en bukett texter som i olika versioner publicerats tidigare. Den kan sägas ge en värdefull och välriktad sidobelysning av de diskussioner som Ekström och Sörlin för.

Ett av bokens viktigaste ärenden är att bryta loss bildningsbegreppet från de rester av romantisk isolationism och exklusivitet som enligt Kristensson Ugglas fortfarande gör sig gällande. Bildning i globaliseringens och informatiseringens tidsålder kan inte längre vara en sak för humanistiska skönandar utan bör omfatta ett mycket vitt spektrum av kunskaper,

inklusive teknik, medicin, naturvetenskap och ekonomi. Därför måste bildningen enligt författaren också vara en kritisk hermeneutik, eller annorlunda uttryckt en grundläggande förmåga att reflektivt hantera perspektivens mångfald och tolkningarnas olikheter. Den bildade människan är inte längre en lärdomsgigant som behärskar ett kanoniskt stoff av högtstående kultur. I stället är det en person som medvetet och självständigt förmår röra sig över de gränser som tidigare skilt kunskapsområdena från varandra.

Gränspassager är en på många sätt tankeväckande liten bok. Den bryter med en alldeles egen röst in i den bildningsdiskussion som tagit fart under senare år. En av tillgångarna med artiklarna är att de själva gestaltar det gränsoverskridande de pläderar för. Ett fint exempel ges redan i det första kapitlet, "Flexibilitet eller bildning?". Texten rör sig från stelna bildningsideal över nyhumanismens pedagogiska tänkande för tvåhundra år sedan fram till teman som livslångt lärande, universitetspolitik och nutida flexibilitetsideologier. Kunskaper från olika fält integreras, samtidigt som en kritisk diskussion mejslas fram. Granskningen av vår tids managementtänkande och förföriska anpassningsbudskap visar att bildningens marginalisering i det akademiska livet har konkret bakgrund. Bildningsunderskottet är inte en effekt av någon diffus kulturskymning utan en företeelse med identifierbara orsaker.

Bengt Kristensson Ugglas beskriver liksom Ekström och Sörlin eroderade gränser. Det är ett budskap om svårigheter för humaniora men också om hopp. Som avslutande memento vill jag dock framhålla att det moderna forskningsuniversitetets – och inte minst humanioras – historiska kraftutveckling haft sitt ursprung i miljöer som delvis varit slutna och inåtriktade. Universitetets oberoende, interna normbildningsprocesser och distansering gentemot det yttre har medfört mycket gott. Gränser har spelat en viktig roll. Det är förvisso inte längre möjligt eller önskvärt att barrikadera sig i elfenbenstornet. Vi bör välkomna att universitetet och kunskapsbildningen ändrar form. Men det är också vår uppgift att försöka finna en balans där det nya omsorgsfullt vägs mot insikter från det förflutna.

► Thomas Karlsruhn är docent i idé- och lärdoms historia vid Göteborgs universitet.

BÖCKER OM DEN svenska socialdemokratin duggar tätt i dessa dagar. Om det är ett tecken på ett avslut i bemärkelsen att partiets roll nu summeras, vad blev det och vad blev det inte, eller snarare tecken på att flödet av betraktelser över händelser, skildringar av personer och processer ökar i allmänhet, är inte lätt att säga. Vid läsningen av Carl Hamiltons bok *(S)-koden. Den socialdemokratiska utmaningen* är det lätt att få känslan av att socialdemokratin och Sverige står vid vägs ände. Socialdemokraterna som byggde landet, välfärden och välståndet, har tappat kompassen och vet inte själva längre vilka värden de ska slåss för. Hamiltons bok är ett kraftfullt och intelligent försök att precisera problembilden, identifiera orsakerna till att det gick snett och peka ut vägen framåt: vilken politik bör socialdemokraterna föra för att partiet ska kunna återta sin roll som statsbärande, i bemärkelsen att bygga det gemensamma? Många av de förslag som läggs fram i bokens sista del är högtintressanta och förtjäna ut att tas på allvar. Så skriver Hamilton om behovet av att förbättra den offentliga sektorn innan man börjar tala om att höja skatterna; han menar att människor, och i synnerhet den för välfärdspolitiken så centrala medelklassen, är beredda att betala hög skatt under förutsättning att staten då levererar, och levererar kvalitet. "För den breda medelklassen är gemensamma lösningar överlägsna privata alternativ. Men detta kan inte proklamerats, det måste visas."

Att som nu både tvingas bära höga skatter, och i allt högre utsträckning därutöver försäkra sig om vård, pensioner, och kanske i framtiden effektiva läkemedel, genom privata försäkringar, är på sikt ohållbart och urholkar det folkliga stödet för välfärdspolitiken, som i sin tur vilar på beredvilligheten att betala skatt och en effektiv skatteindrivning. Likaså är Hamiltons resonemang om skolan högst tänkbara, där hans rekommendation är att mer balanserat och pragmatiskt ta fasta på

de goda konsekvenser som införandet av friskolor haft, men samtidigt reglera bort avarterna: friskolor byggda på religiös och etnisk grund bör avvecklas, skolor som har alternativa pedagogiska idéer som drivkraft uppmuntras. Ett statligt överinseende måste återupprättas som en motvikt mot kommunaliseringens nedmontering av den betydelsefulla likvärdigheten.

SOCIALDEMOKRATERNA SOM PARTI har varit unikt. Även i dag är socialdemokraterna ett parti med stort väljarstöd, men något är förändrat. Hamilton menar att partiet har gått från att vara ett annorlunda parti till att bli ett parti som alla andra. Orsakerna finns delvis att söka i yttre omvärldsförändringar och, vill jag tillägga, individualiseringsprocesser, men framför allt i en ökande intern osäkerhet om den egna identiteten. Vad Hamilton kallar "S-koden" var det som lade grunden till partiets framgångar: "S-koden" förstätt som att gemenskapsbyggande är frihetens förutsättning, politiken ska (och kan) leda, och folkrörelsen är en metod för socialt lärande. Det är den socialdemokratiska ideologin som varit framgångens motor och som en gång svarade, och svarade mycket framgångsrikt, på den utmaning som övergången till ett kapitalistiskt produktionssystem utgjorde.

Carl Hamiltons analys är inspirerad av, och utvecklar, statsvetaren Sheri Bermans bok *The Primacy of Politics. Social Democracy and the Making of Europe's Twentieth Century* (2006). Berman analyserar och pläderar för vikten av den socialdemokratiska ideologi – den tredje vägens politik – som vare sig innebar planhushållning eller oreglerad marknadsekonomi, utan i stället innehöll en vision om att använda kapitalismens inneboende kraft för att främja utjämning och social rättvisa. Genom att slå in på en väg där man bevarade marknadsekonomi och privat ägande men utnyttjade kapitalismen genom en aktiv statsmakt som använde vinsterna för att omfördela och förverkliga sina idéer om hur samhället

skulle se ut skapade de svenska socialdemokraterna – med uppbackning även från de borgerliga partierna – en lösning på det ojämlikhetens problem som kapitalismen genererar.

Det är alltså möjligt, menar Berman och fortsätter Hamilton, att förena ett kapitalistiskt produktionssätt med demokrati och social stabilitet. Men då måste det allra mest centrala i den socialdemokra-

POLITIK & SAMHÄLLE

Carl Hamilton

(S)-koden – Den socialdemokratiska utmaningen

NORSTEDTS | 288 S. | ISBN 9789113043258

Mikael Romero

Toblerone-affären – Varför Sverige inte fick sin första kvinnliga statsminister

NORSTEDTS | 268 S. | ISBN 9789113043210

Bengt Ohlsson

Margot

BROMBERGS | 180 S. | ISBN 9789173373326

PARTI MED AFFÄR(S)PLAN MEN UTAN KOMPAS(S)

Recensent *Li Bennich-Björkman*

BÖCKER OM SOCIALDEMOKRATIN duggar tätt, kanske ett tecken på att partiets unika roll nu summeras när det håller på att bli ett parti som andra. Carl Hamilton menar att socialdemokratin har övergett den centrala övertygelsen att politiken ska styra, inte marknaden. Partiet dominerades länge av män. Böcker om Mona Sahlin och Margot Wallström vill skildra villkoren för kvinnor som verkar i ledarskiktet.

Hamilton identifierar – vilket många missar – nyckeln till det finska skolväsendets höga kvalitet: förtroendet för lärarnas professionalism och därmed deras omfattande autonomi. Det är inte disciplinen i de finska skolorna, utan just att lärarnas kreativa potential tillåtits blomma och därmed forma skolan som jag tror varit avgörande för den stora skillnad som finns mellan Sverige och Finland.

tiska ideologin, övertygelsen om att det är politiken som ska styra och inte marknaden, hållas vid liv. Där har socialdemokratin abdikerat, är Hamiltons slutsats, och därmed har partiet avhänt sig en hel del av handlingskraft och legitimitet. Diskussionen om begreppet "affärsplan" häromveckan när socialdemokraterna lanserade sin vision om den ekonomiska politiken, är möjlig en indikation på precis detta.

JAG FINNER HAMILTONS analys trovärdig, hans bok både stimulerande och intresseväckande. Den innehåller en mängd tanketrådar, reflexioner, uppslag och tolkningar kring den politiska samtiden och socialdemokraternas vilshenhet, som det inte går att göra rättvisa här. En fråga man kan ställa sig med utgångspunkt i *S-koden* är vad den inre bristen på kompass under senare decennier kommer ifrån? Och varför kompassen – ideologin – låg så fast under tiden åtminstone fram till 1970-talet. Historikern Petra Paulis nyutkomna avhandling *Rörelsens ledare. Karriärvägar och ledarideal i den svenska arbetarrörelsen under 1900-talet* (Avdelningen för historiska studier, Göteborgs universitet) om det socialdemokratiska ledarskiktets sociala bakgrund och ideal under 1900-talet ger en viktig pusselbit. Hon undersöker det ledande organet verkställande utskottets (VU:s) sammansättning och finner att under de "långa" andra och tredje generationerna (1930–70-tal) kännetecknas VU av långtgående kontinuitet; genomsnittstiden för ledamöterna är 29 år (att jämföra med sex år under de senaste decennierna). I regeringsställning utgör VU således en stabiliserande kraft. Klassmässig homogenitet, liten rotation och även könsmässig homogenitet (fram till 1975 består VU enbart av män), är den bild som framträder av VU under Hanssons och Erlanders generationer. Såväl före som efter är bilden en annan, mindre homogen och mindre stabil. 1990-talet och våra dagar är tider av snabb rotation på ledande positioner, och ett ständigt minskat vaktslående kring klassmedvetenheten som kapital.

TVÅ AV DESSA den nya tidens socialdemokrater, "nya" också i bemärkelsen att de är kvinnor i den annars så manligt dominerade socialdemokratin, står i centrum i två av höstens andra nyutkomna böcker. *Toblerone-affären. Varför Sverige inte fick sin första*

kvinnliga statsminister är pressekreteraren Mikael Romeros rafflande uppgörelse med det fullständigt skoningslösa mediedrev som under loppet av några höstveckor 1995 fällde "tolvtaggaren" Mona Sahlin, tilltänkt efterträdare till Ingvar Carlsson som partiledare och statsminister. Mona Sahlin försvann från den politiska hetluften, avgick ur regeringen men återkom som partiledare långt senare, efter valnederlaget 2006. Trots allt vingklippt och präglad av det som hade inträffat, därtill inte längre ung och lovande utan medelålders och en del av etablissemanget, förmådde inte Sahlin leda partiet rätt. Hade hon tillträtt 1994 hade det varit efter att

naturlig resonans. Verkligheten blir dock alltför svart-vit, nyanserna försvinner och kvar blir intrycket av en närmast ofelbar Mona Sahlin som sviks av i stort sett alla. Boken är utan tvivel en "J'accuse" – en anklagelseskrift – och vid skampålen står medierna, erfarna och "seriösa" journalister såväl som sensationsblaskor. Men man ska inte läsa denna bok för att få syn på Mona Sahlin eller bilda sig en uppfattning om hennes slarv, skuld eller vem som läckte. Dess värde ligger i förmågan att från de jagades sida fånga paniken, obehaget, oförmågan att få stopp på en process som väl rullat igång. I det avseendet är Romeros bok ett kraftfullt vittnesmål om den makt vi ofta talar om men har svårt att undersöka, nämligen mediernas. Romero måste ständigt, även under de allra värsta dygnen, ställa upp för journalister som ligger på, ständigt vara tillmötesgående. Detta underläge – även innan drevet startar – är det som drabar mig starkast.

BENGT OHLSSONS BOK *Margot* om Margot Wallström är en biografi skriven av en skönlitterär författare. Det gör den njutbar och stämningsfull och, tror jag, ganska ovanlig. Det är en bok som fascinerar. Formen, där Ohlssons egna intelligenta reflektioner kring vardagssituationer såväl som detaljer, skänker perspektiv och stämning inte bara åt berättelsen som sådan utan också åt Margot Wallströms nuvarande tillvaro, är spännande. Ohlssons observationer berättar indirekt om Margot, hennes nuvarande verklighet, utan att det blir övertydligt eller enbart konstaterande.

Kontrasten till det febrigt uppskruvade tempo som präglar Romeros skildring av Mona Sahlins sista dagar som statsminister in spe kunde inte vara större. Här får Margots eget norrländska temperament sätta sin prägel. Visserligen kallar hon sig själv "fru Eld" i förhållande till sin man Håkan som enligt vännerna är "herr Vatten", men något lugnt och jordnära svävar över Margot Wallström. New York-skildringarna från hennes FN-arbete mot sexuellt våld i krigssituationer är visserligen fyllda av snabba klackar, pärlband av sammanträden och människor, ombyten på kontoret och glittror i skyskrapor. Men det är den eftertänksamma, reflekterande iakttagarens blick som vi läsare följer. Varvat med New York City förekommer besök i Margots hemtrakter i västerbottniska Kåge, liksom i

socialdemokraterna lyckats återerövra makten efter tre år i opposition. Nu fick hon den tunga uppgiften att axla ett valnederlag där motståndarna – den borgerliga alliansen – vunnit på en helt ny politisk strategi av enighet och "ny" politik. Det förnyelsearbete som påbörjades inom partiet gjorde att man tappade i profil och trovärdighet. Inte heller lyckades Mona Sahlin bli den ledargestalt som hon sannolikt – med den vind i ryggen och det stora stöd hon då hade – hade klarat av att vara 1994.

Det har redan skrivits mycket, och med rätta negativt, om Romeros glorifiering av sin tidigare chef Mona Sahlin. I boken demonstrierar han fortfarande efter sjutton år en lojalitet utöver det vanliga, som har sin grund i ett slags klassgemenskap och

familjens välstädade och skrynkelfria villa utanför Karlstad. Väl framme på sista sidan har man fått inblickar i ett liv, inte framför allt ett politikerliv, utan ett liv där politiken definitivt spelat en roll men där också frihetsbehov, ambition, moderskap och kärlek har haft en given plats.

Margot Wallström får i boken ibland epitetet Hoppet, syftande på hennes popularitet inom socialdemokratien, såsom den som skulle kunna rädda partiet om hon bara "kom hem" och tog på sig ledande uppgifter eller till och med partiledarskapet. Ger Bengt Ohlssons skildring någon nyckel till vari denna dragningskraft består? Tre saker slår mig. Margot Wallström är nyfiken och intresserad av människor. Hon vill försöka komma underfund med hur människor fungerar, och har arbetat upp en förmåga att se människorna hon möter. Detta berättar hon i eftersnacket till ett tufft möte med ett centralafrikanskt sändebud: "Det är få människor jag tycker riktigt illa om eller undviker. De flesta försöker jag klura ut, vad är det här? Jag tycker det är intressant. Varför är de såna? Går det att få fram något annat ur dem?" Hon förefaller heller inte sträva efter makt. Däremot är hon strategisk och en tävlingsmänniska. Inte heller är hon besatt av politiken, utan här finns ett slags distans. I den meningen är hennes frihetsbehov starkare. Kanske skulle man kunna säga att Margot Wallströms lyskraft och attraktionsförmåga ligger i att hon är mänskligt mogen. Där tror jag möjligen att hon har en manlig motsvarighet i Stefan Löfven.

Insprängt i Ohlssons berättelse finns hela tiden utdrag från en FN-rapport om den massaker som ägde rum i Guinea 2009, där människor urskillningslöst mördades och våldtogs på de mest bestialiska sätt. Varför finns dessa utdrag där, vad fyller de för funktion? Kanske är avsikten att

utan vidare åthävor berätta om det arbete Margot Wallström ägnar sig åt, den brutalt våldsamma verklighet som existerar parallellt med de ständiga sammanträdena,

”På ett sätt för både Romeros och Ohlssons böcker tankarna till furstespeglar. Båda är i grunden oerhört förtjusta i sina huvudpersoner, Romero avsevärt mer oförblommerat, och skildrar dessa i ljusa färger och med egenskaper och karaktéristiska som ligger väl i linje med moderna (och svenska) ideal: dessa toppolitiker är "vanliga" och "lagom", de är opretentiösa, inkluderande och "team-builders".”

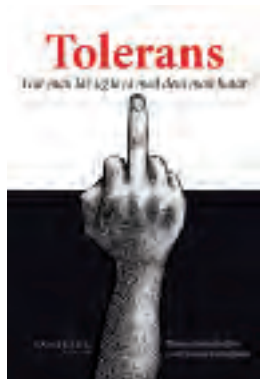
mötena och middagarna. Kommissionsutdragen är detaljerade och vidriga, det är plågsamt att läsa – och just genom detta får man än mer respekt för Margot Wallströms val att inte vilja bli partiledare för svenska socialdemokraterna i ett land som ändå är bland de mest välmående i världen, utan använda sin odiskutabla mänskliga förmåga till att försöka förändra fundamentala orättvisor på global nivå.

FÖRR I VÄRLDEN engagerades författare för att lovsjunga kungar, adelsmän och andra potentater. Det var genom dessa furstespeglar och andra uppdrag för makten som författare och skribenter försörjde sig. Bo Bennich-Björkman, min pappa, skrev om denna institution i avhandlingen *Författaren i ämbetet*. Ökad läskunnighet och en växande bokmarknad under 1700- och 1800-talet skapade alternativ. För den som skrev framgångsrikt kunde försörja sig genom att skriva för en publik. Därutöver föddes också statliga stipendiesystem och författarpennningar för att frigöra författarna från marknadens diktat, system som levt vidare in i våra dagar.

På ett sätt för både Romeros och Ohlssons böcker tankarna till furstespeglar. Båda är i grunden oerhört förtjusta i sina huvudpersoner, Romero avsevärt mer oförblommerat, och skildrar dessa i ljusa färger och med egenskaper och karaktéristiska som ligger väl i linje med moderna (och svenska) ideal: dessa toppolitiker är "vanliga" och "lagom", de är opretentiösa, inkluderande och "team-builders". Men Bengt Ohlssons bok biter sig fast och dröjer kvar. Den är en "postmodern" biografi, skriven på ett sätt där fiktion, personskildring och iakttagande journalistik samsas inom samma pärmar. Vad den säger är att det inte finns någon politiker Margot Wallström, utan personen Margot Wallström som ibland har varit just – politiker.

► Li Bennich-Björkman är Skytteansk professor i statskunskap och vältalighet vid Uppsala universitet.

— Annonser —

TOLERANS
– HUR MAN LÄR SIG LEVA MED
DEM MAN HATAR

Thomas Bredsdorff & Lasse Horne Kjeldgaard

Ska man behöva tolerera allt? Nej, säger författarna, men vart går gränsen? Det är när den ska dras som vi blir oeniga. Idag ökar intoleransen, så det är viktigt att reda ut begreppen. I denna bok görs det med många intressanta exempel.

291 s inb

Översättning av Thomas Andersson

www.santerus.se

POLITISKA REGIMER
– EN INTRODUKTION

Daniel Silander

Författaren jämför och exemplifierar fem olika politiska regimtyper: demokratiska (El Salvador), totalitära (Kuba), auktoritära (Vitryssland), dynastiska (Brunei) och hybrida (Pakistan).

136 s hft

Anna Arutunyan

Tsar Putin

– Myter, makt och despotism

(*The Putin Mystique: Feudalism, Corruption and God in Russian Society*)

ÖVERS. STEFAN LINDGREN

ORDFRONT | 312 S. | ISBN 9789170376603

IBLAND ÄR EN DÅLIG BOK BARA EN DÅLIG BOK

Recensent *Guðrun Persson*

ANNA ARUTUNYAN FÖRSÖKER legitimera Putins styre, fastän hon inte säger det öppet. Källkritiken är obefintlig, oredan i tankarna direkt plågsam och konspirationsteorierna mer komplicerade än de brukar vara i Ryssland. Ingen konspirationsteori behövs för att förklara denna bok – den är bara mycket dålig.

POLITIK & SAMHÄLLE

BÖCKER OM RYSSLANDS president Vladimir Putin saknas inte. I min bokhylla står ett tiotal och en sökning i Libris ger över 200 träffar i svenska bibliotek. Anna Arutunyan har skrivit ytterligare en, med den skillnaden att den inte handlar särskilt mycket om Putin. Den svenska titeln är *Tsar Putin – Myter, makt och despotism*. Den skrevs på

engelska och heter då *The Putin Mystique* vilket ger en antydning om innehållet.

Arutunyan tecknar en diffus bild av den "mystik" som sägs omge Putin. Hon skriver om "den ryska själen" och menar sig ha belägg för att Putin är en traditionell rysk självhärskare, en despot som Ivan IV ("den förskräcklige") eller Josef Stalin. Ryssland i dag är enligt henne en feodal stat med samma mekanismer i maktutövningen som på 1400-talet, med feodalherren och hans vasaller. Hon skriver visserligen att boken inte ska "hävda det urgamla masochistiska antagandet att ryssarna helt enkelt behöver en tsar och en stark härs-kare och att vi inte ska vänta något annat av deras styrelseskick". Och sedan är det just det hon gör! Detta är långt ifrån något nytt synsätt och både ryska och utländska forskare skriver ibland på detta tema, bland andra den svenske nationalekonomen Stefan Hedlund, som också citeras i boken. Men Arutunyan hanterar temat sämre än de flesta, och dessutom är hon en slarvig journalist.

De intressanta frågor som hon hävdar att boken handlar om – hur ryssarna formar sitt förhållande till statsmakten och ekonomin och de regler som styr detta förhållande – är ett forskningsämne som kräver kunskap och analys. Arutunyan visar varken prov på det ena eller det andra, och frågorna blir obesvarade. Källkritiken är obefintlig, okunskapen om Rysslands historia iögonenfallande, konspirationsteorierna är många och än mer komplicerade än de vanligtvis är i Ryssland. Tankeoredan är stundtals så stor att det blir plågsam läsning. Allt detta skulle vara ursäktligt om Arutunyan skrivit en roman, ett skönlitterärt verk med fantasifulle historier, men hon hävdar själv att hon forskat för att skriva boken. Ytterst visar det sig att Arutunyan försvarar Putins auktoritära styre. Hon menar att Ryssland alltid måste välja mellan en despot eller revolution (och hon gillar inte revolutioner). Hon är visserligen kritisk mot Putin men inte för att han är auktoritär utan för att han inte tillräckligt lyckats skapa en "idé, ett syfte" med Ryssland, en "andlig strävan tillräckligt hög".

VI KAN BÖRJA med de rena sakkfelen: hon noterar att Ryssland (ska vara Moskva) inte blivit det tredje Rom. Hon skriver om Krimkrigen i pluralis och hävdar att de ägde rum under 1800-talets andra hälft. Krimkriget utkämpades 1853–56. Vidare är påståendet att detta krig främst motiverades av "föreställningen om det ryska folkets ställning som utvalt folk, rättfärdigat av den ortodoxa kyrkans religiösa sär egenhet" så förenklat att det är felaktigt. När hon behandlar personkulten skriver hon enbart om Stalin – inte om det faktum

att personkulten under Sovjetperioden omfattade samtliga ledare från Lenin till Andropov. I den särskilt tillagda epilogen drar hon en parallell mellan demonstrationerna den 6 maj (där omkring 400 greps) till dekabristupproret 1825 utan att förklara hur eller på vilket sätt dessa protester uppvisar några likheter.

Dessa exempel visar tydligt hur Arutunyan förhåller sig till sitt ämne och det är varken den goda journalistens arbetssätt eller forskarens. Hon har bestämt sig för hur världen ser ut, letar sedan selektivt ut lämpliga "bevis" som ska styrka hennes världsbild – allt annat bortser hon från.

EN AV DE centrala tankarna i boken är att Ryssland i dag är en feodal stat med en herre och vasaller. Ingenstans definierar hon vad hon menar, men till stöd för sina tankar citerar hon bland annat den amerikanske historikern Richard Pipes. I sin bok *Russia and the Old Regime* för denne ett resonemang kring feodalismen, definierar de olika varianterna och begreppen i ett helt kapitel. Han undersöker det medeltida Ryssland. Ur denna bok hänvisar Arutunyan till två sidor (lösryckta ur sitt sammanhang), jagar sedan vidare och hävdar att Putin låtit sig "smörjas till enväldshärs-kare", dock utan att vara en "messiansk furste".

När hon beskriver Putins "isigt stirrande blick" får hon en tanke: "Hoppa nu 182 år tillbaka i tiden, för Ryssland har känt andra ormligt stirrande enväldshärs-kare, och vi finner att Nikolaj I:s blick fick oppositionen att jämföra honom med en basilisk." Sedan citerar hon Aleksandr Herzen från 1856, då landsflyktig. Lustigt kanske, men föga klagande.

Konspirationsteorierna följer på varandra. Flera är välbekanta, men Arutunyan tar dem ofta ett eller två varv till. Hon berättar om polismannen Aleksej Dymovskij som år 2009 lade ut en video på internet, där han var öppet kritisk mot den egna kåren, korruptionen och polisens brottslighet. Videon och Dymovskij fick stor uppmärksamhet både i Ryssland och i utländska medier. Enligt Arutunyan (hon hänvisar bland annat till Moskvans romska [sic!] taxichaufförer) var Dymovskij planerad av eller utnyttjad av en grupp hökar i inrikesministeriet. Denna grupp påstås ha kopplingar till säkerhetstjänsten och syftet ska ha varit att utnyttja Dymovskij och hans kritik för att avsätta inrikesministern Rashid Nurgalijev. Hon träffar två av personerna som uppges "stå bakom" Dymovskij och när snabbt slutsatsen: "Det började bli uppenbart att det inte spelade någon roll ifall dessa officerare ingick i en högre plan på att ta kontroll över inrikesdepartementet eller ej. Eller för att vara mer exakt,

om det fanns en komplott deltog de inte medvetet i den. I stället utgjorde de en helt annan typ av hot: om en komplott skulle sättas i verket kunde de användas som bondeoffer.” Hänger ni med?

AFFÄRSMANNEN OCH POLITIKERN Michail Prochorov beskrivs av Arutunyan som ”dubbelagent”. Han var först partiledare för vad som skulle bli ett högerparti inför dumavalet, ”Den rätta saken” (Pravoje delo), men tvingades avgå sedan han vägrade ta order från Kreml. Sedan dök han upp som presidentkandidat inför årets val. Trots att han var så pass ny på den politiska scenen gick det förhållandevis bra för honom. Ynka 7,98 procent i hela landet kan tyckas futtigt, men klart är att vissa väljargrupper (yngre, medelklass, storstadsbor) tilltalades av Prochorovs budskap. I Moskvas oblast fick han drygt 20 procent. Arutunyan försöker leda i bevis de då spridda ryktena att Prochorov skulle vara planterad av Kreml, som ville se något annat ansikte i presidentvalet än de gamla vanliga, Gennadij Ziuganov och Vladimir Zjirinovskij. Och för att ”bevisa” konspirationen pekar hon på det faktum att Michail Chodorkovskij sitter i fängelse. Alltså, eftersom han är fängslad, men inte Prochorov, så måste den senare vara Kremles man. Hon skriver: ”I Chodorkovskijs fall kostade hans vägran att kompromissa honom hans imperium och frihet. I Prochorovs fall kostade det honom bara hans parti. [...] Prochorov spelade dock sina kort rätt och behöll statens välvilja.” Glasklart, eller hur?

KORRUPTIONEN SPÄRAR HON till Ivan IV:s

tid och den beskrivs som en konstant storhet. Hon tiger om det faktum att korruptionen under Putins tid vid makten ökat drastiskt både i den politiska sfären och i den ekonomiska.

Kanske är det inte så märkligt att den här sortens pamfletter skrivs i dagens Ryssland. Bristen på transparens och öppenhet i ett samhälle leder till konspirationsteorier och ryktesspridning. Det var tydligt i Sovjetunionen. Men att en journalist, som främst riktar sig till en internationell publik, ägnar sig åt att underblåsa fördomar, bidra till missförstånd och okunskap om Ryssland är anmärkningsvärt.

Arutunyan är en ung journalist vid den engelskspråkiga tidningen *Moscow News*. Hon föddes i Sovjetunionen och när hon var sju år emigrerade familjen till USA. Bland ryska journalister uppmärksammades hon 2006 då hon – en vecka efter mordet på Anna Politkovskaja – i en artikel angrep Politkovskaja för att ha varit en dålig journalist, ja inte ens primärt journalist utan människorättsaktivist. Politkovskaja ska ha varit skadlig för rysk journalistik, hävdade Arutunyan då.

Demonstrationerna i samband med

dumavalet i december 2011 är hon i huvudsak kritisk till. Hon betecknar genomgående demonstrationerna som en ”kosmopolitisk minoritet”. Den som känner till något om ordet kosmopolit i Ryssland vet att det är maktens gängse skällsord för judar. Att hon använder det är ingen slump. Hon försvarar till och med Vladislav Surkov, då förste vice stabschef i presidentadministrationen, då han kallade demonstrationerna ”rasande kosmopoliter”.

HELA BOKEN ÄR ett försök att legitimera Putins styre utan – givetvis – att Arutunyan är tydlig med syftet. Några exempel får tjäna som illustration. Hon skriver: ”Hur länge Vladimir Putin än kommer att sitta kvar vid makten har han redan gjort historien en tjänst genom att oavsiktligt tjäna som en spegel åt den ryska själens mest oroande djup, och göra dem synliga så att de kan börja avhjälpas.” Varför historien skulle vara betjänt av en person under vars styre Ryssland blivit mer auktoritärt med kringskuren yttrandefrihet är högst oklart och Arutunyan utvecklar inte resonemangen.

Vidare hävdar hon att ”själva idén om styrd kapitalism” (skall vara styrd demokrati) ”vilken normalt anförs som en kritik av Putins regim och ses som en rest av sovjetregimen, är en integrerad del av uppkomsten av det ryska imperiets expansion liksom av dess fortlevnad”. Idén om den styrda (eller kontrollerade) demokratin var Vladislav Surkovs skapelse i ett försök att rättfärdiga det alltmer auktoritära politiska styret.

Arutunyan undviker konsekvent en skarp analys. Det är inget ”mystiskt” över Putins styre. Vad som pågår är en förvandling av ett politiskt system. Den medelklass som börjat göra sin stämma hörd politiskt har ännu inte formulerat några tydliga politiska alternativ och ingen vet ännu vad förändringen ska resultera i.

Klart är dock en sak: det finns ingen konspiration bakom Arutunyan. Det är bara en mycket dålig bok.

► Gudrun Persson är fil.dr och forskare vid Försvarshögskolan.

”Konspirationsteorierna följer på varandra. Flera är välbekanta, men Arutunyan tar dem ofta ett eller två varv till.”

BOKEN HAR UNDERTITELN *Memoar*, men är i sin substans en lärd och väl-skriven föreläsning om författarens utveckling som nationalekonom, den mest berömda svenska ekonomen sedan Gunnar Myrdal. Lindbeck lyckas, som många gånger förr, beskriva komplicerade teoretiska sammanhang så att de blir begripliga, tror jag mig veta, även för läsare utan egna insikter i ämnet. Med begriplig menas då främst att man förstår den viktiga roll ekonomisk teori har spelat (och spelar) för hur våra samhällen ser ut och fungerar. Boken blir en snabb men ändå upplysande genomgång av de sociala och ekonomiska förändringar som under de senaste 60–70 åren präglade Sverige.

Till stor del beror denna lust att knyta samman teori och verklighet på att han hela sitt liv haft ett starkt politiskt engagemang, sett politikens möjligheter att både skapa och förstöra. Enligt egen utsago stod han redan som nioåring på torgen i Luleå och käftade mot nazistiska mötestalare. (Så effektivt att han bortfördes av stadens polismästare.) Han växte upp i ett politiskt hem – fadern hade arbetat sig upp från sågverket i Kalix till att på 1940-talet bli Luleås ledande socialdemokrat – och anslöt sig tidigt till SAP med hemvist i den mer radikala delen. Under sina första studieår i Uppsala på 1950-talet hemföll han sålunda åt drömmar om ett statsägt näringsliv, drömmar som ganska snart skulle ersättas av en ofta demonstrerad syn på marknadsekonomi och privatkapitalism som garant för ett pluralistiskt samhälle, där staten ägnade sina krafter åt människors sociala villkor och en för de flesta acceptabel fördelning av materiellt välstånd.

I FLERA AVSEENDEN följde jag i Assar Lindbecks spår med ett par års eftersläpning. Vi läste ungefär samma ämnen, hade samma lärare i Uppsala (Assar övergick till Stockholms universitet) och var båda ordförande i den socialdemokratiska studentföreningen Laboremus. Våra akademiska karriärer skilde sig definitivt åt; min bröts

ganska snart medan Assar Lindbecks gick mot allt högre höjder. Ändå kom de att ha ett likartat inslag som också säger något om 1950-talets studiesociala villkor. Som amanuens i Per Edvin Skölds finansdepartement kunde Lindbeck lägga grunden för sitt framtida forskningsarbete, medan jag (avsevärt senare) som utredningssekreterare gavs möjlighet att fullborda en licentiat-

ett stycke som gav honom Luleå läroverks musikpris. Längre upp i åren började han måla tavlor som ställdes ut med, såvitt jag förstår, betydande framgång.

ASSAR LINDBECK ÄR antagligen den mest publicerade nationalekonomen i Sverige. Hans bibliografi upptar 17 sidor i boken, vartill kommer en förteckning över cirka 200 tidningsartiklar med inlägg i svensk politisk-ekonomisk debatt. Och det handlar inte bara om kvantitet. Produkterna är för det mesta av en kvalitet som han inte behöver skämmas över. Det gör han inte heller, citerar gärna sig själv, uppenbart belåten. Som forskare är han inte känd för någon egen teori eller modell, däremot för att sätta existerande teoretiska modeller i operativ verksamhet som utvinna nya insikter om hur de kan appliceras på verkliga (eller inbillade) problem. Till de insatser Lindbeck är nöjd med hör också att han som chef för Institutet för Internationell Ekonomi höjde nationalekonomins vetenskapliga nivå i vårt land. Och han har rätt, tycker jag. IIES, som det förkortades, blev en plantskola för en generation av duktiga ekonomer, med både svenskt och internationellt anseende.

Det är inte alla begåvningar förunnat att bli erkända under sin livstid. Det har emellertid Assar Lindbeck blivit. Han har nästan överösts med priser och medaljer, flera av guld (han har till och med en medalj i eget namn, som pryder bokens skyddsomslag), och han har getts viktiga uppdrag, som 1992 när han blev ordförande i det som alltsedan dess

heter Lindbeckkommissionen. Han erbjöds poster som chefekonom i internationella organisationer (först Världsbanken, sedan Internationella Valutafonden). Men han tackade nej, enligt vad han säger mån om sin vetenskapliga integritet.

Ett annat för ekonomisk forskning betydelsefullt uppdrag skildrar han emellertid utan att beröra poängen. Under många år var Assar Lindbeck ordförande i den kommitté som föreslog mottagare av Riksbankens pris i ekonomi till Alfred Nobels min-

EKONOMI

Assar Lindbeck

Ekonomi är att välja – Memoar

BONNIERS | 463 S. | ISBN 9789100129767

EN BEGÅVNING SOM BLIVIT ERKÄND UNDER SIN LIVSTID

Recensent *Kjell-Olof Feldt*

NÅGON INBLICK i sitt privatliv ger Assar Lindbeck inte. Boken är en föreläsning om författarens utveckling som nationalekonom och de förändringar som Sverige genomgått de senaste 60–70 åren. Lindbeck är antagligen den mest publicerade nationalekonomen i Sverige och har överösts med priser och medaljer.

avhandling i nationalekonomi. Någon mer forskning blev det inte för min del, medan Lindbeck fick det prestigefyllda Rockefellerstipendiet som han använde för att fullborda sin avhandling och sedan inleda sin långa akademiska bana.

Någon djupare inblick i sitt privata liv ger Lindbeck inte. Men läsaren får ändå klart för sig att hans begåvning och energi räckte till för mer än ekonomi och politik. I sin ungdom musicerade han flitigt, spelade klarinett, till och med komponerade

ne. Att få ett Nobelpris (även om just detta är av sent datum) handlar om mycket mer än pengarna. Det ger mottagaren ära och berömmelse och uppfattas som bevis på att en vetenskaplig bragd utförts. Med Nobelpriset blev nationalekonomin för många uppenbarad som en vetenskap. Ljust lyser också över de lärosäten som kunnat frambringa en pristagare. Det är således inte ägnat att förvåna om personerna med inflytande över var priset hamnade behandlades väl av akademier världen runt. Lindbeck själv var redan väl så internationellt etablerad, men för andra svenska ekonomers kontakter med omvärlden spelade Nobelpriset en viktig roll.

ASSAR LINDBECK VAR medlem i det socialdemokratiska partiet i över 30 år tills han lämnade det 1982. Medlemskapet använde han inte så sällan för att kritisera och ibland aktivt bekämpa partiets politik. Det första slaget stod om hyresregleringen som han (och många andra) ansåg leda till att för få bostäder byggdes och att de som fanns ofta fördelades på ett orättfärdigt sätt. Lindbecks skrivelser i ämnet meriterade honom till en plats i den arbetsgrupp regeringen utsåg år 1965 med uppdrag att föreslå hur en avreglering skulle gå till. Det politiska problemet var naturligtvis att hyrorna skulle stiga när statens kontroll upphörde.

Den fråga Lindbeck främst ägnade krafterna åt var hur man med skatter och bidrag skulle minska en önskad inkomstöverföring från hyresgäster till fastighetsägare. Resultatet blev en proposition år 1967 till riksdagen men utan några fördelningspolitiska åtgärder – finansminister Sträng sa nej till skatten på fastighetsägarna. När sedan folkpartiledaren Ohlin, som länge krävt fri hyresättning, anklagade regeringen för denna försummelse ilsknade Sträng till och fick regeringen att dra tillbaka propositionen. Så hyresregleringen blev kvar. Lindbeck kallar socialdemokratins bostadspolitik för en "70 år lång katastrof".

Men på 1960-talet trodde han på möjligheten att vända partiets politik bort från en annan reglering, nämligen den som genom höga importavgifter höll upp priserna på svenska jordbruksprodukter. Det ledde till en för staten dyrbar överproduktion framför allt av spannmål och drev upp priset på jordbruksmark. De veteodlande storgodsägarna (och sockerbruken) var de enda vinnarna, menade Assar och jag höll

med. Till en början såg det ljust ut, regeringen ville faktiskt ta sig ur jordbruksregleringen, och tillsatte ännu en arbetsgrupp där Assar självfallet ingick.

Men till hans (och även min) förvåning var stödet för en avveckling av jordbruksregleringen och därmed lägre matpriser svagt både bland konsumenterna och i det privata näringslivet. Inför kommunalvalet 1966 avvecklades arbetsgruppen och planerna på en reform hamnade i papperskorgen. Men, som Assar konstaterar, det var för sent. Under hela valrörelsen lyste böndernas plakat över åker och äng: "Kan du tänka dig denna bygd utan jordbruk?" Valet gick dåligt för Socialdemokraterna

och någon ändring av jordbrukspolitiken kom inte förrän i slutet av 1980-talet.

ASSAR LINDBECK VAR nära vän till Olof Palme sedan början av 1950-talet. Han uppger, vilket var en nyhet för mig, att han uppmanat Tage Erlander att kontakta Palme för samarbete med en ung politisk talang som Erlander letade efter. Assar berättar också om sin roll som ekonomisk rådgivare till Palme under hans första statsministertid 1969–76. Lite märkligt är ändå att Assar aldrig nämner det utfall han gjorde mot Gunnar Sträng mitt i den konflikt som pågick i regeringen om Strängs åtstramning av statsfinanserna 1972–73. Han kallade Sträng för en enkel kamrer som inte förstod den anti-cykliska politikens förtjäns

ter. Skälet till att Assar förbigår denna episod kan vara att han numera ser sitt inlägg som en av sina polemiska överdrifter – han erinrar dock om en del andra. Men det kan också vara att han (liksom Palme, jag och många andra) hade fel. Strängs envishet den gången fördröjde ankomsten av Sveriges ekonomiska kris med flera år.

UPPBROTET FRÅN DET socialdemokratiska partiet inledde Lindbeck när LO-kongressen år 1975 ställde sig bakom Rudolf Meidners förslag om löntagarfonder. Jag har inga problem med att förstå hans motstånd mot idén att tvångsvis men i små steg överföra ägandet av svenskt näringsliv till fackligt styrda fonder. Däremot förstår jag inte hur han som ekonom kunde tro att det var genomförbart i en öppen ekonomi med stora möjligheter för privatkapitalet att under den processen fly landet. Enda motdraget hade varit att stänga landets gränser och beröva kapitalägarna deras fysiska frihet.

Lindbeck uttryckte aldrig uppfattningen att svensk socialdemokrati skulle vara beredd att införa diktatur. Däremot beskrev han i sina många inlägg mot fonderna hur de skulle upphäva pluralismen i vår ekonomi och förvandla den till ett monolitiskt system med all makt i fackets händer, detta trots att han så småningom måste ha förstått att det förslag till löntagarfonder Socialdemokraterna till slut skulle föra fram bara hade namnet gemensamt med Meidners fonder.

Assar Lindbeck väntade med sitt utträde ur SAP till valrörelsen 1982. Beslutet motiverar han med att han hoppats på besked att partiet skulle överge alla planer på löntagarfonder. När så inte skedde gjorde han vad han kunde för att Socialdemokraterna inte skulle vinna valet och återta regeringsmakten. I hans beskrivning av sitt agerande under dessa år finns emellertid också en underström av sorg, kanske till och med smärta, över den förlorade vänskapen med Olof Palme. Efter Lindbecks första angrepp på "Meidnerfonderna" ville Palme inte längre träffa honom och skar av alla kontakter mellan familjerna Palme och Lindbeck. Jag kan tänka mig att denna oförsonliga reaktion gjorde det lättare för Assar Lindbeck att i sin tur överge socialdemokratien.

► Kjell-Olof Feldt var Sveriges finansminister 1983–1990.

Henrik Jordahl (red.)

Den svenska tjänstesektorn

STUDENTLITTERATUR | 363 S.

ISBN 9789144079844

TJÄNSTESEKTOR GER JOBB – OCH STÖRRE KLYFTOR

Recensent *Lars Magnusson*

FÖRFATTARNA I DENNA antologi är besjälade av tanken att det är inom tjänstesektorn som de nya arbetena måste komma.

Boken ger en god bild av sektorns utveckling i Sverige, men man saknar en problematisering av dess expansion.

Hittills har den medfört större klyftor och för dem som har mindre kvalificerade sysslor har tillvaron blivit otrugg.

EKONOMI

FÖR DRYGT TIO år sedan utbröt en debatt bland ekonomerna om något man kallade "den nya ekonomin". Bland dem som lanserade begreppet var optimismen stor. Man menade att konjunkturcykler av det gamla slaget höll på att försvinna. Det spåddes att genomslaget för informationsteknologin skulle medföra en nära nog evig tillväxt baserad på ständigt stigande produktivitet. Men så gick det som bekant inte. De tio år som har följt har varit de mest krisbenägna sedan 1930-talet. Inte minst IT-

kraschen 2001 visade att inte ens denna industri var skyddad från konjunkturer och kriser. Andra, bland annat undertecknad, ställde sig mera skeptiska och undrade: "Vad är egentligen det nya med den nya ekonomin?" Vi blev sannspådda men den glädjen är inte mycket värd i dag när vi nu hamnat i den dubbeldipp av ekonomisk kris som vi verkar ha svårt att ta oss ur.

Otvivelaktigt sant i allt tal om en ny ekonomi var dock att en så kallad tjänstesektor sedan 1980-talet hade växt sig allt starkare på bekostnad av något som kallas industrisektorn, särskilt i en rad västländer, inklusive Sverige. I antologin *Den svenska tjänstesektorn*, redigerad av nationalekonomen Henrik Jordahl, tecknas i en rad kapitel med företrädesvis andra nationalekonomer som författare en bild av den svenska tjänstesektorns struktur och utveckling på sikt. Författarna är besjälade av tanken att det är tjänstesektorn som måste växa i fortsättningen för att Sverige skall få något att leva av. Den gamla industriekonomin är på återtag på samma sätt som när jordbruket för hundra år sedan fick träda tillbaka för industrin.

JÄMFÖRELSEN MED JORDBRUKETS relativa nedgång kan vara vilseledande. För vad göms egentligen bakom begreppet tjänstesektor? Delvis är det fråga om statistiska definitioner. Om vi tror att det innebär att varuekonomins tid är helt förbi är vi fel ute. En stor del av den ökade tjänsteproduktion som vi kan belägga statistiskt – vilket för övrigt tydligt visas bland annat i Fredrik Bergströms och Roger Svenssons kapitel i boken – är intimt sammankopplad i värdekedjor som har med produktion av varor att göra. Samtidigt med ökad produktivitet och ökad mekanisering stiger tjänsternas andel i form av underhåll, service och mycket i förhållande till det totala varuvärdet. Med ny teknik kan många av de uppgifter som tidigare sköttes av industriföretag outsourcas till mindre företag och klassificeras om som tjänsteproduktion. Några av Sveriges allra största exportföretag är numera mera tjänsteföretag än något annat, till exempel Ericsson, ABB,

ÅG, Alfa Laval etcetera. Tjänstefieringen innebär sålunda inte i första hand att vi alla blir byråkrater och kommunikatörer. Det innebär i stället att en större andel av produktvärdet består av sådant som vi kallar tjänster (kunskap, service) och allt mindre av den rent fysiska produktionen.

På många sätt erbjuder denna artikel-samling en bra och habil genomgång av olika sidor av tjänstesektorns utveckling i Sverige. Här beskrivs dess tillväxt och förutsättningarna för dess framtida roll som ankare i svensk ekonomi med huvuduppgift att skapa förutsättning för välstånd och sysselsättning. Här diskuteras hur tjänstehandeln skall kunna öka och vilka hinder som finns. Flera av författarna (till exempel Magnus Rentzhog) pläderar för en ökad tjänsteexport medan Håkan Nordström och Henrik Horn resonerar kring de fördelar respektive hinder som EU:s regelverk innebär. Även de tjänster i form av vård, skola och omsorg (VSO-sektorn) som i dag i hög utsträckning utförs inom ramen för den offentliga sektorn diskuteras.

Ofrånkomligen kommer då till exempel Henrik Jordahl i sitt bidrag in på frågan om sådana tjänster bäst utförs i offentlig eller privat regi. Liksom de flesta seriösa bedömare har han svårt att ge något definitivt svar på frågan. Risken för stigande utgifter för vård och omsorg i privat regi ("överförsäkring") och ökade klyftor ("underförsäkring") skall jämföras med risk för bristande effektivitet och mindre valfrihet. Hur sådana fördelar och nackdelar skall sammanvägas är inte alltid så enkelt.

DET MEST INTRESSANTA bidraget är Per Hortlunds "Ett konsumentperspektiv på tjänstesektorn". Utgångspunkten för hans resonemang är att tjänster med stigande inkomster blir alltmer åtråvärda objekt för konsumenten. Det paradoxala är samtidigt att de flesta ekonomer sedan Baumol presenterade sin "lag" om att tjänsteproduktion inte går att rationalisera lika mycket som produktionen av varor har hävdats att tillväxten minskar och avstannar i takt med att tjänstesektorn växer ("tjänstesektorns kostnadssjuka"). Policy-

”Författarna är besjälade av tanken att det är tjänstesektorn som måste växa i fortsättningen för att Sverige ska få något att leva av.”

implikationen för ett land som vill växa är alltså otvetydig: man borde gynna den industriella sektorn och hålla tillbaka tjänsteproduktionen.

Men detta är feltänkt, menar Hortlund. Det är inte ytterligare en sänkning av priset på en mobiltelefon som ger konsumenten mest nytta. Det är i stället att konsumera en tjänst som han hellre åtrår. Om det är flera filosofitjänster som konsumenten efterfrågar är det bättre att dessa produceras än att det läggs ned resurser på mobiltelefoner i en sådan stigande takt att de snart blir talrika som sandkornen i öknen och vars värde därför sjunker mot noll. Hortlunds bidrag visar att man fortfarande kan tänka nya tankar med hjälp av de nationalekonomiska, mikroekonomiska fundamenten. Det är upplivande.

DET ÄR BARA naturligt att man också saknar vissa saker i en sådan här artikel-samling. Framför allt kunde man ha problematiserat vissa sidor av tjänstesektorns expansion som inte enbart är positiva. Hittills har tjänstefieringen i de rika väst-

länderna medfört stigande klyftor mellan medborgarna. Hur mycket detta beror på politik eller ekonomisk struktur kan man

”Det är inte ytterligare en sänkning av priset på en mobiltelefon som ger konsumenten mest nytta. Det är i stället att konsumera en tjänst som han hellre åtrår.”

tvista om, men att det finns något slags samband står helt klart. Samma sak gäller den sakta stigande arbetslöshet som vi också sett under de senaste decennierna. Finns det en tendens att stöta ut människor? Får inte alla plats i tjänstesamhället?

För många har det även blivit en min-

dre trygg plats att leva på. Det är sant att tjänstesektorns expansion i Sverige främst gällt kunskapsintensiva jobb. Men det finns också en annan sida, nämligen tillväxten av okvalificerade jobb inom privat service, men också vård och omsorg. Många av dessa är tidsbegränsade och osäkra. Vissa menar att denna sektor är för liten och att höga minimilöner (eller reservationslöner) håller tillbaka dess expansion. Men baksidan är stigande inkomstklyftor. Denna del av problematiken kring tjänstesamhällets expansion hade gärna också kunnat få sin behandling i denna volym. Som översikt och ingång i ett större komplex av frågor fyller den dock väl sitt syfte.

► Lars Magnusson är professor i ekonomisk historia vid Uppsala universitet.

— Annonser —

STÄNDIGT MODERNA KLASSIKER

LÄSVÄRDA AVHANDLINGAR

KARL POLANYI
*Den stora omdaningens
Marknadsekonomins
uppgång och fall*

Polanyis kritik av marknadssamhället är åter högaktuell (*The great transformation*).

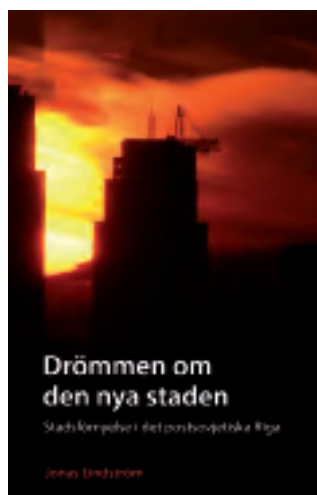
Tredje ombrutna och översedda upplagan 2012, 344 s.

MARSHALL BERMAN
*Allt som är fast förflyktigas
Modernism och modernitet*

Bermans mästerliga skildring av det moderna tillståndet (*All that is solid melts into air*).

Femte ombrutna, översedda och utökade upplagan 2012, 442 s.

JONAS LINDSTRÖM
*Drömmen om den nya staden
Stadsförnyelse i det
postsovjetiska Riga*

Med Walter Benjamin som följeslagare i det urbana postsovjetiska landskapet.

Arkiv förlag 2012, 246 s.

LISA KINGS
*Till det lokals försvar
Civilsamhället i den lokala periferin*

Förorternas rika föreningsliv bortom mediebildernas svartvita skildringar.

Arkiv förlag 2011, 208 s.

Kort.

Blandade kortrecensioner

Hans Lund
*Kulturella ikoner i text,
musik och bild*

CARLSSON | 169 S. | ISBN 9789173314916

Ikoner är inget att skämta om

Recensent *Lars Grahn*

KONSTARTERNA & MEDIER

Vissa konstverk har till den grad kommit att ingå i det allmänna medvetandet att de kan användas till nästan vad som helst, ibland utan att de som använder dem känner deras ursprungliga innebörd eller att det man refererar till är ett konstverk. De har blivit kulturella ikoner.

Grant Woods' målning "American Gothic" från 1930 – det stränga lantbrukarparet med en högaffel mellan sig – har till exempel använts för det mesta från politisk kommentar om den tysta majoriteten till förpackning av biodynamisk fikonkaka. "Mona Lisa" har försetts med mustasch av Salvador Dalí och fått ansiktet ersatt av Mitterrands nuna. De första tonerna i Beethovens femte symfoni – di-di-di-DAM – var med och bekämpade Hitler under andra världskriget, inledde Disneys *Fantasia* och är nu också ringsignal i mobilen. Fotot av soldaterna som reser den amerikanska flaggan på Iwo Jima har blivit en heroisk skulptur i Washington D.C. och används flitigt i politiska karikatyrer, på frimärken, i reklam. Edvard Munchs tavla "Skriet", avsedd som uttryck för djup ångest, har i populärkulturen kunnat användas till praktiskt taget vad som helst från att illustrera tandläkarskräck till antirökpropaganda. Dessa och många andra konstyttringar är delar i en textallmänning.

I *Kulturella ikoner i text, musik och bild* försöker Hans Lund, kulturvetare i Lund, fånga de många slagen av parodier, pastischer, parafraiser, travestier och andra "rewritings" med hjälp just av begreppet ikon. Hur ska förhållandet mellan det omskrivna – konstverket eller hypotexten – och omskrivningen – hypertexten – förstås? Enligt Lund är begreppen parodi och pastisch oanvändbara eftersom de begränsar omskrivningen till förlöjligande eller ironi. "Den kulturella ikonerna är emellertid en medvetet byggd bro mellan hypo- och hypertext."

Förstådd på detta sätt är ikonerna inte Mona Lisa med eller utan mustasch utan "interaktionen" mellan de två. Den riktiga tavlan "Mona Lisa" måste naturligtvis vara välkänd för att kunna bli fäste för en hypertext och därmed anses vara ikon i Lunds mening. En aldrig så briljant hypertext kan inte göra ikon av ett okänt konstverk. Alla välkända konstverk har dock inte blivit kulturella ikoner. Vissa bjuder motstånd. Harry Martinsons *Aniara* är ett mäktigt diktverk av stort allvar men det har såvitt jag vet inte utsatts för några omskrivningar som gjort ikon av det. Inte heller Almqvists *Songes* är ikon i denna mening. Innerliga och existentiellt allvarliga verk tycks – liksom paradoxalt nog sant humoristiska texter – göra motstånd.

Ett fall som tycks motsäga hypotesen att existentiellt allvarliga verk undgår ikonbildning är Edvard Munchs tavla "Skriet". Den har blivit föremål för en stor mängd parodier, travestier, pastischer, citeringar. Lund menar att de ständiga omskrivningarna riskerar att nöta ner tavlans bildidé och göra det svårt att ta verket på riktigt allvar. Det blir, som också sagts om fotot på Iwo Jima, en bild som hänvisar bara till betraktarnas förtrogenhet med den.

De hårdast nyttjade ikonerna tycks förlora stadgan i sin innebörd. Hur påverkas det konstnärliga värdet av den mycket brukade texten, när otaliga omskrivningar förvandlat den till ikon? I sina avslutande reflexioner närmar sig Lund frågan om förhållandet mellan ikon och kitsch. Det har sagts att kitsch är något entydigt, patetiskt och gravallvarligt, en yttring som saknar all självironi. I kitschen framställs starkt laddade bilder som utlöser oreflekterade känslor. Är inte "Skriet" just en sådan bild? Jo nästan, är Hans Lunds svar, fast han vill förlägga det kitschiga främst till hypertexterna. Med hans egen definition borde dock resonemanget inte kunna föras så. Den kulturella ikonerna har ju beskrivits som förhållandet mellan hypo- och hypertext, mellan "Skriet" och dess omskrivningar. Munchs bild torde således åtminstone till hälften vara kitsch, om man ska följa Lunds utgångspunkter.

Boken förtjänst är att den energiskt och ganska underhållande illustrerar gravallvarets sårbarhet. Betecknande är att man bland exemplen inte finner några humoristiska eller självironiska konstverk. Alla är mycket allvarliga. Först i hypertexterna, omskrivningarna, kan det bli lite roligt. Är alltså en humoristisk kulturell ikon otänkbar? Det verkar så. En hypotext som i sig själv spelar upp humor och självironi är svår att angripa för parodiker och bildstörmare. Den har ju redan bestormat sig själv.

► Lars Grahn är senior editor på *Respons*.

Gunnar Aronsson, Johnny Hellgren,
Kerstin Isaksson, Gunn Johansson,
Magnus Sverke & Ingemar Torbiörn
Arbets- och organisationspsykologi
NATUR & KULTUR | 464 S. | ISBN 9789127119055

Arbetsliv utan maktperspektiv

Recensent *Hervé Corvellec*

FILOSOFI & PSYKOLOGI

Arbetet är viktigt. Som Gunnar Aronsson, Johnny Hellgren, Kerstin Isaksson, Gunn Johansson, Magnus Sverke och Ingemar Torbiörn påpekar, är politisk vänster och höger rörande överens om att så många som möjligt ska vara sysselsatta i något slags arbete. Paul Lafargues (1842–1911) försvar av en rätt till lättja och förslag om tre timmars arbetsdag är förpassade till utopiernas historia. Det ska arbetas, mera och bättre. Vi ägnar mycket tid åt arbetet och investerar mycket fysisk och emotionell energi i det. Pina, plikt, rättighet eller tillfälle för förverkligande – arbetet är centralt för hur man mår, och för hur man definierar sig inför sig själv eller inför andra. Fritid är den tid som är fri från arbete, arbetslöshet är tiden när man ofrivilligt är utan arbete, pensionen är tiden efter arbetslivet. Ingen tid är fri från referens till arbetet. Att förstå sig på hur människan förhåller sig till arbete är därför angeläget, både om man vill förstå vad man själv gör

och om man ska leda andra. Antologin *Arbets- och organisationspsykologi* är tänkt att vara en introducerande lärobok i ämnet för högskolor och universitet. Boken är tillägnad Gunn Johansson som ifjol lämnat sin professorstjänst vid Psykologiska institutionen, Stockholms universitet, för att bli emerita. Samtliga författare har sin teoretiska hemvist i psykologi och är eller har varit knutna till institutionen där Gunn Johansson varit verksam. Detta ger boken en enhetlig karaktär som antologier inte alltid uppnår.

I bokens tjugotvå kapitel går författarna igenom en rad kända eller mindre kända arbets- och organisationspsykologiska begrepp. Här beskrivs hur anställda är knutna till sitt arbete och sin arbetsplats genom ett psykologiskt kontrakt som är mer mångsidigt, dynamiskt och betydelsefullt än det juridiska anställningskontraktet. Det erbjuds detaljerade beskrivningar av stressens biologiska och psykologiska grunder. Rekryteringsteknik granskas noggrant, vardagsbegrepp som otrygghet, motivation eller personlighet sätts i sitt vetenskapliga sammanhang. Det är en systematisk översikt över arbets- och organisationspsykologi, sådant som varje student, ja kanske varje arbetande människa bör känna till. Boken är skriven på ett precist och tydligt språk, både elegant och tillgängligt. Det finns inga boxar, faktarutor eller mallar för självkunskapskontroll. *Arbets- och organisationspsykologi* försöker inte efterlikna de färgglada amerikanska läroböckerna. I stället följer boken en konventionell, lite gammalmodig, design, där brödtexten står i centrum och talar. Värt att notera är att det omfattande statistiska underlag som de olika påståenden i boken vilar på med få undantag är utelämnade. Här levereras arbets- och organisationspsykologins resultat, oftast satta i ett beskrivande historiskt perspektiv.

Författarna redogör alltså för fältets

huvudresultat snarare än att driva en tes – eller så är tesen att det går att studera arbete på ett objektivt sätt. Deras väg är en mittens väg mellan kritiska och oproblematiserande röster om arbetslivet. Möjligtvis är denna positionering ett arv från tiden då arbetslivsforskning bedrevs i Salt-sjöbadsanda på uppdrag av båda arbetsmarknadsparterna, men bokens distanserade ton är säkert också en konsekvens av det positivistiska ideal som författarna omfattar. Objektivitet, hypotesprövning och generaliserbarhet proklamerar som det arbets- och organisationspsykologiska forskningsfältet (och därmed bokens) hörnstenar. Boken är en katalog över sätt att definiera, typifiera, beskriva, klassificera och rangordna. Till exempel redovisas fler än tio motivationsteorier, ingen med starkt empiriskt stöd, understryks det. Man undrar vad man då kan dra för slutsats av det? Man märker att författarna är mer bekväma med att berätta vad som bevisligen påverkar ens motivation än att avbarka begreppet organisationskultur för att förklara varför folk gör på det ena eller andra viset. Maskinmetaforen är allnärvarande. Man märker även att författarnas implicita referens är industriarbetet, medan många av dagens arbeten är inom tjänstesektorn, där mycket sker i omedelbar kontakt med kunden.

Som organisationsteoretiker med hemvist i kritiska företagsekonomiska studier häpnar jag över maktperspektivets frånvaro i boken – termen återfinns inte ens i registret. Visserligen är det svårt att stoppa in Michel Foucault i en regressionsanalys, men det betyder inte att hans syn på disciplinering, övervakning eller governmentality saknar relevans för att förstå hur människan upplever sitt arbete och betar sig i det. Listan kunde göras lång över viktiga namn som saknas i referenslistan. Några exempel: Robert Jackalls *Moral Mazes* som beskriver den moraliska ekonomin i indu-

striella byråkratier; Michael Burawoys *Manufacturing Consent* som analyserar disciplineringen på arbetsplatserna; eller Richard Sennetts *När karaktären krackelerar – Människan i den nya ekonomin* eller Boltanski och Chiapellos *The New Spirit of Capitalism*, som relaterar förändringar i arbetslivet till bredare samhällsförändringar. För mig är det obegripligt att ta upp Rosabeth Moss Kanter's *When Giants Learn To Dance* om företagsstrategier, men utelämnar hennes prisbelönta och klassiska *Men and Women of the Corporation* om precis vad titeln beskriver. Och den svenska organisationsforskningens ABC lyser med sin frånvaro: Alvessons bidrag om styrning av kunskapsorganisationer, Brunssons analys av beslutfattandets mer än rationella grunder eller Czarniawskas teori om organiserandet som byggande av handlingsnät uppmärksammas inte, trots den omfattande internationella uppmärksamhet som dessa åtnjuter och deras relevans för dagens och framtidens arbete.

När författarna något uppgivna konstaterar att "svensk arbetsvetenskaplig och arbetspsykologisk forskning hade en gyllene period under 1970- och 1980-talet, då den på flera områden var internationellt ledande" men att "den för närvarande inte har samma starka ställning nationellt som då", skulle jag vilja svara: hänger man inte med i de epistemologiska vändningarna, blir man lätt en förlegad produkt av ett förlegat paradig. Samhällsvetenskaperna har de senare årtiondena tagit språkliga, rumsliga och praktiska vändningar. Jag får lust att säga till författarna: Kom, och häng med i svängarna!

► Hervé Corvellec är professor i företags ekonomi vid Lunds universitet.

— Annonser —

Aktuella böcker från Stockholms universitets förlag

Att förstå världen

En historisk analys av ämnet internationella relationer ur olika teoretiska perspektiv

Samhället, alkoholen och drogerna

13 forskare om alkoholens roll i det svenska samhället

Dömd till konsumtion av sinnesintryck

Naturvetenskaplig och humanistisk forskning möts i denna bok av Åke Daun

Läs mer och beställ på www.suforlag.se

Stockholms universitet